

# “અહો શ્રુતજ્ઞાનમ્” ગ્રંથ જીર્ણોધ્ધાર રપ

વ્યાકરણ ગ્રંથ

પ્રાકૃત વ્યાકરણ

: દ્રવ્ય સહાયક :

પરમપૂજ્ય તપા. ગચ્છાધિપતિ આ.ભ.શ્રી રામસૂરીશ્વરજી મ.સા.  
(ડહેલાવાળા)ના સમુદાયના

પ.પૂ. ગચ્છાધિપતિ આ.ભ.શ્રી અભયદેવસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના  
આજ્ઞાનુવર્તિની પ.પૂ.સા. શ્રી નિર્મલાશ્રીજી મ.ના સદ્ગુપદેશથી  
ભૂરીબાઈ બહેનોના ઉપાશ્રયના જ્ઞાનખાતાની ઉપજમાંથી

: સંયોજક :

શાહ બાબુલાલ સરેમલ બેડાવાળા  
શ્રી આશાપૂરણ પાર્શ્વનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર  
શા. વીમળાબેન સરેમલ જવેરચંદજી બેડાવાળા ભવન  
હીરાજૈન સોસાયટી, સાબરમતી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૫  
(મો.) ૯૪૨૬૫૮૫૯૦૪ (ઓ.) ૨૨૧૩૨૫૪૩ (રહે.) ૨૭૫૦૫૭૨૦

સંવત ૨૦૬૫

ઈ.સ. ૨૦૦૯



# प्राकृत व्याकरण



लेखक

पंडित बेचरदास जीवराज दोशी

गूजरात पुरातत्त्व मंदिर

अमदावाद



प्रथमावृत्ति

प्रत ११००]

संवत् १९८१-सने १९२५

[ मूल्य रु. ४-०-० ]

प्रकाशक,

कोठारी विठ्ठलदास मगनलाल

गूजरात विद्यापीठ, अमदावाद.

५

: मुद्रणस्थान: आदित्यमुद्रणालय :

: : रायस्वडरोड-अहमदावाद. : :

मुद्रक: गजानन विश्वनाथ पाठक,

## विज्ञापन

गुजरातपुरातत्त्वमंदिरनी प्रबंध समितिना संवत १९७९  
ना भाद्रवा वद १३ नी बैठकना ठराव १ ( परिशिष्ट १ ) मुजव  
आ पुस्तक प्रसिद्ध करवामां आवे छे.

गुजरात विद्यापीठ कार्यालय,

अमदावाद.

आसो वद १२; सं० १९८१.

प्रकाशक.



# प्रवेश

प्राकृतव्याकरणना शिक्षक अने शिष्य माटे आ पुस्तकना परिचय पूरती थोडी माहिती आ प्रमाणे छे:

अहीं नीचेना चार मुद्दाओ विषे क्रमवार लखवानुं छे—

- १ रचनाशैली
- २ प्राकृतभाषा
- ३ अर्धमागधी भाषा
- ४ प्राकृतभाषानां व्याकरणो

## १ रचनाशैली

आचार्य हेमचंद्रना प्राकृतव्याकरणने सामे राखीने आ पुस्तक लखवामां आव्युं छे पण क्रमने फेरववामां आव्यो छे. हेमचंद्रना प्राकृतव्याकरणमां सौथी पहेलां प्राकृतभाषानुं व्याकरण आपेलुं छे अने पछी क्रमे शौरसेनी, मागधी, पैशाची-चूलिका पैशाची अने छेले अपभ्रंशनुं व्याकरण आपवामां आवेलुं छे त्यारे प्रस्तुत पुस्तकमां ए बधां व्याकरणेने साथे साथे समाववामां आव्यां छे एटले आ पुस्तकमां प्राकृतनुं व्याकरण आपतां जे जे नियममां शौरसेनी, मागधी, पैशाची-चूलिका पैशाची अने अपभ्रंशनी विशेषता होय ते पण साथे साथे—प्राकृतभाषाना नियमनी साथे—ज आपवामां आवी छे. जेमके;

प्राकृतमां साधारण रीते क, ग, च, ज, त, द, प, ब, य अने व नो लोप थाय छे (जूओ पृ० १०) आ नियम आपवानी साथे ज तुलना थइ शके ए दृष्टिए एम पण जणाव्युं छे के, शौरसेनीमां 'त' नो 'द' थाय छे, मागधीमां 'ज' नो 'य' थाय छे, पैशाचीमां 'द' नो 'त' थाय छे अने अपभ्रंशमां 'क' नो 'ग' थाय छे (जूओ पृ० १२ अने १३)

આ રીતે વર્ણવિકારને લગતા વધા નિયમોને આપવામાં આવ્યા છે. નિયમોમાં સૌથી પહેલાં સર્વ સાધારણ નિયમોને આપવામાં આવ્યા છે અને પછી વિશેષ ( આપવાદિક ) નિયમોને મૂકવામાં આવ્યા છે. નામ અને આર્યાતના પ્રકરણમાં પ્રાકૃત, શૌરસેની વગેરેનાં રૂપોની સાધના બતાવ્યા પછી ક્રમવાર પ્રાકૃત, શૌરસેની વગેરેનાં રૂપોને મૂકવામાં આવ્યાં છે અને કેટલેક ટેકાળે એ વધાં રૂપોને સાથે સાથે એક જ ઓઠમાં પણ મૂકેલાં છે ( જૂઓ પૃ૦ ૧૨૬-૧૨૬-૧૨૮-૧૨૯-૧૩૦-૧૩૨-૧૩૩ નામપ્રકરણ અને પૃ૦ ૧૪૧ તથા પૃ૦ ૨૧૧ આર્યાત પ્રકરણ )

**સ્વાસ વિશેષતા ( વિશેષતાઓને ટિપ્પણમાં મૂકેલી છે )**

(૧) પાલિની સાથે સરસ્વામણી

પ્રાકૃતભાષાના વર્ણવિકારના નિયમોને પાલિભાષાના વર્ણવિકારના નિયમોની સાથે સરસ્વાવવામાં આવ્યા છે અને કેટલેક સ્થળે તો પાલિ શબ્દોને પણ મૂકવામાં આવ્યા છે ( પાલિશબ્દો માટે જૂઓ પૃ૦ ૮-૧૧-૧૮ વગેરે )

નામનાં, ધાતુનાં, કૃદંતનાં અને તદ્ધિતનાં રૂપોને પાલિરૂપોની સાથે મૂકવામાં આવ્યાં છે અને કેટલીક જગ્યાએ પાલિના પ્રત્યયો આપીને પણ સરસ્વામણી બતાવી છે ( પ્રત્યયો માટે જૂઓ પૃ૦ ૨૪૮ અને ૩૨૪ ) સંધિપ્રકરણમાં અને વીજે પણ સંબંધિત સ્થળે સરસ્વામણી માટે પાલિના નિયમોને આપવામાં આવ્યા છે. એકંદર રીતે પાલિની અને પ્રાકૃતની સરસ્વામણી સવિસ્તર દર્શાવવામાં આવી છે અને તે ઘટલા જ માટે કે, પ્રાકૃતનો અભ્યાસી સાથે સાથે પાલિને પણ સર્વાંશે શીખી શકે.



## (૨) વૈદિક સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતનો સંબંધ

જૂનામાં જૂના વરરુચિથી છેક છેલ્લા માર્કેડેય સુધીના બધા પ્રાકૃતવ્યાકરણકારોએ પ્રાકૃતરૂપોની સાધના માટે લૌકિક (વૈદિકેતર) સંસ્કૃતનો જ ઉપયોગ કરેલો છે, તદનુસાર આ પુસ્તકમાં પણ એ જ શૈલીને માન્ય રાખવામાં આવી છે. પરંતુ અત્યારનાં વિપુલ સાધનોથી એમ જણાય છે કે, પ્રાકૃતભાષાનો સંબંધ વૈદિક સંસ્કૃતની સાથે પણ છે (જૂઓ આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા પૃ૦ ૧૯૪-૨૦૯) તેથી પ્રાકૃત-રૂપોની સાધના માટે વૈદિક શબ્દોને પણ મૂળભૂત રાખવા એ, સર-સ્વામણીની દૃષ્ટિએ વિશેષ અગત્યનું છે. આ વાતને સૂચવવા વૈદિક સંસ્કૃતને મૂળભૂત રાખીને પણ સરસ્વામણી કરવામાં આવી છે. (જૂઓ પૃ૦ ૪૯-૯૪-૩૦૯)

પ્રાકૃતના એવા તો ઘણા ય નિયમો છે જે વૈદિક સંસ્કૃતનાં રૂપો સાથે મળતા આવે છે,

[ જેમકે;	અંત્યવ્યંજનલોપ ( જૂઓ પૃ૦ ૧૦ નિ૦ ૧ )
	વૈદિકરૂપો
	પશ્ચા ( પશ્ચાત્ )
	ઉચ્ચા ( ઉચ્ચાત્ )
	નીચા ( નીચાત્ )
	યુષ્મા ( યુષ્માન્ )
	દેવકર્મભિઃ ( દેવકર્મભિઃ )

આ બધાં વૈદિક રૂપોમાં અંત્યવ્યંજનનો લોપ થયેલો છે.

‘ ર ’ ‘ ય ’ નો લોપ

( જૂઓ પૃ૦ ૧૬ નિ૦ ૫ તથા પૃ૦ ૧૫ નિ૦ ૪ )

અપગલ્ભ ( અપ્રગલ્ભ )

તૃચ્ ( તૃચ્ )

પેલા રૂપમાં ‘ ર ’ નો અને બીજામાં ‘ ય ’ નો લોપ થયેલો છે.

सेयुक्तनी पूर्वे ह्रस्व ( जूओ पृ० ४ नि० १ )  
 रोदसिप्रा ( रोदसीप्रा )  
 अमत्र ( अमात्र )  
 ' ऋ ' नो ' उ ' ( जूओ पृ० ७ नि० ८ )  
 वुन्द ( वृन्द )  
 ' द ' नो ' ड ' ( जूओ पृ० ६८-६९ द-विकार )  
 दुदभ, दृडभ  
 पूरोदाश, पूरोडाश वगेरे.

उपर्युक्त उदाहरणोनां वैदिक स्थळो माटे अने विशेष उदाहरणो माटे जूओ आर्यविद्याव्याख्यानमाळा पृ० २०३ थी २०८ ]

पण पुस्तक वधी जाय अने प्रवेश करनारने कठण लागे एथी ए बधा नियमोने अहीं नथी आपवामां आव्या.

### (३) आदेशो करवा करतां मूळ शब्द उपरथी ज विकृत शब्दने बताववो

जूना वैयाकरणोए संस्कृत शब्दोना आदेशो करीने प्राकृत शब्दो बनाववानी रीत स्वीकारी छे पण भाषानुं ऐतिहासिक अने शास्त्रीय दृष्टिए निरूपण करवुं होय तो जे जे शब्दोनी सरखामणी करी शकाती होय त्यां आदेशो करवा करतां ए मूळ शब्दोना ज उच्चारणजन्य वर्णविकारोने बताववा जोइए. जेमके;

' ओळ ' सूचक प्राकृत ' ओलि ' शब्दनी साधना माटे नकामुं, आळसु, निरर्थक, प्रामाणिक, वीळी, मधमाखी, सखी, श्रेणि, लीटो, पुल, डक्को अने कुल एटला अर्थमां (अर्थो माटे जूओ आप्टेनो कौश ) वपराता ' आलि ' शब्द उपरथी ' पंक्ति ' अर्थमां ' ओलि ' बनाववानीं भलामण करवी ए करतां ' पंक्ति ' अर्थवाळा

ज 'आवलि' शब्दनां 'आउलि' 'ओलि' रूपो बतावीने 'ओलि' शब्द बनाववानी रीत ऐतिहासिक अने भाषाशास्त्रनी दृष्टिए वधारे सुसंगत लागे छे.

'सूक्ष्म' ना 'ऊ' नो 'अ' करीने 'सण्ह' रूप बनाववा करतां 'श्लक्ष्ण' नुं सहज भावे थतुं 'सण्ह' रूप ज अधिक संगत लागे छे.

आम करवाथी उच्चारणोथी थता क्रमिक वर्णविकारो कळी शक्या छे अने व्याकरणमां आवतो गौरवदोष पण अटकी शके छे.

आ हकीकत अहीं मात्र एक उदाहरण द्वारा ज दर्शाववामां आवी छे (जूओ पृ० ९४)

### (४) आगमोनां नहि सधाएलां रूपोनी साधना

जैन आगमोनां केठलांक रूपो जे अत्यार सुधी अणसाध्यां हतां तेने पालिभाषानां रूपो द्वारा साधवानो प्रयत्न करवामां आव्यो छे (जूओ पृ० १३६ अने २६४)

## २ प्राकृतभाषा

शौरसेनी अने मागधीनुं क्षेत्र एना नाम उपरथी ज जाणितुं छे. पैशाचीनुं क्षेत्र—

“पाण्ड्य-केकय-बाल्हीक-सिंह-नेपाल-कुन्तलाः ।

सुधेष्ण-भोज-गान्धार-हैव-कञ्जोजनास्तथा ॥

एते पिशाचदेशाः स्युस्तद्देश्यस्तद्रुणो भवेत्” ।

(षड्भाषाचंद्रिका पृ० ४ श्लो० २९-३०)

आ श्लोकमां जणावेलुं छे. साधारण प्राकृत अने अपभ्रंशानुं क्षेत्र व्यापक छे एटले ए माटे कोई देशने निर्देशी शकाय नहि.

वैयाकरणोऽपि शब्दशास्त्रिणी दृष्टिः प्राकृतनाम त्रयं प्रकारं  
जगामेति चेत् १ संस्कृतजन्यप्राकृतं, २ संस्कृतसमप्राकृतं अने  
३ देश्यप्राकृतं.

[ १ ] जेनी व्युत्पत्तिनो वधारे संबन्ध वन्ने प्रकारना संस्कृत साथे  
छे ते संस्कृतजन्यप्राकृतं.

२ संस्कृतनी जेवुं प्राकृत ते समसंस्कृतप्राकृतं.

नचिना एक अ श्लोक द्वारा संस्कृतसमप्राकृतनो परिचय थई जाय छे.

“ चारुसमीरणरमणे हरिणकलङ्ककिरणावलीसविद्यासा ।

आवद्धराममोहा वेलमूले विभावरी परिहीणा ” ॥ १ ॥

( \*भट्टिकाव्य १३ मो सर्ग )

३ देश्यप्राकृतनो नमूनो आ प्रमाणे छे :

“ रे खेआलुअ खोसल इमाण खोष्टीण मज्झमावडिओ ।

छुट्टिस्तसि कह व तुमं अकुट्टिओ टक्कराहि फुडं ” ॥

( देशीनाममाला पृ० ९८ श्लो० ६५ ]

प्रस्तुत व्याकरण पेला प्रकारने लगतुं छे. बीजो प्रकार तो  
संस्कृत व्याकरणथी ज सिद्ध छे अने त्रीजा प्रकारनुं प्राकृत हजु  
सुधी शास्त्रीय गवेषणानो विषय न बनेलुं होवाथी आमां तेनुं निरू-  
पण करवुं योम्य धार्युं नथी. एना बोध माटे देशीनाममाला वगेरे  
देशी भाषाना कोशोथी ज चलावी लेवुं पडे एम छे.

### ३ अर्धमागधी भाषा

प्राकृत, शौरसेनी वगेरे भाषाओनुं व्याकरण लखतां आमां  
क्यांय अर्धमागधी विषे लखवामां नथी आव्युं, एथी कोइ एम तो  
न ज समजी ल्ये के, अर्धमागधी कोई भाषा ज नथी.

\* भट्टिकाव्यना आ सर्गमां समसंस्कृतप्राकृतनां आवां अनेक  
काव्यो छे, आ सर्गनुं नाम ज ‘ भाषासंनिवेश ’ छे,

જૈનસૂત્રોમાં કેટલેક ઠેકાણે અર્ધમાગધીને ભાષા તરીકે જણાવી છે અને સાથે એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે, ‘ ભગવાન્ મહાવીર અર્ધમાગધી ભાષામાં ઉપદેશ કરતા હતા.’

અર્ધમાગધીને લગતા જૈનસૂત્રોના ઉલ્લેખો આ પ્રમાણે છે:

“ ભગવં ચ ણં

અદ્ધમાગહીણ ભાસાણ  
ધમ્મમાહ્વસ્વહ ”

( સમવાય—અંગસૂત્ર  
પૃ૦ ૬૦ સમિતિ )

પ્ર૦—“ દેવા ણં મંતે કયરાણ  
ભાસાણ ભાસંતિ ?  
કયરા વ્ઞ ભાસા  
ભાસિજ્જમાણી  
વિસિસ્સતિ ?

૩૦—ગોયમા ! દેવા ણં અદ્ધ-  
માગહાણ ભાસાણ ભાસંતિ,  
સા વિ ય ણં અદ્ધમાગહી  
ભાસા ભાસિજ્જમાણી  
વિસિસ્સહ ”

( ભગવતી—અંગસૂત્ર

શ૦ ૧ ૩૦ ૪

પૃ૦ ૧૮૧ પ્રશ્ન—

૨૦ રાય૦ અને

સમિતિ પૃ૦ ૨૩૧

સૂ૦ ૧૯૧ )

“ ભગવાન્ અર્ધમાગધીભાષા-  
દ્વારા ધર્મને કહે છે.”

“ હે ભગવન્ । દેવો કહ  
ભાષામાં બોલે છે ?  
અથવા બોલાતી ભાષામાં  
કહ ભાષા વિશિષ્ટ છે ?

હે ગૌતમ ! દેવો અર્ધ-  
માગધીભાષામાં બોલે છે  
અને બોલાતી ભાષામાં  
પણ તે જ ભાષા—અર્ધ-  
માગધીભાષા—વિશિષ્ટ છે.”

“ तए णं समणे भमवं  
महावीरे कूणिअस्स  
भंभसारपुत्तस्स  
अद्धमागहाए भासाए  
भासति ”

( औपपातिक-उपांग-  
सूत्र पृ० ७७ समिति )

प्र०—“ से किं तं भासारिया ?

उ०—भासारिया जे णं  
अद्धमागहाए  
भासाए भासति ”

( प्रज्ञापना—उपांगसूत्र  
पृ० ९६ समिति )

“ त्यार पछी भगवान महावीर  
भंभसारपुत्र कोणिकने अर्ध-  
मागधीभाषामां धर्म कहे छे ”

“ भाषानी दृष्टिए आर्यो कोने  
कहेवा ?

नेओ अर्धमागधीभाषामां  
बोले छे तेओने भाषानी  
दृष्टिए आर्यो समजवा ”

आ उपरथी ‘ अर्धमागधी ’ ने भाषा तरीके अने ‘ महावीर  
अर्धमागधीभाषामां उपदेश करता हता ’ ए बने वातो स्वीकारी  
शकाय एवी छे पण ‘ अर्धमागधी ’ ना भाषा तरीकेना उल्लेख  
मात्रथी ज कांइ एनुं व्याकरण लखी शकाय नहि.

व्याकरण लखवा माटे तो एना विपुल साहित्यने सामे राखवुं  
जोइए, जेथी बीजी भाषाओ करतां अर्धमागधीनी जे खास खास  
विशेषताओ होय ते बधी साधी शकाय. कांइ बे चार रूपोनी विशे-  
षताने लीधे कोइ एक भाषाने बीजी भाषाथी जुदी पाडी शकाय  
नहि तेम ज बे चार रूपोने साधवा माटे जुदुं व्याकरण पण लखी  
शकाय नहि, जो फक्त बे चार रूपोनी ज विशेषताने लीधे एक

भाषाने ब्रिजी भाषाथी जुदी गणावी शकाती होय अने एतुं व्याकरण पण लखी शकातुं होय तो भाषाओनो अने व्याकरणोनो अंत ज केम आवत ?

आ संबंधमां आचार्य हेमचंद्रनुं ज उदाहरण बस छे: श्री हेमचंद्रे प्राकृत, शौरसेनी, मागधी, पैशाची अने अपभ्रंशनां व्याकरणो लख्यां छे तेम साथे साथे आर्षप्राकृतने पण लीधुं छे. साधारण प्राकृत करतां आर्षप्राकृतमां कांडक विशेषता जरूर छे पण ते एटली नजवी छे के, तेनुं जुदुं व्याकरण करवुं तेमने योग्य नथी जणायुं. आ ज कारणथी साधारण प्राकृतना पेटामां आर्षप्राकृतने पण एमणे भेळवी दीधुं छे.

हेमचंद्र जेवा जैन वैयाकरण शौरसेनी, मागधी अने पैशाची जेवी प्रायः जैनेतर ग्रंथोमां वपराएली के नाटकीय भाषाओनुं व्याकरण लखवा प्रेराय अने जैनआगमोनी भाषानुं व्याकरण न लखे ए कांड अर्थविनानी वात नथी.

जैनपरंपरामां अर्धमागधीना साहित्य तरीके प्रसिद्धि पामेलुं समस्त आगमसाहित्य एमनी सामे ज हतुं, ए विषेनो भाषानो अने भावनो एमनो अभ्यास पण गंभीर हतो छतां य एमणे ए साहित्यने लगतुं एक जुदुं व्याकरण केम न लख्युं ? ए प्रश्न एमने माटे थवो सहज छे.

ए प्रश्ननो उत्तर आचार्य हेमचंद्रे पोतानी कृतिद्वारा ज आपी दीधेलो छे. आपणे जेम आगळ जोड़ गया के, आर्षप्राकृतमां जुदुं व्याकरण करवा जेवी खास विशेषता न जणायाथी जेम एने साधारण प्राकृतना पेटामां समावी दीधुं छे तेम आगमसाहित्यनी भाषामां पण ए बने प्राकृतो करतां एवी विशिष्ट विशेषता न जणायाथी

एमणे ए भाषाने ए बन्ने प्राकृतोमां भेळवी दीधी छे अने ए ज कारणथी एनुं जुदुं व्याकरण करवा तेओ प्रेराया पण नथी.

एमना समयनुं वातावरण जोतां तो जरूर ए पाणिनिना वैदिक व्याकरणनी पेठे जैनआगमोनी भाषानुं पण व्याकरण लखवाने प्रेराया होत.

जैनपरंपरामां आचार्य हेमचंद्र ज एक एवा प्रतिष्ठापक पुरुष छे जेमणे जैनोनी साहित्यने लगती प्रतिष्ठा साचववानो भगीरथ प्रयत्न सेव्यो छे. नवुं व्याकरण, नवुं छंदःशास्त्र, नवुं अलंकारशास्त्र, नवुं धातुपारायण, नवा कोशो, नवो निबंधु, नवुं पुराण अने नवुं योगशास्त्र वगेरे ए बंधुं जैनोनी विशेषताने खातर नवुं नवुं लख्या छतां आगमोनी भाषाना ज प्रसंगमां एमणे वृद्धप्रवादनी समे पण जे मौन बताव्युं छे ते ज आपणा ए प्रश्नना पूर्वोक्त उत्तर माटे पूरतुं छे.

वळी, आचार्य हेमचंद्र पोते एम पण मानता लागे छे के, आगमोनी भाषा अर्धमागधी तो जरूर कही शकाय पण जो एमां 'अर्धमागधी' नामने योग्य केटलीक विशेषताओ मागधी भाषानी पण भळेली होय. आ विशेषताओ तपासतां एमने तो फक्त मागधीनी एक ज विशेषता मुख्यपणे जणाणी छे. ते विशेषता-प्रथमाना एकवचनमां मागधीना 'ए' प्रत्ययनो प्रयोग, जेमके; जीवे, अजीवे, लोए, अलोए, आसवे, संवरे, बंधे, मोकूखे वगेरे. पण आ एक ज विशेषताने लीधे तेओ आगमोनी भाषाने अर्धमागधी कहेवी योग्य धारता नथी अने प्राकृत के अर्धप्राकृतथी जुदी पण गणी शकता नथी. माटे ज एमणे आगमोनी भाषाने माटे पोताना व्याकरणमां कोइ खास स्थान आपेलुं नथी. साथे साथे एटलुं पण जणात्री देवुं जोइए के, हेमचंद्रना



ધ્યાનમાં આવેલી એ એક વિશેષતા પણ કાંઈ આગમોની ભાષામાં વ્યાપક રીતે આવેલી નથી, એમાં તો 'એ'ના પ્રયોગની પેઠે પ્રાકૃતના 'ઓ' પ્રત્યયવાળાં પણ ઘણાં રૂપો—તે પણ આચારાંગ જેવા પ્રાચીન સૂત્રમાં ય—મઠી આવે છે. જેમકે: નિકલ્વંતો, ઉદ્દેસો, અપ્પમાઓ, નિરામ્મગંધો, ઉવરઓ, ઉવેહમાણો, આલીણગુત્તો, સહિઓ, નાણાગમો, સંથવો, દોસો, હવ્વવાહો, દુરણુચરો, મમ્મો વગેરે ( આચારાંગ સૂત્ર પૃ૦ ૪૧—૧૨૪—૧૨૭—૧૩૦—૧૬૬—૧૬૮—૧૮૩—૧૮૪—૧૮૬—૧૯૦—૧૯૨ સમિતિનું). એમણે જ આ સંબંધમાં એમ જણાવ્યું છે કે, “ પ્રાયોઽસ્થૈવ વિધાનાત્ ન વક્ષ્યમાણલક્ષણસ્ય ” ( પ્રા૦ વ્યા૦ પૃ૦ ૧૬૯ સૂ૦ ૨૮૭ ) અર્થાત્ “ આર્ષ પ્રવચનમાં પ્રાયઃ માગધીના 'એ' પ્રત્યયનું જ વિધાન છે, પણ માગધીનાં બીજાં બીજાં લક્ષણોનું નથી.” આ ઉલ્લેખમાં વપરાયેલો 'પ્રાયઃ' શબ્દ આગમોમાં 'એ' પ્રત્યયની વપરાશનો પણ સંકોચ બતાવે છે અને એથી જ એમ જણાય છે કે ઉપર્યુક્ત 'ઓ' પ્રત્યયની વપરાશનું આગમિક ક્ષેત્ર પણ કાંઈ હેમચંદ્રના ધ્યાન બહાર છે એમ નથી.

સાર આ છે કે, આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાને ઉદ્ભવેલા જૈન આગમોની ભાષાને લગતા પ્રશ્નનો સુલાસો આમ બે રીતે કરી બતાવ્યો છે:

એક તો જૈન આગમોની કહેવાતી અર્ધમાગધીને પોતાની કૃતિમાં શ્વાસ જુદું સ્થાન નહિ આપીને. બીજું, એમાં જોડેજ તેટલા પ્રમાણમાં માગધીની વિશેષતાઓ ન હોવાનું જણાવીને.

' આ આગમોની ભાષા અર્ધમાગધી નથી પણ પ્રાકૃત કે આર્ષ-પ્રાકૃત છે' એમ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેવા જેવું જૈન સમાજનું વાતાવરણ અત્યારે પણ નથી તો સંપ્રદાય ભક્તિના બારમા સૈકામાં તો શી રીતે હોય ? છતાં ય એક જવાબદાર અને પ્રામાણિક વૈયાકરણ તરીકે આચાર્ય

હેમચંદ્રે ઉપર્યુક્ત સાદી હકીકતને પળ આગલ જળાવેલી ંગિણ આબાદ રીતે જળાવેલી છે અને સાથે વૃદ્ધપ્રવાદના અનુસંધાનની યુક્તિ પળ બતાવેલી છે. આ સંબંધમાં ંમનો આલો ઉલ્લેલ આ પ્રમાણે છે: “ યદપિ ‘ પોરાળમદ્ધમાગહભાસાનિયયં હવઈ મુત્તં ”<sup>૧</sup> ઈત્યાદિના આર્પસ્ય અર્ધમાગધભાષાનિયતત્વમાઝ્ઞાયિ વૃદ્ધૈસ્તદપિ પ્રાયોઽસ્યૈવ વિધાનાતૂ ન વક્ષ્યમાળલક્ષણસ્ય ”

( પ્રાકૃત વ્યા. ૫૦ ૧૬૨ સૂ. ૨૮૭ )

૧. આ ઉલ્લેલ નિશીથચૂર્ણિમાં છે. જુઝો લિલિત પ્રતિ પા૦ ૩૫૨ પૂના માં૦ પ્રા૦ વિ.મં. સં. ં ઉલ્લેલમાંના ‘ અદ્ધમાગહ ’ શબ્દની વ્યાલ્યા કરતાં શ્રીજિનદાસ મહત્તરે જળાવ્યું છે કે; “ મગહદ્ધવિસયભાસાનિયદ્ધં અદ્ધમાગહં ” અથવા “ અઢારસદેસીભાસાણિયતં અદ્ધમાગધં ” અર્થાત્ ંમણે ‘ અર્ધમાગધ ’ શબ્દની વે વ્યાલ્યા કરી છે: પહેલી— મગધ દેશની અઢધી ભાષામાં નિયત તે અર્ધમાગધ. બીજી— અઢાર જાતની દેશી ભાષામાં નિયત તે અર્ધમાગધ.

વર્તમાન આગમોની ભાષામાં પહેલી વ્યાલ્યા તો ઘટતી નથી ંમ હેમચંદ્ર પોતે કહે છે.

બીજી વ્યાલ્યા પળ જો આગમોની ભાષામાં ઘટી શકે તેવી હોત તો જરૂર તેને પ્રધાનપદ આપી આચાર્ય હેમચંદ્ર ં વિષે કાંઈક જુદું લલત અને ં રીતે વૃદ્ધપ્રવાદનું જ સમર્થન કરત. પળ ં પ્રલ્લર વૈયાકરણ ં વ્યાલ્યા તરફ ઉદાસીન રહ્યા છે, ંથી જળાય છે કે, ં વ્યાલ્યા પળ આગમોની ભાષામાં ઘટતી નહિ હોય અથવા ં વ્યાલ્યામાં કહેલા અઢાર દેશ કયા સમજવા ? ં પ્રલ્લ જ ંચવાલો છે.

રાજકુમારોના વિદ્યાધ્યયનના પ્રસંગમાં ‘ અઢારસદેસીભાસાવિસાર ં ’ શબ્દ જૈન સૂત્રપ્રંથોમાં મલ્લે છે. લ્યાં તેનો અર્થ ‘ અઢાર ( જાતની ) દેશી ભાષામાં વિસારદ ’ થાય છે. ં શબ્દના સંબંધમાં ં સિવાય બીજી

કશી વીગત ટીકાકારોએ આવી નથી તેમ અઢાર જાતની દેશી ભાષાને અર્ધમાગધી તરીકે ઓઢ્ઢાલાવી પણ નથી.

‘ અઢારસદેસીભાસાવિસારણ ’નો ઉલ્લેખ જ્ઞાતાસૂત્રમાં અને ઔપ-પાતિક સૂત્રમાં મઢ્ઢે છે:

“ તતે ણં સે મેહે કુમારે  
વાવત્તરિકલાપંઢિણ\*અઢારસવિ-  
હિપ્પગારદેસીભાસાવિસારણ ”

જ્ઞાતાસૂત્ર પૃ૦ ૩૮  
સમિતિ  
ઢીકા પૃ૦ ૪૨ „

“ તણ ણં સે દઢપઢ્ઢણ્ણે  
દારણ વાવત્તરિકલાપંઢિણ\*  
અઢારસદેસીભાસાવિસારણ ”  
ઔપપાતિક સૂત્ર પૃ૦ ૧૮  
સમિતિ

“ ત્યાર પઢ્ઢી તે મેઘ કુમારં  
વોતેર કઢ્ઢામાં પ્રવીણ થયો અને  
અઢાર પ્રકારની દેશી ભાષામાં-  
નિપુણ થયો ”

[ ઢીકાકારના મત પ્રમાણે  
‘ અઢાર જાતની ભાષામાં નહિ પણ  
અઢાર જાતની લિપિમાં ’ પ્રવીણ  
થયો. આ અઢાર જાતની લિપિનો  
ઉલ્લેખ પ્રજાપના સૂત્રમાં અને નંદી-  
સૂત્રમાં મઢ્ઢે છે ]

“ ત્યાર પઢ્ઢી તે દઢપ્રતિજ્ઞ  
નામનો કુમાર વોતેર કઢ્ઢામાં  
પ્રવીણ થયો અને અઢાર પ્રકારની  
દેશી ભાષામાં નિપુણ થયો ”

સૂત્રના ણ ઉલ્લેખો જોતાં અઢાર દેશને લગતી આપણી ણ ગુંચ ઉકલી શકતી નથી પણ ણટલું કલ્પી શકાય છે કે, કદાચ આ ઉલ્લે-  
ખોને જોઈને જ શ્રીજિનદાસ મહત્તરે પોતાની સૂર્ણિમાં અઢાર જાતની  
દેશી ભાષાને ‘ અર્ધમાગધી ’ નું નામ આણ્યું હોય.

શ્રીહરિભદ્રના વિગ્રાથી અને સમસત્તમયા તથા શ્રીશીલાંક અપરનામ  
તત્વાદિત્યના શિષ્ય શ્રીદાક્ષિણ્યચિહ્નસૂરિણ વનાવેલી ‘ પ્રાકૃત કુવલય-  
માલા ’ ને જોતાં અઢાર દેશને લગતી આપણી ણ ગુંચ કદાચ ઉકલી શકે,

પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે; પ્રસ્તુત અર્ધમાગધીની ચર્ચા સાથે કુવલ્ય-  
માલામાં આવતા અઢાર દેશને લગતા એ ઉલ્લેખનો કશો જ સંબંધ નથી.  
કુવલ્યમાલામાં એ દેશોની ગણના આ પ્રમાણે કરેલી છે :

“ લાહા કન્નાડા વિ ચ માલવિયા કન્નુજ-ગોહ્યા । કરચ મરહટ્ટુ ચ સોરઠ્ઠા ઢક્કા કિરિ અંગ સેંધવયા ॥ ”	“ લાટદેશ, કર્ણાટકદેશ, માલવદેશ, કનોજદેશ, ગોહ્લદેશ, કરચ ( કારવાહ ? ) દેશ, મહા- રાષ્ટ્રદેશ, સોરઠદેશ, ઢક્કદેશ, કિરદેશ, અંગદેશ અને સિંધદેશ. ”
---	--

કુ૦ લિ૦ પ્રતિ પૃ૦ ૭૫. પેલી ત્રાજુ પં૦ ૫, પૂના માં૦ પ્રા૦ વિ૦ મં૦ સં૦

આ ઉલ્લેખમાં માત્ર વાર દેશોને ગણાવવામાં આવ્યા છે પરંતુ આ  
પછીના એક બીજા ઉલ્લેખમાં ( પૃ૦ ૭૬ ) એથી વધારે દેશોને મૂકેલા છે.  
આ નીચેના ઉલ્લેખમાં દેશોનાં નામો સાથે તેને દેશના મનુષ્યોનો સ્વભાવ  
અને ભાષાના એક કે શબ્દોને પણ મૂકવામાં આવ્યા છે અને છેવટે ઉપસંહારમાં  
જણાવેલું છે કે,

“ હ્ય અટ્ટારસદેસી-  
ભાસાઠ પુલહ્કુજ સિરિદત્તે ।  
અન્ને હ ચ પુલહ્તી જવસ-પારસ-  
અન્વરાતીષ ॥ ”

“ એ પ્રમાણે શ્રીદત્ત નામનો  
કોઈ ગૃહસ્થ અઢાર દેશની ભાષા-  
ઓને જોડને ( સાંમઢીને ) બીજા-  
ઓની પણ-એટલે અનાયો પૈકી  
જવસ, પારસ અને વર્ધર લોકોની  
પણ-ભાષાને જુણ છે ( સાંમઢે  
છે ) ”

ગ્રંથકારે ઉપસંહારમાં આમ અઢાર દેશી ભાષાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે  
અને દેશોની ગણનાના પ્રસંગમાં માત્ર સોઢ દેશો જ જણાવેલા છે તેનું  
કારણ સમજાતું નથી.

જે ઉલ્લેખમાં એ દેશોને જણાવેલા છે તે ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે :

“ तत्थ य पविस्समाणेणं  
दिट्ठा अणेयदेसभासालविखए  
देसवणिय । तं जहा-  
कसिणा निट्ठुरवयणे बहुकसमर (?)  
भुंजए अलजे य ।

‘ अरडे ’ त्ति उल्लवले अह  
पेच्छइ गोल्लए तत्थ ॥

पयनीइसंधिविग्गहपडुए बहुजं-  
पए य पयईए ।

‘ तेरे मेरे आउ ’ त्ति जंपिरे  
मज्झदेसे य ॥

नीहरियपोट्ट-दुवन्न-

मडहए सुरयकेलितल्लिच्छे ।

‘ एसेले ’ जंपुल्ले अह पेच्छइ  
मागहे कुमरो ॥

कविले पिग्गलनयणे लोयण-  
कहदिन्नमेत्तवावारे (?) ।

‘ किं ते किं मो ’ पि य जंपिरे  
य अंतवेए य ॥

उत्तुंगथूलघोणे कणयवन्ने य  
भारवाहे य ।

त्यां प्रवेश करता श्रीदत्ते  
अनेक देशनी भाषाना जाणकार  
ते ते देशना वणिकोने जोया,  
ते जेमके; प्रथम गोल्ल देशना  
लोकोने जोया, ए लोको निट्ठुर  
भाषी, काळा, समरभोगी (?)  
अने निर्लज होय छे तथा  
‘ अरडे ’ एवुं बोलनारा होय छे.  
पछी मध्यदेशना लोकोने जोया,  
ए लोको नय, नीति, संधि अने  
विग्रहमां चतुर, बहुबोला अने  
‘ तेरे मेरे आउ ’ एवुं बोलनारा  
होय छे.

पछी मगधना लोकोने जोया,  
ए लोको दुर्वर्ण, वधेला पेटवाळा,  
द्रिगणा, सुरतप्रिय अने ‘ एसेले ’  
एवुं बोलनारा होय छे.

पछी अंतर्वेदिना एटले गंगा  
जमनानी वच्चेना प्रदेशमां रहे-  
नारा लोकोने जोया, ए लोको  
वणं कपिल, मांजरी आंखवाळा  
अने ‘ किं ते किं मो ’ एवुं बोल-  
नारा होय छे.

पछी कीरदेशना लोकोने जोया,  
ए लोको वर्णे कनकवर्णा, उंची

‘सरि पारि’ जँपिरे कीरे  
कुमारो पलोएइ ॥

दक्खित्तदाणपोरुस—वित्राण-  
दयाविधज्जियसरीरे ।

‘एहं तेहं’ चवंते ढके  
उण पेच्छइ कुमरो ॥

सललयमिउमहवए गंधव्व-  
पिए सएसगयचित्ते ।

‘वंसे दइणो’ भणिरे सुहसे  
अह सँधवे दिट्ठे ॥

कवँजडे (?) य जडु बहु-  
भोई कढिणपीणरूणंगे ।

‘अप्पां तुप्पां’ भणिरे अह  
पेच्छइ कारुए तत्तो ॥

घयलोणियपुट्टंगे धम्मपरे  
संधिविग्गहे निउणे ।

‘न उ रे मल्लउं’ भणिरे  
अह पेच्छइ गुजरे अवरे ॥

ण्हाओलित्तविलित्ते कयसीमंते  
सोहियंगत्ते ।

अने जाडी नासिकावाळा, भार  
वहनारा अने ‘सरि पारि’ एवं  
बोलनारा होय छे.

पछी ढक देशना लोकोने  
जोया, ए लोको दाक्षिण्य, दान,  
पौरुष, विज्ञान अने दया दिनामा  
होय छे अने ‘एहं तेहं’ एम  
बोलनारा होय छे.

पछी सिंधना लोकोने जोया,  
ए लोको ललित, मृदु, गांधर्वप्रिय,  
स्वदेशपरायण, हसमुखा अने ‘वंसे  
दइणो’ एम बोलनारा होय छे.

पछी कारुदेशना लोकोने जोया,  
ए लोको कपिजल (?) जडु, बहु-  
भोजी, कठण अने पुष्ट अंगवाळा  
तथा ‘अप्पां तुप्पां’ एम बोल-  
नारा होय छे.

पछी गूर्जरलोकोने जोया, ए  
लोको घी अने माखणथी पुष्ट  
शरीरवाळा, धर्मपरायण, संधि-  
विग्रहमां निपुण अने ‘न उरे  
मल्लउं’ एम बोलनारा होय छे.

पछी लाटना लोकोने  
जोया, ए लोको (माथामां) संथो

‘અમ્હં કાઉં તુમ્હં’ મળિરે  
અહ પેચ્છઈ લાડે ।

તણુસામમડદેદે કોવળણ  
માળજીવળે રોદે ।

‘માઈ ય મહ્ણી તુભમે’  
મળિરે અહ માલવે દિદે ॥

ઉકડદપ્પે પિયમોહળે ય  
રોદે પયંગવિત્તી ય ।

‘અડિપાંડિ રમરે’ મળિરે  
પેચ્છઈ કનાડા અળ્ળે ॥

કુખાસવાઉયંગે માસળાઈ (?)  
પાળમયળતલિચ્છે ।

‘અસિ કિસિ મળિ’ મળ-  
માળે અહ પેચ્છઈ તાઈ અવરે ॥

સવ્વકલાપટમદે માળી પિય-  
કોવળે કદિળદેદે ।

‘જલ તલ લે’ મળમાળે  
કોસલ અવરે ॥

‘દટમડહસામલંગે સહિણ  
અહ માળકલહસીલે ય ।

‘દિન્નલ્લે ગહિયલ્લે’ ઉલ્લ-  
વિરે સ્તથ મરહદે ॥

પાડનારા, લેપન કરનારા, સુશો-  
ભિત શરીરવાલા અને ‘અમ્હં કાઉં  
તુમ્હં’ એમ બોલનારા હોય છે.

પછી માલવાના લોકોને જોયા,  
એ લોકો, કાલા અને નાના શરીર-  
વાલા, ક્રોધી, અભિમાની, રૈદ્ર  
અને ‘માઈ ય મહ્ણી તુભમે’  
એમ બોલનારા હોય છે.

પછી કર્ણાટકના લોકોને  
જોયા, એ લોકો દર્પવાલા, મોહ-  
વાલા, રૈદ્ર, ચંચલ અને ‘આડિ-  
પાંડિ રમરે’ એમ બોલનારા  
હોય છે.

પછી તાઈ લોકોને જોયા, એ  
લોકો કંચુક પહેરનારા અને ‘અસિ  
કિસિ મળિ’ એમ બોલનારા  
હોય છે.

પછી કોશલદેશના લોકોને  
જોયા, એ લોકો સર્વકલાહીન,  
માની, કોપી અને ‘જલ તલ લે’  
એમ બોલનારા હોય છે.

પછી મહારાષ્ટ્રના લોકોને  
જોયા, એ લોકો શરીરે દટ,  
નાના અને કાલા હોય છે તથા  
સ્વહિતમાં માન-કલહશીલ અને

હવે ‘વર્તમાન જૈન આગમોને મહાવીર ભાષિત સમર્જીને કોઈ એ આગમોની જ ભાષાને અર્ધમાગધી કહે અને એ ઉપરથી જ એનાં વ્યાકરણ અને કોષ બનાવે તો ન બની શકે?’ એ પ્રશ્નનું સમાધાન આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાની કૃતિદ્વારા અને ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખદ્વારા પળ કરી નાંચ્યું છે. ઈથી આ આગમોની ભાષાને અર્ધમાગધી સમજવી કે એમ સમર્જી:એ વિષેનાં પુસ્તકો લખવાં એ ભાષાના ઇતિહાસમાં ગોટાલો કરવા સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ?

આચાર્ય હેમચંદ્રના પૂર્વવર્તી અને અંગસૂત્રોના ટીકાકાર આચાર્ય અમયદેવે પણ અર્ધમાગધી નામ ધરાવતી ભાષાને પ્રાકૃત લક્ષણની બહુલતાવાળી જણાવી છે. તેમણે લખ્યું છે કે:

‘દિનલ્લે ગહિયલ્લે’ એમ ચોલ-  
નારા હોય છે.

પિયમહિલાસંગામે સુંદરગોત્તે થ  
માયણે રોદ્દે ।

‘અટ્ટિ માદિ’ મળંતિ અવરે  
અંધે કુમારો પલોપ્પહ ॥

પછી આંધ્રના લોકોને જોયા,  
એ લોકોને સ્ત્રી અને સંગ્રામ વસ્ત્રે  
પ્રિય હોય છે, એમનાં ગોત્રો સુંદર  
હોય છે, અને એ લોકો રૌદ્ર તથા  
મયંકર અને ‘અટ્ટિ માદિ’ એમ  
ચોલનારા હોય છે.

ઉપરના ઉલ્લેખમાં ગોલ્લ (ગોંડ?), મધ્યદેશ, મગધ, અન્તવેંદિ, કૌર, ઢક, સિંધ, કારુ (કારવાડ), ગૂર્જર, લાટ, માલવ, કર્ણાટક, તાદ્દા (?), કોશલ, મહારાષ્ટ્ર અને આંધ્ર એમ સોલ્લ દેશોને જણાવેલા છે.

કુવલયમાલાનો આ ઉલ્લેખ અહીં એટલા માટે આપ્યો છે કે, એમાં એ દેશોની ગણના એ રીતે કરેલી છે. (આચાર્ય જિનવિજયજીની એક નોંધદ્વારા આ ઉલ્લેખને હું ‘કુવલયમાલા’માંથી મેલ્લવી શક્યો છું.)



“ ‘ ૨-સો-લ્લૈશૌ માગધ્યામ્ ’ ઇત્યાદિ યત્ માગધભાષાલક્ષણં તેન અપરિપૂર્ણા પ્રાકૃતભાષાલક્ષણબહુલા અર્ધમાગધી ”

( ઔપપાતિક ટીકા પૃ૦ ૭૮ સમિતિ )

અમ્યદેવે આગમોની ભાષા ઉપરથી નક્કી કરેલું અર્ધમાગધીનું સ્વરૂપ જોતાં તો ‘ અર્ધમાગધી ’ નામ ‘ દેવાદાર ’ના ‘ રણ-છોડ ’ ( ઋણને છોડનાર ) નામ જેવું લાગે છે. તેઓ સાફ સાફ કહે છે કે, આગમોની ભાષા પ્રાકૃતલક્ષણની બહુલતાવાળી છે અને એક લક્ષણ સિવાય માગધીનાં વીજાં સ્વાસ લક્ષણોને એમાં કાંઈ સ્થાન નથી, એથી જ વાંચનાર સમજી શકશે કે, વર્તમાન આગમોની ભાષાને અર્ધમાગધી કહેવી કે પ્રાકૃત કહેવી ?

‘ આગમો પ્રાકૃત છે ’ એ મત તો આજ ઘણા સમયથી ચાલ્યો આવે છે અને હેમચંદ્ર અને અમ્યદેવ કરતાં ય પ્રાચીન અને પ્રામાણિક આચાર્યોએ એ મતને સ્વીકારેલો છે.

એ સંબંધમાં આચાર્ય હરિભદ્ર જણાવે છે કે,

“ પ્રાકૃતનિવન્ધોઽપિ બાલાદિસાધારણઃ ” ઈતિ

૧ દશવૈકાલિકની ટીકામાં જે પ્રસંગે આચાર્ય હરિભદ્રે આ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પ્રસંગ આ છે:

“ દર્શનાચારના આઠ પ્રકાર છે, તેમાં પહેલો પ્રકાર નિઃશંકિત રહેવું તે, ‘ નિઃશંકિત ’નું વિવરણ કરતાં કહ્યું છે કે, શંકાના બે પ્રકાર છે—સર્વશંકા અને દેશશંકા. સર્વશંકા એટલે સર્વ પ્રકારે શંકા અને દેશ-શંકા એટલે અંશથી શંકા. તેમાં ‘ સર્વશંકા ’નું સ્વરૂપ બતાવતાં જણાવ્યું છે કે,

“ સર્વશંકા તુ પ્રાકૃતનિવદ્ધત્વાત્ સર્વમેવેદં પરિકલ્પિતં ભવિષ્યતીતિ । ”

અર્થાત્ ‘ પ્રાકૃત ભાષામાં રચેલું હોવાથી આ બધું ય બનાવટી કેમ ન હોય ? ’ આવી જે જિનાગમ પ્રત્યે શંકા કરવી તે સર્વશંકા, આનું સમાધાન કરતાં હરિભદ્રે ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખને ટાંકી બતાવ્યો છે.

આટલું લલ્યા પછી એ આચાર્યવર “ઉક્તં ચ” કહીને પોતાના ઉલ્લેખના પોષણમાં એક જૂના સંવાદને ટાંકી બતાવે છે—

“બાલસ્ત્રીમૂદમૂર્લાનાં નૃણાં ચારિત્રકાક્ષિણામ્ ।

અનુગ્રહાર્થં તત્ત્વજ્ઞૈઃ સિદ્ધાન્તઃ પ્રાકૃતઃ કૃતઃ ॥”

(દશવૈકાલિક ટીકા પૃ૦ ૧૧૩ બાબુ૦)

આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આપણો આ મત હરિભદ્ર કરતાં ય જૂનો ઠરે છે.

જે પ્રસંગમાં હરિભદ્રે ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખને મૂકેલો છે તે જ પ્રસંગમાં વાદિદેવસૂરિના ગુરુ આચાર્ય મુનિચંદ્ર પણ એ જ ઉલ્લેખને (હરિભદ્રના ધર્મબિંદુની ટીકામાં) મૂકે છે. ધર્મબિંદુ પૃ૦ ૭૭, દ્વિતીય અધ્યાય આત્માનંદ સમાની આવૃત્તિ.

આચાર્ય મલયગિરિ પણ પ્રજ્ઞાપનાની પોતાની ટીકામાં એવા જ પ્રસંગમાં એ જ વાતને જણાવે છે—પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર ટીકા સમિતિયું પૃ૦ ૬૦.

હેમચંદ્રની પછી થયેલા આચાર્યો દ્વારા પણ એ જ મતને ટેકો આપવામાં આવ્યો છે—

આચાર્ય પ્રભાચંદ્રે બનાવેલા અને શ્રીપ્રહુમ્નસૂરિએ શોધેલા પ્રભા-વકચરિત્રમાં (પૃ૦ ૯૮-૯૯) જણાવ્યું છે કે,

“અન્યદા લોકવાક્યેન જાતિપ્રત્યયતસ્તથા ।

આ બાલ્યાત્ સંસ્કૃતામ્યાસી કર્મદોષાત્ પ્રબો(વા)ધિતઃ ॥ ૧૦૯

૧ ઉપરના વ્રથા ઉલ્લેખોમાં વપરાયેલો ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ પ્રાકૃત-માષાનો સૂચક છે, અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ પ્રાકૃતમાષાના અર્થમાં વપરાયેલો છે. (પૃ૦ ૧૩૧ સ૦) વૈયાકરણ વરણચિના સમ-યથી તો એ શબ્દ એ અર્થમાં વપરાતો આવ્યો છે, અને એ પછીના આચાર્યોએ પણ એ શબ્દને એ જ અર્થમાં વાપરેલો છે. માટે કોઈપણ અહીં એ શબ્દને મરડવો નહિ.

सिद्धान्तं संस्कृतं कर्तुमिच्छन् संघं व्यजिज्ञपत् ।

प्राकृते केवलज्ञानिभाषितेऽपि निरादरः ॥ ११०

+ + +

यदि ( इदं ) विश्रुतमस्माभिः पूर्वेषां संप्रदायतः ।

चतुर्दशापि पूर्वाणि संस्कृतानि पुराऽभवन् ॥ ११४

प्रज्ञातिशयसाध्यानि तान्युच्छिन्नानि कालतः ।

अधुनैकादशाङ्गचस्ति सुधर्मस्वामिभाषिता ॥ ११५

बालस्त्रीमूढमूर्खादिजनानुग्रहणाय सः ।

प्राकृततां तामिहाऽकार्षीदनास्थाऽत्र कथं हि वः ” ॥ ११६

अर्थात् “ सिद्धसेन दिवाकर नामना सुप्रसिद्ध जैनाचार्ये प्राकृत जैन आगमोने संस्कृतमां करवानी इच्छा करी ” आटलुं जणाबी ग्रंथकार पोताना तरफथी वधु जणावतां कहे छे के, “ बाल, स्त्री, अने मूर्ख वगैरेनी सगवडताने माटे पूर्व पुरुषोए—सुधर्मस्वामिए—ए आगमोने प्राकृतमां रचयां छे, तो एमां आपणे शामाटे अनास्था करवी ? ”

“ यत् उक्तभागमे ” अर्थात् ‘ आगममां कह्युं छे के ’ एम लखीने श्रीविजयानंदसूरि पोताना तत्त्वनिर्णयप्रासादमां जणावे छे के, मुत्तूण दिट्टिवायं कालिय—उक्कालियंगसिद्धंतं ।

थीबालवायणत्थं पाययमुद्दयं जिणवरेहिं ॥

अने साथे हरिभद्रे उद्धरेलो श्लोक पण टांके छे. ( खरी रीते तो आ प्राकृत गाथाने हरिभद्रनी पहेलां ज मूकवी जोइए पण मने एनुं मूळ स्थान न जडवाथी एना उधृत करनारना काळक्रममां एने मूकवामां आवी छे. )

अनुयोगद्वार सूत्रमां जणाव्युं छे के,

“ सक्रया पायया चैव भणिइओ ह्यंति दोष्णि वा ”

( पृ. १३१ समिति )

અર્થાત્ ‘ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બે ભાષાઓ છે. ’

આ ઉલ્લેખ ગીતની ભાષાના પ્રસંગમાં છે. આ ઉપરથી ઇટલું તો જરૂર તારવી શકાય કે, અનુયોગદ્વારના સમયમાં અર્ધમાગધીને પ્રાકૃતથી જુદી જ ગણવામાં આવતી હોત તો સૂત્રકાર પ્રાકૃતની સાથે જ પોતાની પ્રિય અને દેવભાષા તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલી અર્ધમાગધીને પણ સૂચવવી મૂલે યરા ?

આ પ્રમાણે એક નહિ પણ અનેક જૈનાચાર્યોં વર્તમાન આગમોની ભાષાને સ્પષ્ટ શબ્દમાં પ્રાકૃત કહેલી છે માટે અમે પણ અહીં એ જ મતને સ્વીકારેલો છે, અને તેથી જ પ્રસ્તુત વ્યાકરણમાં પણ જૈન આગમોનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ રૂપોને પ્રાકૃતના વ્યાકરણ સાથે જ નોંધેલાં છે.

આ તો જૈનાચાર્યોની જ દૃષ્ટિ આગમોમાં આવેલી ભાષાનાં સંબંધમાં ચર્ચા થઈ, તદુપરાંત બીજી ત્રણ દૃષ્ટિ પણ અર્ધમાગધી ભાષાની ચર્ચા થઈ શકે છે. તેમાં—

પહેલી દૃષ્ટિ ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રની,  
બીજી દૃષ્ટિ પ્રાકૃત ભાષાનાં વ્યાકરણોની  
અને ત્રીજી દૃષ્ટિ અશોકની ધર્મલિપિઓની.

ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

“ ચેટાનાં રાજપુત્રાણાં શ્રેષ્ઠિનાં ચાર્ધમાગધી ”

ભરતનાં અધ્યાય ૧૭ શ્લોક ૧૦

નાટકોમાં પાત્ર તરીકે આવતા ચેટો, રાજપુત્રો અને શેટિયાઓ અર્ધમાગધી ભાષા બોલે છે. ભરતના આ ઉલ્લેખથી આપણે નાટકોનાં તે તે પાત્રોની ભાષાદ્વારા અર્ધમાગધીના સ્વરૂપને કલ્પી શકીશું.

નાટકોની ભાષાના નમૂના—

( भासनं प्रतिज्ञायौगंधरायण )

भटः—को कालो अहं भट्टिदारिआए वासवदत्ताए उदए कोळिदु-  
कामाए भद्वदीपरिचारअं गत्तसेवअं ण पेक्खामि । भाव पुप्फ-  
दंतअ गत्तसेवअं ण पेक्खामि । किं भणासि एसो गत्तसेवओ  
कण्डिल्लमुंडिगिणीए गेहं पविसिअ सुरं पिबदि ति । पृ० १०२

भटः—सव्वं दाव चिट्ठट्टु राअउले भद्वपीठिअं ण णिक्कमिअ कुदो  
अअं आहिण्डदि ति । पृ० १०६

भटः—कि णु खु एवं + होदु, इमं वुत्तंतं अमच्चस्स णिवेदेमि ।  
पृ० १०६

( भासनं चारुदत्त )

चेटः—अम्मो अय्यमेत्तेओ ।

चेदः—अम्मो भट्टिदारओ । पृ० ६७

चेटः—सुहोदेसु पादेसु भूमीए पळोडिद्ववं । पृ० ६८

( भासनं स्वप्नवासवदत्त )

भट्टी—उत्सरह उत्सरह अय्या उत्सरह । पृ० ८

चेटी—एदु एदु भट्टिदारआ इदं अस्समपदं पविसदु । पृ० १९

चेटी—अत्थि राओ पज्जांदो णाम उज्जङ्गीए सो दारअस्स कारणादो  
दूदसंपादं करोदि पृ० १७

( शूद्रकनुं मृच्छकटिक )

चेटः—अज्जुए चिश्ट, चिश्ट ।

उत्ताशिता गच्छशि अंतिका मे

शंपुण्णपुच्छा विअ गिम्हमोरी ।

ओवग्गदी शामिअ भट्टके मे ।

वणे गडे कुक्कुरशावके व्व ॥ पृ० २७

चेटः—लामेहि अ लाअवल्लहं तो खाहिशि मच्छमंशकं ।

एदेहिं मच्छमंशकेहिं शुणआ मडअं ण शेवंदि ॥ पृ० ३१

आ बधी भाषा चेटोनी छे.

राजपुत्रनी भाषा आ प्रमाणे छे:

( काळीदासनुं शाकुंतल )

बालः—जिंभ जिंभ दंदाणि ते गणइस्सं पृ० २९५

बालः—बलिअं भीद म्हि पृ० २९६

बालः—इमिणा एव दाव कीळिस्सं पृ० २९८

हवे शेठियाओनी भाषानो नमुनो—

( शूद्रकनुं मृच्छकटिक )

चन्दनदासः—जेदु अज्जो

चन्दनदासः—किं ण जाणादि अज्जो जह अणुचिदो उवआसे  
परिहवादो वि महंतं दुःखं उप्पादेदि । ता इह ख्येव  
उचिदाए भूमीए उवविसामि ।

चन्दनदास—अह इं अज्जस्स प्पसाएण अखण्डिदा वणिज्जा । पृ० १४

चन्दनदासः—आणवेदु अज्जो किं केत्तिअं इमादो जणादो इच्छी-  
अदि त्ति ।

चन्दनदासः—अज्ज अलिअं एदं केणवि अणज्जेण अज्जस्स.  
णिवेदिदं । पृ० १५

चन्दनदासः—फलेण संवादिदं सोहदि दे विकत्थिदं । पृ० १७

नाट्यशास्त्रकार भरतना उल्लेख प्रमाणे चेट, राजपुत्र अने शेठनी  
भाषाने अर्धमागधी कहेवामां आवे छे. एना नमुना उपर आपवामां  
आव्या छे. उपरना नमुनानी भाषा साथे आपणे आगमोनी भाषाने  
सरखावीए तो केवळ सांभळवा मात्रथी ज शुं नथी जणातुं कै.

ए नाटकोनां पात्रोनी भाषामां अने आगमोनी भाषामां केटलो बधो तफावत छे ?

हवे आपणे जोईए के, प्राकृत व्याकरणोनी दृष्टिए आगमोनी भाषाने अर्धमागधीनुं नाम आपी शकाय के केम ?

प्राकृत व्याकरणो तो घणां छे, ए बधानां नामो पण हवे पछी आपवानां छे. बधां प्राकृत व्याकरणोमां वररुचिनो प्राकृतप्रकाश वधारे प्राचीन छे. एमां ' मागधी ' नी प्रकृति तरीके शौरसेनीने कही छे अने शौरसेनी करतां जे विशेषता छे ते आ प्रमाणे बतावी छे:—

- १ मागधीमां ' ष ' अने ' स ' ने बदले ' श ' बोलवो.
- २ " ' ज ' ने बदले प्रायः ' य ' बोलवो.
- ३ " चवर्गना कोइ अक्षरनो लोप न करतां जेम होय तेम ज बोलवुं.
- ४ " ' र्य ' अने ' द्य ' नो ' म्य ' बोलवो.
- ५ " ' क्ष ' ने बदले ' स्क ' बोलवो.
- ६ " अकारांत शब्दना प्रथमाना एक वचनमां ' इ ' अने ' ए ' प्रत्यय वापरवो.
- ७ " मागधीमां अकारान्त भूतकृदंतना प्रथमाना एक वचनमां उपरना बे प्रत्ययो उपरांत ' उ ' प्रत्यय पण वापरवो.
- ८ " पष्ठीना एकवचनमां ' ह ' प्रत्यय वापरवो.
- ९ " संबोधनना एकवचनमां अन्त्य ' अ ' नो ' आ ' करवो.
- १० " ' स्था ' ने बदले प्राकृतमां वपराता ' चिष्ठ ' ना स्थानमां ' चिष्ठ ' धातु वापरवो.

- ११     "     ' कृत ' ने बदले ' कड ' ' मृत ' ने बदले ' मड ' अने ' गत ' ने बदले ' गड ' रूपो वापरवां.
- १२     "     संबंधक भूतकृतने सूचववा ' त्वा ' प्रत्ययने बदले ' दाणि ' प्रत्यय वापरवो.
- १३     "     ' हृदय ' ने बदले ' हृडक, ' ' अहं ' ने बदले ' हके ' ' हगे ' ' अहके ' अने ' शृगाल ' ने बदले ' शिआल ' तथा ' शिआलक ' शब्दो वापरवां.

वररुचिए बतावेलुं मागधीनुं स्वरूप उपर प्रमाणे छे, आ सिवाय शौरसेनीना जे नियमो वररुचिए आपेला छे तेमांना निरपवाद नियमो मागधीमां पण उमेरी लेवाना छे. आगमोनी भाषाने जोतां तेमां फक्त वररुचिए बतावेली ६ व्ही विशेषतानो य अमुक अंश ( ' ए ' नी वपराश ) जोवामां आवे छे, तो मागधीना एक ज अंशनी वपराशने लीधे आगमोनी भाषा अर्धमागधी कहेवाय के नहि ? ए साक्षरो ज विचारी ले.

' वर्तमान आगमोनी भाषामां मागधीभाषानुं स्वरूप केटले अंशे देखाय छे ? ' ए प्रश्ननी परीक्षा करतां आपणे भास वगरेनां नाटको जोयां, प्राचीन वैयाकरण वररुचिने तपास्यो. हवे अशोकनी धर्म-लिपिओनी भाषाने पण आपणे जोइ जइए. ए लिपिओनी भाषाने ' कई भाषा केहेवी ? ' ए प्रश्न हजी विवादग्रस्त छे तो पण एने ' प्राचीनमागधी ' कहेवामां कांइ दोष जणातो नथी—बौद्धोनां लिपि-

१ मागधीने लगतुं स्वरूप अने उदाहरणो माटे जुओ प्राकृत-प्रकाश पृ० १२८ थी १३२ तथा १३२ थी १३७ अथवा ११ मो परिच्छेद अने बारमो परिच्छेद.

२ आगमोनी भाषानां उदाहरणो माटे जुओ " जैन आगम साहित्यनी मूळ भाषा कइ ' ए लेख ( जैन साहित्यसंशोधक पु० १ अं० १ पृ० ३१ थी ३७ )



ટકની ભાષા એ લિપિઓની સાથે સરસ્વામણીમાં આવી શકે એવી છે. ત્રિપિટકમાં પણ ‘માગધી’ ભાષાનો ઉપયોગ થયાનું નવિની ગાથા જણાવે છે’.

અશોકની ધર્મલિપિઓમાં વપરાયેલી ભાષાનું વંધારણ તપાસતાં આ નીચે જણાવેલા મુલ્ય નિયમો ઉપની શકે છે:

### ૧ અદ્વિર્ભાવ ( વર્ણનું નહિ બેવડાવું )

‘ સંયુક્ત અક્ષર અનાદિમાં હોય અને સંયુક્ત અક્ષરમાંનો એક અક્ષર લોપાય ત્યારે જે શેષ અક્ષર હોય છે તે બેવડાય છે અથવા સંયુક્ત અક્ષરની પહેલાનો હ્રસ્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે ’

પ્રાકૃત ભાષાઓનો આ એક સાધારણ નિયમ છે. અશોકની ધર્મલિપિઓની ભાષામાં એ નિયમ કશિત્ જ સચવાયેલો જોવાય છે પણ જૈન આગમોની ભાષામાં પ્રાકૃતના નિયમ પ્રમાણે એ નિયમ બરાબર સચવાયેલો છે.

લિપિઓની ભાષામાં વપરાયેલાં એવાં દ્વિર્ભાવ વિનાનાં અને દીર્ઘસ્વર વિનાનાં રૂપો<sup>૧</sup> આ પ્રમાણે છે:

લિપિઓની ભાષા	આગમભાષા	સંસ્કૃતરૂપ
અપ	અપ્પ	અલ્પ
કપ	કપ્પ	કલ્પ

૧ “ સા માગધી મૂઠ્ઠાભાષા નરા યાયાઽઽદિકપ્પિકા ।

બ્રહ્મુનાં ચસ્મુતાલાપા સંવુદ્ધા ચાપિ માસરે ” ॥

૨ આમાં અશોકની ધર્મલિપિમાંથી જે રૂપો આપ્યાં છે તે ઉદાહરણ રૂપે છે, એને મઠ્ઠતાં વીજાં અનેક રૂપો છે. પણ વધા અહીં વિસ્તાર મર્યાદા આપ્યા નથી. વીજી એ એક વાત લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે કે, અશોકના પ્રાન્તીય પાઠ ભેદ પણ કેટલેક ઠેકાણે છે; જો કે મેં બને ત્યાં સુધી સર્વ સાધારણ રૂપો લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

युत	जुत	युक्त
निखम	निक्खम	निष्क्रम
कलाण	कल्लाण	कल्याण

### २ 'र' नो वैकल्पिक 'ल'

अशोकनी लिपिओमां 'र' ना स्थाने सर्वत्र 'ल' नो प्रयोग वैकल्पिक रीते थएलो देखायछे त्यारे जैन आगमोमां प्राकृत भाषाना धोरणनी पेटे 'र' नो ज प्रयोग कायम रहेलो छे:

लि०	आ०	सं०
आदिकले	आइकरे आइगरे	आदिकरः
आदिकरे		
परिसा	परिसा	पर्षत्
पलिसा		
चरणं	चरणं	चरणम्
चलनं		
हिलंन	हिरण्ण	हिरण्य
हिरंण		
मरणं	मरणं	मरणम्
मलने		

### ३ अनादि—असंयुक्त व्यंजननो लोप

अशोकनी धर्मलिपिओमां अनादि—असंयुक्त क, ग, च, ज, त, द, प, ब, म अने व लोपाता नथी त्यारे आगमोनी भाषामां प्राकृत भाषानी पेटे ए बधा अक्षरो लोपाएला छे:

लि०	आ०	सं०
सुकतं	सुकयं	सुकृतम्
मिगे	मिए	मृगः

उचावुचछंदो	उच्चावयच्छंदो	उच्चावचच्छन्दः
समाजसि	समायम्भि	समाजे
एते	एए	एते
विवादे	विवाओ	विवादः
पापुनाति	पाउणइ	प्राप्नोति
		वगेरे

### ४ श, स, ष नो उपयोग

अशोकनी धर्मलिपिओमां श, ष, अने स नो उपयोग थएलो छे त्यारे आगमनी भाषामां प्राकृत भाषानी पेटे मात्र एक 'स' नेट ज उपयोग थएलो छे:

लि०	आ०	सं०
पशु पसु	} पसु	पशु
शत सत		
दोस दोष	} दोस	दोष
ओषढिनि ओसत्रानि		
सार शाल	} सार	सार
पंचसु पंचषु		

## ५ विजातीय संयुक्त व्यंजननी वपराश

अशोकनी धर्मलिपिओमां विजातीय संयुक्त व्यंजनोनी वै-  
कल्पिक वपराश घणी छे त्यारे जैन आगमोनी भाषामां प्राकृत  
भाषाना बंधारण प्रमाणे ए वपराश ज नथी.

लि०	आ०	सं०
प्राण } पान }	पाण	प्राण
दिव्यानि } दिवियानि }	दिवाइं	दिव्यानि
सेटे } सेस्ते }	सेट्टे	श्रेष्ठः
अस्ति } अत्थि }	अत्थि	अस्ति
सहसानि } सहस्त्रानि }	सहस्साइं	सहस्राणि
पुत्र } पुत }	पुत्त	पुत्र
मित } मित्र }	मित्त	मित्र
नास्ति } नथि }	नत्थि	नास्ति
समण } श्रमण }	समण	श्रमण वगेरे

६ 'ख' 'थ' 'ध' 'भ' नो ह

अशोकनी धर्मलिपिओमां 'ख' 'थ' 'ध' अने 'भ' कायम

रहे छे त्यारे जैन आगमोनी भाषामां प्राकृत भाषा प्रमाणे ए चारेने स्थाने 'ह' थएलो छे:

लि०	आ०	सं०
लिखित	लिहिअ	लिखित
सुख	सुह	सुख
यथा	जहा	यथा
तथा	तहा	तथा
बहुविध	बहुविह	बहुविध
वध	वह	वध
साधु	साहु	साधु
आलभितु	आलहिउ	आलभताम् वगेरे

### ७ 'न' नो 'ण'

अशोकनी धर्मलिपिओमां 'न' नो 'ण' नथी थएलो त्यारे जैन आगमोनी भाषामां प्राकृतना नियम प्रमाणे 'न' नो 'ण' थएलो छे:

लि०	आ०	सं०
देवानं	देवाणं	देवानाम्
पियेन	पियेण	प्रियेण
अणुदिवसं	अणुदिवसं	अणुदिवसं
बहूनि	बहूणि	बहूनि
दानं	दाणं	दानम्
महानसासि	महाणसंसि	महानसे

### ८ 'ण' नो न

अशोकनी धर्मलिपिओमां 'ण' ने स्थाने 'न' पण वपराएलो छे त्यारे आगमोनी भाषामां तेम नथी जणातुं:

लि०	आ०	सं०
गननासि	गणने	गणने
गणनसि		

### ९ 'त' नो ट

अशोकनी धर्मलिपिओमां एकला 'त' नो के संयुक्त 'त' नो 'ट' थएलो छे त्यारे जैन आगमोनी भाषामां ए स्थले प्राकृतनी प्राक्रिया प्रमाणे एकला 'त' नो 'ड' थएलो छे अने संयुक्त 'त' नो 'त्' थएलो छे:

लि०	आ०	सं०
पटिवेदना	पडिविअणा	प्रतिवेदना
पटिपाति	पडिवाति	प्रतिपत्ति
कट	कड, कय	कृत
मट	मड, मय	मृत
कटव	कायव	कर्तव्य
कटविय		
किति	किति	कीर्ति
किटी		

### १० 'प' नो व

अशोकनी धर्मलिपिओमां 'प' नो 'व' नथी थएलो पण जैन आगमोनी भाषामां प्राकृतनी पेटे 'प' नो 'व' थएलो छे:

लि०	आ०	सं०
लिपि	लिवि	लिपि
कूपा	कूवा	कूपाः
पापं	पावं	पापम्

प्रेरक प्रक्रिया ना प्रत्ययो	} आप आपे	आव	
		आवे	
	सामीपं	सामीवं	समीपम् वगेरे

## ११ 'द्य' नो य

अशोकनी धर्मलिपिओमां 'द्य' नो 'य' थएलो छे त्यारे  
जैन आगमोनी भाषामां प्राकृतनी पद्धति प्रमाणे 'द्य' नो 'ज्ज'  
करवामां आवेलो छे:

लि०	आ०	सं०
उयान	उज्जाण	उद्यान
उयाम	उज्जम	उद्यम

## १२ 'ज' नो उपयोग

अशोकनी धर्मलिपिओमां 'न्य,' 'ण्य' अने 'ज्ञ' ने स्थाने  
'ज' नो पण उपयोग थएलो छे त्यारे जैन आगमोनी भाषामां ए  
त्रणेने स्थाने प्राकृतनी प्रमाणे 'न्न,' 'ण' के 'ण्ण' नो ज  
व्यवहार थएलो छे:

सि०	आ०	सं०
हअंति	हणंति, हन्नंति	घ्नन्ति
मअति	} मन्नइ	मन्यते
मनति		
अअ	} अण्ण, अन्न	अन्य
अन		
हिरअ	हिरण्ण	हिरण्य
पुअ	} पुन्न, पुण्ण	पुण्य
पुन		

जाति	}	नाइ	ज्ञाति
नाति			
रओ		रण्णो	राज्ञः वगेरे

### १३ ति अने तु

अशोकनी धर्मलिपिओनां क्रियापदोमां 'ति' अने 'तु' प्रत्ययो वपराएला छे त्यारे आगमोनी भाषामां प्राकृतनी शैली प्रमाणे 'इ' अने 'उ' प्रत्ययो वपराएला छे:

लि०		आ०	सं०
भोतु	}	होउ	भवतु
होतु			
होति	}	होइ	भवति
भाति			
कलेति		करेइ	करोति वगेरे

### १४ त्य नो च

अशोकनी धर्मलिपिओमां 'त्य' नो 'च' वैकल्पिक रीते वपराएलो छे त्यारे आगमोनी भाषामां प्राकृतना धोरण प्रमाणे 'त्य' नो 'च' ज करवामां आवेलो छे:

लि०		आ०	सं०
सातिय-		सच्च	सत्य
सतिय-			
आत्थायिक	}	अच्चइअ	आत्थायिक
अतियायिक			
निच्च		निच्च	नित्य



चज	}	चय	त्यज
तिज			

वगेरे

१५ नामने लगता प्रत्ययो

प्रथमाना लि० आ०

एकवचननो

प्रत्यय— ए ए  
ओ ओ

चतुर्थीना एकवचननो

प्रत्यय— य ये ए

स्त्रीलिङ्गी नामने लगता

तृतीयाथी सप्तमी मुधीना

प्रत्ययो— य या ये ए

१६ 'राजन्' नां रूपो

अशोकनी धर्मलिपिओमां 'राजन्' शब्दनां जे जातनां रूपो मळे छे तेमांनुं एक रूप पण आगमोती भाषमां मळतुं नथी, जे मळे छे ते बधां प्राकृतनां धोरणे सधाएलां छे:

लि०	आ०	सं०
राजा	राया	राजा
राजानो	} रायाणो	राजानः
राजानो		

लाजिना राजा	}	रण्णा	राज्ञा
लाजिने लाजाने		रण्णो	राज्ञे
राजो राजो	}	रण्णो	राज्ञः

आ उपरांत—

ए धर्मलिपिओमां अनादि 'ट' नो 'ट' ज रहेलो छे (घटिते) त्यारे जैन आगमोनी भाषामां प्राकृत प्रमाणे 'ट' ने बदले 'ड' थएलो छे (घडिए)

ए धर्मलिपिओमां 'अहं' ने बदले 'हकं' रूप पण वपरा-एलुं छे त्यारे आगमोनी भाषामां क्यांय ए रूपनो उपयोग ज नथी थएलो.

आ रीते अशोकनी धर्मलिपिओनी प्राचीन मागधीनुं स्वरूप पण वर्तमान आगमोनी भाषामां एने अर्धमागधी कहेवराववा पूरतुं य घटी शकतुं नथी, ए हकीकत उपर जणावेलां उदाहरणोथी ज जाणी शकाय एम छे.

ए आगमोनी छेड़ी संकलना थया पहेलां, एमां जेवी भाषा अत्यारे छे तेवी नहि होय ए हकीकत तो आगमोमां रहेलां केटलांक जूनां रूपो उपरथी ज जाणी शकाय एवी छे.

आगमोनी रचनासमयनी भाषाना अने देवर्धिगाणिनी संकलना-समयनी भाषाना अंतरने समजवा माटे गूजराती भाषानुं नीचेनुं उदाहरण बस छे:

सं. १७३९ नी भाषा

“ समवसरणुं हुउं रे मंडाण,  
 माणिक हेम रजत सुप्रमाण ।  
 सिंहासनी बईठा जिनवीर,  
 दिइं देशना अरथ गंभीर ॥  
 विद्युनमाली सुर तिहां आवइ,  
 जिन वांदी आनंद बहु पावइ ।  
 चरम केवली कुण प्रभु थास्यइ,  
 श्रेणिक पूछइं मन उल्लासइ ॥  
 प्रभुकहइ सुणि श्रेणिक नृपचंद,  
 ब्रह्मलोक सामानिक इंद्र ।  
 चउदेवीयुत विद्युनमाली,  
 सातमेइं दिनि ए चवी शुभशाली ॥  
 ऋषभदत्तसुत तुज पुर ठामइं,  
 चरम केवली जंबू नामइं ।  
 होस्यइ ते सुणि देव अनाढी,  
 हरषइ परखइं निज कुल आढी ॥”  
 ( यशोविजयजीए रचेली अने  
 तेमनी हस्तलिखित प्रतिमांथी  
 उतारेली )

सं. १९४४ नी भाषा

समवसरणनो हुओ रे मंडाण,  
 माणिक हेम रजत सुप्रमाण ।  
 सिंहासन बेटा जिन वीर,  
 दीए देशना अर्थ गंभीर ॥  
 विद्युन्माली सुर तीहां आवे,  
 जिन वंदी आनंद बहु पावे ।  
 चरमकेवली कुण प्रभु थाशे,  
 श्रेणिक पूछे मन उल्लासे ॥  
 प्रभु कहे सुण श्रेणिक नृपचंद,  
 ब्रह्मलोक सामानिक इंद्र ।  
 चउदेवीयुत विद्युन्माली,  
 सातमे दिने ए चवी शुभशाली ॥  
 ऋषभदत्तसुत तुज पुर ठामे,  
 चरम केवली जंबू नामे ।  
 होस्ये ते सुणी देव अनाढी,  
 हरखे परखी निजकुल आढी ॥”  
 ( यशोविजयजीए रचेली अने  
 जंबुस्वामिना रासनी चोपडी-  
 मांथी उतारेली )

ઉપર આપેલી કવિતા એક જ કર્તાનો છે, છતાં એમાં કાઠભેદને લીધે કેવો ફેરફાર થયેલો છે, એ, જાડા અક્ષરોમાં મૂકેલાં રૂપો ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

જો કે ૨૦ માં સૈકાની અસરથી રૂપાંતર પામેલી એ કવિતામાં ૧૮ માં સૈકાની કવિની ભાષાનાં કેટલાંય રૂપો જઠવાઈ રહ્યાં છે તો પણ રૂપાંતર પામેલી એ કવિતાની ભાષાને કાંઈ ૧૮ માં સૈકાની નહિ કહેવાય તેમ ૧૮ માં સૈકાની ભાષાથી મિશ્રિત પણ નહિ કહેવાય તે જ રીતે શ્રી વીરના ૧૦૦૦ માં સૈકામાં રૂપાંતરને પામેલા એ આગમોમાં ભગવાન મહાવીરના સમયે રચાણા આગમોની ભાષાનાં કેટલાંય રૂપો જઠવાઈ રહ્યાં હોય તો પણ એ વીરના ૧૦૦૦ માં સૈકામાં રૂપાંતરને પામેલા આગમોની ભાષાને કાંઈ વીરના સમયની ભાષા નહિ કહેવાય તેમ વીરના સમયની ભાષાથી મિશ્રિત પણ નહિ કહેવાય. તાત્પર્ય એ છે કે, માસ વગેરે પ્રાચીન કવિઓની, વરરુચિની અને છેવટ અશોકની ધર્મલિપિઓની માગધી ભાષાનું થોડું ઘણું પણ સ્વરૂપ બર્તમાન આગમોમાં રહેલું હોય તેમ જણાતું નથી તો પછી આગમોની ભાષાને ' અર્ધમાગધી ' નામ કઈ રીતે અપાય ?

અત્યાર સુધી તો આપણે ' અર્ધમાગધી ' ના સંબંધમાં પુરાતન ગ્રંથ, લેખ અને વ્યાકરણને આધારે વિચાર કર્યો, પણ હવે એ સંબંધમાં આધુનિક ગ્રંથકારોનો અભિપ્રાય પણ જોઈ લઈએ:

પક્ત માર્કેંડેય અને ક્રમદીશ્વર સિવાય બીજા કોઈ અર્વાચીન વैयाકરણે અર્ધમાગધીના સ્વરૂપને લગતો કાંઈ ઉલ્લેખ કર્યો જણાતો નથી.

માર્કેંડેય કહે છે કે:—

“ શૌરસેન્યા અદૂરત્વાદ્ ઇયમેવાર્ધમાગધી ॥

પ્રાકૃતસર્વસ્વ પૃ. ૧૦૩

आम लखीमे ए ज ग्रंथकार अर्धमागधीना उदाहरण तरीके आ वाक्य आपे छे—

“ अटज वि णो शामिणीए हिलिम्बादेवीए पुस्तमडुककअशोए ण उवशमदि ” ( वेणीसंहार तृतीय अंक )

अने साथे—

“ राक्षसी-श्रेष्ठि-चेटाऽनुकर्म्यादेरर्धमागधी ”

ए भरतनुं वाक्य पण टांकी बतावे छे.

क्रमदीश्वर पोताना संक्षिप्तसारप्राकृतपादमां जणावे छे के.

“ महाराष्ट्रीमिश्राऽर्धमागधी ” १-२८

आ उल्लेखनी व्याख्या करतां आचार्य विधुशेखर भट्टाचार्य आ प्रमाणे जणावे छे—

“ अर्धमागधी शब्द टि द्वाराई जानिते पारा याईते छे ये, ए भाषार शब्दप्रभृतिर अर्ध अंश ठीक मागधी अर्थात् प्राकृतमागधी । तबे ताहार अपर अपर अर्ध अंश कि ? क्रमदीश्वर बलियाछेन ताहा महाराष्ट्री-प्राकृतमागधी महाराष्ट्री सहित मिश्रित हईया अर्धमागधी नाम धारण करे ।

ताहार उदाहरण—

लभशवशनमिलशुलशिलविअलिदमंदाललाजिदंहिजुगे ।

वीलजिने पक्खालटु मम शयलमवज्जजंवालं ॥ ”

पालिप्रकाशनी प्रस्तावना पृ० १६-१७

उपर्युक्त बने वैयाकरणोए जणावेलुं अर्धमागधीनुं स्वरूप आगमोनी भाषामां घटी शके खरं ? आ प्रश्ननो उत्तर आ० विधु-शेखरजीए जणावेली उपर्युक्त गाथा ज आपी रही छे.

आ उपरथी वाचको जाणी शक्या हशे के, वैयाकरणोए अर्धमागधीनुं जे लक्षण नक्की कर्युं छे ते आगमोनी भाषामां घटे छे के नहि ?

मार्कंडेय वगेरेए नक्की करेलुं अर्धमागधीनुं स्वरूप आ पुस्तकमां शौरसेनीमां अने मागधीमां आवी जाय छे, एथी पण अहीं अर्ध-मागधीने माटे जुदुं प्रकरण राखवामां नथी आव्युं.

### प्राकृतनां केटलांक व्याकरणोनां अने तेनी वृत्तियोनां नामो

नाम	कर्ता	संवाद
१ प्राकृतप्रकाश	वररुचि	प्रसिद्ध छे
२ प्राकृतलक्षण	चंड	"
३ प्राकृतव्याकरण	हेमचंद्र	"
४ प्राकृतसंजीवनी	वसंतराज	आनो उल्लेख मार्कंडेयना 'प्राकृत सर्वस्व'मां छे पृ० १ श्लो० ३.
५ प्राकृतकामधेनु	लंकेश्वर	
६ प्राकृतव्याकरण	समंतभद्र	
७ " वृत्ति	त्रिविक्रमदेव	
८ प्राकृत प्रक्रियावृत्ति ( हुंडिका )	उदयसौभाग्य	प्रसिद्ध छे
९ प्राकृतप्रबोध	नरचंद्र	
१० प्राकृतकल्पतरु	रामतर्कवागीश	

११	प्राकृतचंद्रिका	कृष्णपंडित (शेषकृष्ण)	
१२	”	वामनाचार्य	
१३	प्राकृतमनोरमा	भामह	भानो उल्लेख मार्कंडेयना ‘प्राकृत सर्वस्व’मां छे पृ० १ श्लो० ३.
१४	प्राकृरूतपावतार	सिंहराज	प्रसिद्ध छे
१५	प्राकृतदीपिका	चंडीवरशर्मा	
१६	प्राकृतमंजरी	कात्यायन	प्रसिद्ध छे
१७	प्राकृतसर्वस्व	मार्कंडेय	”
१८	प्राकृतानंद	रघुनाथशर्मा	
१९	प्राकृतप्रदीपिका	नरसिंह	
२०	प्राकृतमणिदीपिका	चित्रवोम्मभूपाल	‘षड्भाषाचंद्रिका’नी प्रस्तावना पृ० १७ टि० पृ० १८ टि०
२१	प्राकृतमणिदीप	अप्पयज्वन्	”
२२	षड्भाषामंजरी		
२३	षड्भाषावार्तिक		
२४	षड्भाषाचंद्रिका	लक्ष्मीधर	प्रसिद्ध छे
२५	षड्भाषाचंद्रिका	भामकवि	
२६	षड्भाषासुबंतादर्श		
२७	षड्भाषारूपमालिका	दुर्गणाचार्य	षड्भाषाचंद्रिका पृ० २२-२-२-९ सूत्रनी वृत्ति.

- ૨૮ સંક્ષિપ્તસારપ્રાકૃતપાદ ક્રમદીશ્વર આ૦ વિદ્યુશેખરજીની  
પાલિપ્રકાશની પ્રસ્તા-  
વના પૃ૦ ૧૬ ટિ૦
- ૨૯ પ્રાકૃતવ્યાકરણ શુભચંદ્ર જોણલું છે

આ ઉપરાંત શાકલ્પ, ભરત, કોહલ (માર્કેડેયનું પ્રાકૃત સર્વસ્વ પૃ૦ ૧ શ્લો૦ ૩) મોજ અને પુષ્પવનનાથ (ષડ્ભાષાચંદ્રિકાની પ્રસ્તાવના પૃ૦ ૧૭ ટિ૦) આ પંડિતોદ્દ પળ પ્રાકૃત વ્યાકરણો લખેલાં છે.

જે વ્યાકરણોનાં નામ અહીં આપ્યાં છે એમાંના ફક્ત ૬ કે ૭ જોવામાં આવ્યાં છે, નામો તો બધાં 'વંગીય વિશ્વકોશ' અને 'કેટલોગસ્ ક્રેટલોગોરમ'માંથી લઈને મૂકેલાં છે.

આ પુસ્તકમાં પાલિપ્રકાશનો ઉપયોગ વહુ કરવામાં આવ્યો છે તેથી એના કર્તા આચાર્ય વિદ્યુશેખરજી તરફ મારી પૂરી કૃતજ્ઞતા છે, એ સિવાય જે સજ્જનોદ્દ મને વહુ મૂલ્ય સૂચનો કર્યાં છે તેઓ બધા તરફ પળ હું પૂર્ણ કૃતજ્ઞ છું.

આ પુસ્તકમાં યાસ કરીને પ્રાકૃતભાષા સંબંધે જ સવિશેષ લખવામાં આવ્યું છે અને બીજી બીજી ભાષાઓને લગતા માત્ર વિશેષ નિયમો જ દર્શાવ્યાં છે, ઉદાહરણો દર્શાવ્યાં છે સ્વરાં પળ તે પ્રાકૃત જેટલાં નહિ. અપભ્રંશને સમજવા માટે સવિશેષ શબ્દો અને ઉદાહરણો જરૂર મૂકવાં જોઈએ પળ સ્થાનાભાવને લીધે અહીં તેમ નથી બની શક્યું.

પ્રાકૃત ભાષાના પ્રથમ અભ્યાસીદ્દ પ્રથમ પ્રાકૃત ભાષાના જ નિયમો તરફ વિશેષ લક્ષ્ય રાખવું અને પછી બીજા વાચન વચ્ચે બીજી બીજી ભાષાઓને સાથે લેવી.



## आभार

बनारसमां अभ्यास करती वखते प्राकृतना प्राथमिक अभ्यास माटे 'प्राकृतमार्गोपदेशिका' नामे एक पुस्तक मँ आजथी १५ वर्ष पूर्वे लख्युं हतुं. ते पुस्तक करतां वधारे विगतवाळुं अने विस्तृत व्याकरण लखवा माटे मुंबइनी जैनश्वेतांबर कॉन्फरन्स ऑफीसे मने प्रेरणा करी, तेथी सं० १९७७-७८ मां मँ कॉन्फरन्स ऑफीस माटे आचार्य हेमचंद्रना ज क्रम प्रमाणे मूळ आ व्याकरण तैयार कर्युं हतुं. पाळ्ळथी ए पुस्तक रा० रा० केशवलाल प्रेमचंद मोदी तरफथी पुरातत्त्वमंदिरने छापवा माटे आपवामां आव्युं. मंदिरे एने छपाववानो निर्णय कर्यो अने 'आखुं पुस्तक हुं फरी एकवार जोइ जाउं अने साथे साथे तुलनात्मक पद्धतिनो पण एमां उपयोग करुं' एवी सूचना मने मंदिरना मंत्री भाइ श्रीरसिकलाल परीख तरफथी करवामां आवी, जे मने एक रीते विशेष उपयोगी लागी अने तेना परिणामे पूर्वे लखेलुं आखुं पुस्तक फरी तपासी तेमां आवश्यक सुधारा वधारा करी हालना रूपमां ए प्रकट करवामां आवे छे. ए माटे ए बधा प्रेरकोने साभार धन्यवाद घटे छे.

बेचरदास जीधराज दोशी

## विषयानुक्रम

प्रकरण १ लुं पृ० १-३

वर्णपरिचय                    ”

प्रकरण २ जुं पृ० ४-९

सामान्य स्वरविकार

नियमांक	उद्देश्य		विधेय	पृष्ठ
१	दीर्घस्वर	=	ह्रस्वस्वर	४
	दीर्घस्वर	=	ह्रस्वस्वर (पालि) टि० १+	४
२	ह्रस्वस्वर	=	दीर्घस्वर	४
	ह्रस्वस्वर	=	दीर्घस्वर (पालि) टि० २	४
३	आ	=	अ	५
४	इ	=	ए	५
	इ	=	ए (पालि) टि० १	५
५	उ	=	ऊ	६
६	उ	=	ओ	६
	उ	=	ओ (पालि) टि० २	६
७	ऋ	=	अ	६
	ऋ	=	अ (पालि) टि० ३	६
८	ऋ	=	उ	७
९	ऋ	=	रि	७
	ऋ	=	रि (पालि) टि० १	७

१०	ल	=	इलि	७
११	ऐ	=	ए	७
	ऐ	=	ए (पालि) टि० २	७
१२	औ	=	ओ	७
	औ	=	ओ (पालि) टि० ३	७
	अ	=	इ (अपभ्रंश)	८
	अ	=	इ <sup>५</sup> ”	८
	अ	=	उ ”	८
	उ	=	अ ”	८
	उ	=	आ ”	८
	ऋ	=	अ ”	८
	ऋ	=	आ ”	८
	ऋ	=	इ ”	८
	ऋ	=	उ ”	८
	ऋ	=	ऋ ”	८
	ल	=	इ ”	९
	ल	=	इलि ”	९
	ए	=	इ ”	९
	ए	=	इ <sup>५</sup> ”	९
	औ	=	अउ ”	९
	औ	=	ओ ”	९

प्रकरण ३ जुं पृ० १०-२८  
सामान्य व्यंजनविकार

नियमांक	उद्देश्य	विधेय	पृष्ठ
१	अंत्यव्यंजन	= लोप	१०
	अंत्यव्यंजन	= लोप ( पालि ) टि० १	१०
२	असंयुक्त 'कादि'	= लोप	१०
	(१) त	= द ( शौरसनी, अपभ्रंश )	१२
	त	= द ( पालि ) टि० १	१२
	(२) ज	= य ( मागधी )	१२
	ज	= य ( पालि ) टि० ३	१२
	(३) त	= त ( पैशाची )	१२
	द	= त ( ,, )	१२
	द	= त ( पालि ) टि० ४	१२
	(४) ग	= क ( चूलिकापैशाची )	१३
	ग	= क ( पालि ) टि० १	१३
	ज	= च ( चूलिकापैशाची )	१३
	ज	= च ( पालि ) टि० २	१३
	(५) क	= ग ( अपभ्रंश )	१३
	क	= ग ( पालि ) टि० ३	१३
३	संयुक्त 'कादि'	= लोप	१४
	क्त	= त* ( पालि ) टि० १	१४
	क्थ	= त्य ( ,, ) ,,	१४

\* 'क्त' वगेरे संयुक्त अक्षरोने स्थाने 'त्त' वगेरेने स्थापित करवा माटे प्राकृतव्याकरणमां आद्याक्षरना लोपनी अने द्विर्भावनी प्रक्रिया दर्शविली छे अने ए ज कामने सारु पालिप्रकाशमां 'क्त' वगेरेना 'त्त' वगेरे आदेशो करेला छे.

फ	= फ ( ,, ) टि० ४	१४
ड	= ग ( ,, ) टि० ५	१४
स	= त ( ,, ) टि० ६	१४
श्च	= च्छ ( पालि ) टि० १	१५
श्म	= म ( ,, ) टि० २	१५
ष्ट	= ष्ट ( ,, ) टि० ३	१५
ष्ठ	= ष्ट ( ,, ) ,, ,,	१५
फ्फ	= फ्फ ( ,, ) ,, ,,	१५
प्प	= प्प ( ,, ) ,, ,,	१५
स्व	= स्व ( ,, ) टि० ९	१५
स्क	= क्क ( ,, ) ,, ,,	१५
स्प	= प्प ( ,, ) ,, ,,	१५
स्थ	= थ ( ,, ) ,, ,,	१५
स्थ	= त्य ( ,, ) ,, ,,	१५
४ संयुक्त'मादि'	= लोप	१५
स्म	= स्स* ( पालि ) टि० ७	१५
ग्ग	= ग्ग ( ,, ) टि० २	१६
ङ्य	= ङ्य ( ,, ) टि० ३	१६
५ संयुक्त 'लादि'	= लोप	१६
क्क	= क्क ( पालि ) टि० ४	१६
ध्व	= ध ( ,, ) टि० ५	१६
ब्द	= द्द ( ,, ) टि० ६	१६
र्क	= क्क ( ,, ) टि० १	१७
क	= क्क ( ,, ) टि० २	१७

	(१) 'र'	= लोप ( अपभ्रंश )	१७
६	'द्र'	= लोप	१८
	र	= लोप (पालि) टि० २	१८
७	'अंत्यव्यंजन' नो 'अ'		१८
८	'कादि' नो 'य'		१८
	क	= य ( पालि ) टि० ४	१८
	ज	= य ( पालि ) टि० ५	१८
९	'खादि' नो 'ह'		१९
	घ	= ह ( पालि ) टि० ३	१९
	घ	= ह ( ,, ) टि० ४	१९
	भ	= ह ( ,, ) टि० ५	१९
	(१) थ	= ध ( शौरसेनी )	२०
	(२) घ	= ख ( चूलिकापैशाची )	२०
	ध	= थ ( ,, )	२०
	भ	= फ ( ,, )	२०
	(३) झ	= छ ( ,, )	२१
१०	ट	= ड	२१
	ट	= ड ( पालि ) टि० १	२१
	(१) टु	= तु ( पैशाची )	२१
११	ठ	= ढ	२१
१२	ड	= ढ	२२
	ड	= ढ ( पालि ) टि० १	२२
	(१) ड	= ट ( चूलिकापैशाची )	२२
	(२) ढ	= ठ ( ,, )	२२
	(१) ण	= न ( पैशाची )	२३

	ण	= न ( पालि ) टि० १	२३
१३	न	= ण	२३
	न	= ण ( पालि ) टि० २	२३
१४	न	= ण	२३
१५	प	= व	२३
	प	= व ( पालि ) टि० ३	२३
१६	प	= व	२४
	(१) प	= व ( अपभ्रंश )	२४
१७	फ	= भ	२४
	फ	= ह	२४
	(१) फ	= भ ( अपभ्रंश )	२४
	(१) ब	= प ( चूलिकापैशाची )	२५
	ब	= प ( पालि ) टि० १	२५
१८	ब	= व	२५
	ब	= व ( पालि ) टि० २	२५
	(१) म	= वँ ( अपभ्रंश )	२५
१९	य	= ज	२६
	य	= ज ( पालि ) टि० १	२६
	(१) य	= य ( मागधी )	२६
	(१) र	= ल ( मागधी, पैशाची )	२६
	(१) ल	= ल ( पैशाची )	२६
२०	श	= स	२७
	ष	= स	२७
	श	= स ( पालि ) टि० १	२७
	ष	= स ( " ) " " "	२७

(१)	स = श ( मागधी )	२७
२१	ह = घ	२८

प्रकरण ४ थुं पृ० २९-४३

संयुक्त व्यजनोना सामान्य फेरफारो

नियमांक	उद्देश्य	विधेय	पृष्ठ
२२	क्ष	= ख, क्ख	२९-३०
	क्ष	= छ, च्छ	२९-३०
	क्ष	= झ, ज्ञ	२९-३०
	क्ष	= ख, क्ख (पालि) टि० १	२९-३०
	क्ष	= छ, च्छ ( „ ) „	२९-३०
	क्ष	= झ, ज्ञ ( „ ) „	२९-३०
	क्ष	= च ( „ ) टि० २	२९
(१)	क्ष	= <math>\sphericalangle</math> क (मागधी)	३०
२३	प्क	= ख, क्ख	३०
	स्क	= ख, क्ख	३०
	प्क	= ख, क्ख (पालि) टि० ३	३०
	स्क	= ख, क्ख (पालि) टि० ३	३०
(१)	संयुक्त 'ष'	= स ( मागधी )	३१
	„	„ ( पालि ) टि० १	३१
	संयुक्त 'स'	= स ( मागधी )	३१
	„	„ ( पालि ) टि० १	३१
२४	त्य	= च, च्च	३१
	त्य	= च, च्च ( पालि ) टि० ४	३१
२५	त्व	= च, च्च	३२
	त्व	= च्च ( पालि ) टि० १	३२



	थ्व	= छ, च्छ	३२
	झ	= ज, ज्ञ	३२
	झ	= झ, ज्ञ	३२
२६	थ्य	= च्छ	३२
	थ्य	= च्छ ( पालि ) टि० ३	३२
	श्च	= च्छ	३२
	श्च	= च्छ ( पालि ) टि० ३	३२
	त्स	= च्छ	३२
	त्स	= च्छ ( पालि ) टि० ३	३२
	प्स	= च्छ	३२
	प्स	= च्छ ( पालि ) टि० ३	३२
	(१) च्छ	= श्च ( मागधी )	३३
२७	द्य	= ज, ज्ञ	३३
	द्य	= ज, ज्ञ	३३
	र्य	= ज, ज्ञ	३३
	द्य	= ज, ज्ञ ( पालि ) टि० १	३३
	व्य	= थ्य ( " ) " "	३३
	र्य	= यिर, थ्य. रिय (,,) टि० २	३३
	(१) र्य	= थ्य ( शौरसेनी )	३४
	र्य	= थ्य ( पालि ( टि० १	३४
	(१) द्य	= थ्य ( मागधी )	३४
	व्य	= थ्य ( पालि ) टि० २	३४
२८	थ्य	= झ, ज्ञ	३४
	थ्य	= झ, ज्ञ (पालि) टि० ३	३४
	ह्य	= झ, ज्ञ	३४
	ह्य	= थ्ह ( पालि ) टि० ९	३४

२९	ते	= ट	३५
	त	= ट ( पालि ) टि० २	३५
(१)	त्त	= न्द ( शौरसेनी )	३५
३०	अ	= ण, ण्ण	३६
	अ	= अ ( पालि ) टि० १	३६
	त्त	= ण, ण्ण	३६
	त्त	= ण ( पालि ) टि० १	३६
(१)	त्त	= अज ( मागधी )	३६
	त्त	= अज ( पालि ) टि० ४	३६
(१)	अज	= अज ( मागधी )	३६
(१)	ण्य	= अज ”	३६
	ण्य	= अज ( पालि ) टि० ४	३६
(१)	न्य	= अज ( मागधी )	३६
	न्य	= अज ( पालि ) टि० ४	३६
३१	स्त	= थ, त्थ	३७
	स्त	= थ त्थ ( पालि ) टि० १	३७
(१)	थ	= स्त ( मागधी )	३७
	त्थ	= स्त ( ” )	३७
३२	ट	= ठ, ठ्ठ	३७
	ट	= ट ( पालि ) टि० ३	३७
	ट	= ट ( पालि ) टि० ४	३७
(१)	ठ	= स्ट ( मागधी )	३८
	ठ	= स्ट ( ” )	३८
(१)	ष्ट	= सट ( पैशाची )	३८
३३	डम	= प, प्प	३८

	वम	= प, प्प	३८
	डम	= डुम (पालि) टि० १-२	३८
	कम	= कुम ( " ) " "	३८
	कम	= चम (पालि) टि० ३	३८
३४	प्प	= फ, फ्फ	३९
	स्प	= फ, फ्फ	३९
	प्प	= फ्फ (पालि) टि० १	३९
	स्प	= फ, फ्फ ( " ) " "	३९
	प्प	= प्प टि० २	३९
	स्प	= प्प टि० २	३९
	प्प	= प्प (पालि) टि० २	३९
	स्प	= प्प ( " ) " "	
३५	ह	= भ, षम	३९
	ह	= भ (पालि) टि० ३	३९
३६	न्म	= म्म	३९
	न्म	= म्म (पालि) टि० ४	३९
३७	मम	= म्म	३९
	मम	= गुम (पालि) टि० ५	३९
३८	श्म	= म्ह	४०
	ष्म	= म्ह	४०
	स्म	= म्ह	४०
	क्ष	= म्ह	४०
	क्षम	= म्ह	४०
	श्म	= म्ह (पालि) टि० १	४०
	ष्म	= म्ह ( " ) " "	४०
	स्म	= म्ह ( " ) " "	४०

	(१) म्ह	= म्म ( अपभ्रंश )	४०
३९	श्न	= ष्ह	४०
	ष्ण	= ष्ह	४०
	स्न	= ष्ह	४०
	ह्न	= ष्ह	४०
	ह्ण	= ष्ह	४०
	क्षण	= ष्ह	४०
	क्ष्म	= ष्ह	४०
	श्न	= ष्ह, ष्ह ( पालि ) टि० ३	४०
	ष्ण	= ष्ह ( " ) " "	४०
	स्न	= ष्ह ( पालि ) टि० ३	४०
	ह्न	= ष्ह ( " ) टि० ३	४०
	ह्ण	= ष्ह ( " ) " "	४०
	क्षण	= ष्ह ( " ) " "	४०
	(१) स्न	= सिन ( पेशाची )	४१
	स्न	= सिन ( पालि ) टि० १	४१
४०	ह्ल	= ल्ह	४१
	ह्ल	= ह्ल ( पालि ) टि० २	४१
४१	ज्ञ	= ज	४१
	ज्ञ	= ज ( पालि ) टि० ३	४१
४२	ह्रि	= रिह	४१
	ह्रि	= रह, रिह ( पालि ) टि० ४	४१
४३	शी	= रिस	४२
	षी	= रिस	४२
	शी	= रिस ( पाटि ) टि० १	४२
	षी	= रिस ( " ) " "	४२

४४	संयुक्त'ल'	= इल	४२
		= " ( पालि ) टि० २	४२
४५	र्य	= रिअ	४२
(१)	र्य	= रिय ( पैशाची )	४३
	र्य	= रिय ( पालि ) टि० ४	४२
४६	ह्य	= य्ह	४३
	ह्य	= य्ह ( पालि ) टि० १	४३
४७	संयुक्त'वी'	= उवी	४३

प्रकरण ५ मुं ४४-६२

स्वरना विशेष विकारो

४८	'अ' विकार		४४-४७
	( क ) अ	= आ	
	( ख ) अ	= इ	
	( ग ) अ	= ई	
	( घ ) अ	= उ	
	( ङ ) अ	= ए	
	( च ) अ	= ओ	
	( छ ) अ	= अइ	
	( ज ) अ	= आइ	
	( झ ) 'अ'	= लोप	
	अ	= आ ( पालि ) टि० १	४४
	अ	= इ ( " ) टि० १	४५
	अ	= उ ( " ) टि० २	४५
	अ	= ए ( " ) टि० १	४६

४९

## 'आ' विकार

४७-४९

(क) आ	= अ		
(ख) आ	= इ		
(ग) आ	= ई		
(च) आ	= उ		
(छ) आ	= ऊ		
(ज) आ	= ए		
(झ) आ	= ओ		
आ	= अ (पालि)	टि० २	४७
आ	= ए ( " )	टि० २	४९

५०

## 'इ' विकार

४९-५१

(क) इ	= अ		
(ख) इ	= ई		
(ग) इ	= उ		
(घ) इ	= ए		
(ङ) इ	= ओ		
(च) नि	= ओ		
इ	= अ (पालि)	टि० ६	४९
इ	= उ ( " )	टि० २	५०
इ	= ए ( " )	टि० १	५१
इ	= ओ ( " )	टि० २	५१

५१

## 'ई' विकार

५१-५३

(क) ई	= अ
(ख) ई	= आ
(ग) ई	= इ

( प्र )	प्र	= उ
( ऋ )	ऋ	= ऊ
( व )	व	= ए
	२५३	= अ ( पालि ) टि० ४ ११

१२

' उ ' विकार

१२-१४

( क )	उ	= अ
( ख )	उ	= आ
( ग )	उ	= इ
( घ )	उ	= ई
( ङ )	उ	= ऊ
( च )	उ	= ओ
	उ	= अ ( पालि ) टि० १ १३
	उ	= इ ( पालि ) टि० २ १३
	उ	= ओ ( पालि ) टि० १ १४

१३

' ऊ ' विकार

१४-१६

( क )	ऊ	= अ
( ख )	ऊ	= इ
( ग )	ऊ	= ई
( घ )	ऊ	= उ
( ङ )	ऊ	= ए
( च )	ऊ	= ओ
	ऊ	= अ ( पालि ) टि० २ १४
	ऊ	= अ ( संस्कृत ) टि० २ १४
	ऊ	= ओ ( पालि ) टि० २ १६

१४

## 'ऋ' विकार

११-१२

(क) ऋ	= आ	
(ख) ऋ	= इ	
(ग) ऋ	= उ	
(घ) ऋ	= ऊ	
(ङ) ऋ	= ए	
(च) ऋ	= ओ	
(छ) ऋ	= अरि	
(ज) ऋ	= ङि	
(झ) ऋ	= रि	
(१) ऋ	= इ (पैशाची)	१२
ऋ	= इ (पालि) टि० ३	११
ऋ	= उ (पालि) टि० १	१७
ऋ	= ए (पालि) टि० २	१७

१५

## 'ए' विकार

१२

(क) ए	= इ	
(ख) ए	= ऊ	१२
ए	= ओ (पालि) टि० २	१२

१६

## 'ऐ' विकार

१२-१०

(क) ऐ	= अअ	
(ख) ऐ	= इ	
(ग) ऐ	= ई	
(घ) ऐ	= अइ	
ऐ	= इ (पालि) टि० १	१०
ऐ	= ई ( " ) " २	१०



५७	‘ओ’ विकार		६०-६१
	(क:) ओ	= अ	
	(ख) ओ	= ऊ	
	(ग) ओ	= अउ, आअ	
५८	‘औ’ विकार		६१-६२
	(क) औ	= अउ	
	(ख) औ	= आ	
	(ग) औ	= उ	
	(घ) औ	= आव	
	औ	= अ ( पाळि ) टि० १	६१
	औ	= आ ( ” ) ” १	६१
	औ	= उ ( ” ) टि० १	६२

—•—•—•—•—•—•—

प्रकरण ६ टुं

पृ० ६३-७४

असंयुक्त व्यंजनोना विशेष फेरफारो

नियमांक	उद्देश्य	विधेय	पृष्ठ
५९	‘क’ विकार		६३-६४
	क	= ख	
	क	= ग	
	क	= च	
	क	= म	
	क	= य	
	क	= व	
	क	= ह	

	क	= ख (पालि) टि० १	६३
	क	= ग ( " ) टि० ३	६३
६०	‘ख’ विकार		६४
	ख	= क	
६१	‘ग’ विकार		६४
	ग	= म	
	ग	= ल	
	ग	= व	
६२	‘च’ विकार		६४—६५
	च	= ज	
	च	= ट	
	च	= ल	
	च	= स	
	च	= ज (पालि) टि० ३	६४
६३	‘ज’ विकार		६५
	ज	= क्ष	
६४	‘ट’ विकार		६५
	ट	= ढ	
	ट	= ल	
	ट	= ल, ळ (पालि) टि० १	६५
६५	‘ठ’ विकार		६५
	ठ	= ल	
	ठ	= ह	
६६	‘ण’ विकार		६५
	ण	= ल	
	ण	= ळ (पालि) टि० ३	६५

६७

'त' विकार

६५-६७

त = व

त = छ

त = ट

त = ड

त = ण

त = र

त = ल

त = व

त = ह

त = ट (पालि) टि० १ ६६

६८

'थ' विकार

६७-६८

थ = ठ

थ = ध

थ = ठ (पालि) टि० ३ ६७

६९

'द' विकार

६८

द = ड

द = ध

(क) द = र

(ख) द = र

द = ल

द = व

द = ह

द = ड (पालि) टि० १ ६८

द = छ (पालि) टि० ५ ६८

७०	‘ ध ’ विकार	६९
	ध = ढ	
७१	‘ न ’ विकार	६९
	न = ण्ह	
	न = ल	
	न = ल ( पालि ) टि० १	६९
७२	‘ प ’ विकार	६९
	प = फ	
	प = म	
	प = व	
	प = र	
	प = फ ( पालि ) टि० २	६९
७३	‘ ब ’ विकार	६९
	ब = म	
	ब = म	
	ब = य	
	ब = भ ( पालि ) टि० ४	६९
७४	‘ भ ’ विकार	६९
	भ = व	
७५	‘ म ’ विकार	७०
	म = ढ	
	म = व	
	म = स	
७६	‘ म ’ अनुनासिक	७०

७७

'य' विकार

७०-७१

य = आह

य = ज्ञ

य = त

य = ल

य = व

य = ह

य = र टि० १ ७०

य = ल (पालि) टि० ३ ७०

य = व ( " ) " ४ ७०

७८

'र' विकार

७१-७२

र = ड

र = डा

र = ण

र = ल

७९

'ल' विकार

७२

ल = ण

ल = र

ल = न (पालि) टि० १ ७२

८०

'व' विकार

७२

व = भ

व = म

८१	‘श’ विकार	७२-७३
	श = छ	
	श = ह	
	श = छ (पालि) टि० ५	७२
८२	‘ष’ विकार	७३
	ष = छ	
	ष = ण्ह	
	ष = ह	
	ष = छ (पालि) टि० १	७३
८३	‘स’ विकार	७३
	स = छ	
	स = ह	
८४	‘ह’ विकार	७३
	ह = र	
८५	लोप	७३-७४
	‘क’ लोप	
	‘ग’ लोप	
	‘ज’ लोप	
	‘द’ लोप	
	‘य’ लोप	
	‘व’ लोप	

---

## प्रकरण ७ मुं

## संयुक्त व्यंजनोना विशेष फेरफार

नियमांक	उद्देश्य	विधेय	पृष्ठ
		क	
८६	( क ) क्त	= क	७५
	( ख ) ण	= क	
	( घ ) ष्ट	= क	
	क्त	= क (पालि) टि० १	७५
	ण	= ण (पालि) टि० २	७५
८७		कख, ख	७५-७६
	( क ) क्षण	= कख	
	( ख ) स्त	= ख	
	( ग ) स्थ	= ख	
	( घ ) स्फ	= ख	
८८		ग्ग, ङ्ग	७६
	( क ) क्त	= ग्ग	
	( ख ) ल्क	= ङ्ग	
	ल्क	= ङ्ग (पालि) टि० २	७६
८९		च	७६
	( क ) च	= च	
	( ख ) छ्य	= च	
		च्छ, छ	
९०	( क ) स्थ	= छ	
	( ख ) स्प	= छ	
	( ग ) स्प	= च्छ	

९१		ज्ज, ज्ञ	
	न्य	= ज्ञ	
	न्य	= ज्ञ (पालि) टि० २	७६
९२		ज्जा	७७
	न्य	= ज्जा	
९३		ज्जु	७७
	श्चि	= ज्जु	
९४		त्त	७८
	(क) त्त	= त्त	
	(ख) र्थ	= त्त	
	(ग) स्त	= त्त	
	त	= त्त (पालि) टि० २	७७
९५		ट्ट, ठ	७७-७८
	(क) र्थ	= ट्ट	
	(ख) स्त	= ठ	
	(ग) स्थ	= ठ	
	स्थ	= ट्ट	
	र्थ	= ट्ट (पालि) टि० ३	७७
	स्त	= ठ (पालि) टि० ४	७८
	स्थ	= ट्ट ( " ) टि० ४	७८
९६		ज्ज	
	(क) र्त्त	= ज्ज	
	(ख) र्त्त	= ज्ज	
९७		ज्ज	
	(क) र्थ	= ज्ज	७९



	इ	=	इ	
	ध	=	ध	
	ध	=	ध	
	(ख) ध	=	ध	
	इ	=	इ (पालि) टि० १	७९
	ध	=	ध " " "	
	ध	=	ध " " "	
९८			ण्ट, णड, णण	७९-८०
	न्त	=	ण्ट	
	न्ड	=	णड	
	(क) ङ	=	णण	
	(ख) त्त	=	णण	
	(ग) ळ	=	णण	
	न्त	=	ण्ट (पालि) टि० २	७९
९९			त्थ	८०
	(क) त्त	=	त्थ	
	(ख) त्त	=	त्थ	
१००			इ	८०
	इ	=	इ	
१०१			न्त, न्य	८०
	न्य	=	न्त	
	ह्न	=	न्य	
१०२			ण्य, ण्फ, फ	८०-८१
	त्त	=	ण्य	
	ण्य	=	ण्फ	

	ष्म	= फ	
	स्म	= ष	
	त्स	= तुस (पालि) टि० ४	८०
१०३	व्म, म्व, म्भ		८१
	व्व	= व्म	
	म्र	= म्व	
	(क) श्म	= म्भ	
	(ख) ह्म	= म्भ	
	म्र	= म्व (पालि) टि० २	८१
१०४		र	८१
	(क) र्थ	= र	
	(ख) र्हे	= र	
	(ग) त्र	= र	
१०५		ल, ल्ल	८२
	ण्ड	= ल	
	र्थ	= ल्ल	
	र्थ	= ल्ल (पालि) टि० १	८२
१०६		स्स	८२
	स्स	= स्स	
१०७		ह	८२-८३
	(क)	स = ह	
	(ख)	ख = ह	
	(ग)	र्थ = ह	
	(घ)	व्र = ह	
	(ङ)	व्र = ह	

	( व )	ष्प = ह	
	( छ )	ष्म = ह	
१०८		द्विर्भाव	८३-८४
	( क )	जुदा जुदा शब्दोमां द्विर्भाव	
	( ख )	सामासिक शब्दोमां द्विर्भाव	
१०९		शब्द-विशेषविकार	८४-८६
	"	" ( पालि ) टि० १	८५
	"	" ( पालि ) टि० १	८६
११०		शब्द-पूर्वभावविकार	८६-८७
	"	" ( पालि ) टि० ३	८७
		४-५-६	
१११		अन्तःश्वरवृद्धि	८८-९०
	"	( पालि ) टि० १	८८
		३-५-६-७	
	"	( पालि ) टि० १-२	८९
		३-४-५	
		६-८-९	
	"	( पालि ) टि० २-३	९०
११२		अक्षर-व्यत्यय	९०-९१
	( १ )	अपभ्रंश-आदेशो	९१
	( १ )	अपभ्रंशनां उमेरणो	९१
		' व ' नो वधारो	
		' अ ' नो वधारो	
		' र ' नो वधारो	

## संधि प्रकरण ८ मुं ९२-१०१

१	स्वरसंधि	९२-९३
	” (पालि) टि० २	९२
	” (पालि) टि० १	९३
२	ह्रस्व-दीर्घविधान	९३-९९
	‘ह्रस्व’ नो दीर्घ	
	” ” (वैदिकसं०) टि० १	९४
	” ” (संस्कृत) टि० १	९४
	” ” (पालि) टि० १	९४
	‘दीर्घ’ नो ह्रस्व (वैदिकसं०) टि० २	९४
	” ” (संस्कृत) टि० २	९४
३-४-९	संधिनिषेध	९९
६-७-८-९-१०	स्वरलोप	९६-९७
	” ” (पालि) टि० १-२	९६
	” ” ” ” १	९७
११-१९	व्यंजनसंधि	९७-१०१
११	विसर्ग = ओ	
१२-१३	म = अनुस्वार	
	” = ” (पालि) टि० ३	९७
१४	ङ = अनुस्वार	
	ज = अनुस्वार	
	ण = अनुस्वार	
	न = अनुस्वार	
(१)	‘ण’ आगम (शौरसेनी)	९८
	‘न’ ” (पालि) टि० १	९८

१५-१३	अनुस्वारआगम		
	” ”	( पालि ) टि० १	९९
१७	‘ म ’ आगम		९९
१८	अनुनासिकविधान		१००
	” ”	( पालि ) टि० २	१००
१९	‘ अनुस्वार ’ लोप		१००-१०१
	”	( पालि ) टि० ३	१००
	”	( संस्कृत ) टि० ४	१००

प्रकरण ९ मुं १०२-१२२

उपसर्ग-अव्यय-निपात

उपसर्ग	१०२-१०३
अव्यय	१०३-११९
निपात	११९-१२१
अपभ्रंशमां आवता केटलाक निपातो	१२१-१२२

नामप्रकरण १० मुं १२३-२३८

नामना प्रकारो	१२३
नामना अन्त्यस्वरनो फेरफार	१२३
नामनी जातिओ	१२३
वचन-विभक्तिओ	१२४
प्राकृत भाषाना प्रत्ययो	१२५
शौरसेनी भाषाना प्रत्ययो	१२५
मागधी भाषाना प्रत्ययो	१२५
पैशाची भाषाना प्रत्ययो	१२६

अपभ्रंश भाषाना प्रत्ययो	१२६
प्राकृत प्रत्ययोने लगता नियमो	१२६
प्रत्ययो लागतां नामना मूळ अंगमां यथा केरफारो	१२७
शौरसेनी प्रत्ययने लगता नियमो	१२८
मागधी प्रत्ययने लगता नियमो	१२८
पैशाची " " "	१२८
अपभ्रंश " " "	१२९
अपभ्रंश प्रत्यय लागतां अंगमां यथा केरफारो	१२९
<b>स्वरांतशब्दो</b>	
	१३०-१८१
अकारांत शब्दनां रूपाख्यानाो प्राकृत ( पुलिंग )	१३०
" " ( पालिरूपाख्यानाो पुंलिग ) टि० १	१३०
‘ वध ’ शब्दनी विशेषता	१३१
चतुर्थीनुं आर्षप्राकृतरूप	१३१
वीर ( शौरसेनीरूपो )	१३२
वील ( मागधीरूपो )	१३२
वीर ( पैशाचीरूपो )	१३२
वीर ( अपभ्रंशरूपो )	१३३
अकारांत शब्दनां प्राकृत रूपाख्यानाो ( नपुंसकलिग )	१३३
कुल प्राकृतरूपो	१३४
कुल ( पालिरूपो ) टि० २	१३४
‘ मणसा ’ वगेरे आर्षरूपो ( टि० १ )	१३५
‘ मनसा ’ " पालिरूपो ( " " )	१३५
‘ कम्मुणा ’ वगेरे आर्षरूपो ( टि० )	१३६
‘ कम्मुना ’ " पालिरूपो ( " )	१३६

कुल ( अपभ्रंशरूपो )	१३६
कुलभ ( अपभ्रंशरूपो )	१३७
अकारांत-सर्वादि-शब्द	१३७
उवह ( टि० २ )	१३७
‘ त्यद् ’ सर्वनाम ( पालि ) टि० ४	१३७
सव्व प्राकृतरूपो	१३८
सव्व ( पालिरूपो ) टि० ३	१३८
सव्व ( शौरसेनीरूपो )	१३९
शव्व ( मागधीरूपो )	१३९
सव्व ( पैशाचीरूपो )	१४०
सव्व, साह ( अपभ्रंशरूपो )	१४०
त, ण प्राकृतरूपो	१४१
त, न ( पालिरूपो ) टि० १	१४१
त ( अपभ्रंशरूपो )	१४२
ज प्राकृतरूपो	१४२
ज ( पालिरूपो ) टि० ३	१४२
ज ( अपभ्रंशरूपो )	१४३
क प्राकृतरूपो	१४३
क ( पालिरूपो ) टि० ३	१४३
क, कवण, काइं ( अपभ्रंशरूपो )	१४४
इम प्राकृतरूपो	१४५
इम ( पालिरूपो ) टि० १	१४५
आय ( अपभ्रंशरूपो )	१४६
एअ प्राकृतरूपो	१४६
एअ ( पालिरूपो ) टि० १	१४६

एद्, एअ ( अपभ्रंशरूपो )	१४७
अकारांत सर्वादि ( नपुंसकलिङ्ग )	१४८-१५१
तुम्ह प्राकृतरूपो	१५१
तुम्ह ( पालिरूपो ) टि० ३	१५१
अम्ह प्राकृतरूपो	१५३
अम्ह ( पालिरूपो ) टि० ३	१५३
तुम्ह ( अपभ्रंश )	१५५
अम्ह ( अपभ्रंश )	१५५
आकारांत शब्दानां रूपास्थानो ( पुंलिङ्ग )	१५५
हाहा	१५६
षड्भाषाचंद्रिकानो मत टि० १	१५६
इकारांत, उकारांत शब्दानां रूपास्थानो ( पुंलिङ्ग )	१५७
प्राकृत भाषाना प्रत्ययो	१५७
प्राकृत प्रत्ययोने लगता नियमो	१५८
इसि प्राकृतरूपो	१५९
इसि ( पालिरूपो ) टि० १	१५९
अग्नि ( " ) टि०	१६०
मुनि ( " ) टि०	१६०
आदि ( " ) "	"
गिरि ( " ) "	"
रंसि ( " ) "	"
सखि ( " ) "	१६०-१६१
गामनी ( " ) "	१६१
कुच्छिसि आर्षरूप टि० १	१६१



‘इन्’ छेडावाळां नामोनी विशेषता (शौरसेनी वगरेमां)

दंडि	१६२
दंडि ( पालिरूपो ) टि० १	१६२-१६३
भाणु प्राकृतरूपो	१६३
भानु ( पालिरूपो ) टि० २	१६३
हेतु ( " ) "	१६४
जंतु ( " ) "	१६४
अभिभू ( " ) "	१६४-१६५
महभू ( " ) "	१६५
सव्वञ्जू ( " ) "	१६५
अमु प्राकृतरूपो	१६६
अमु ( पालिरूपो ) टि० १	१६६
इकारांत उकारांत शब्दने लागता अपभ्रंश प्रत्ययो	१६७
इसि ( अपभ्रंशरूपो )	१६७
भाणु ( " )	१६८
इकारांत, उकारांत शब्दनां रूपाख्यानां ( नपुंसकलिङ्ग )	१६९
दहि प्राकृतरूपो	१६९
दधि ( पालिरूपो ) टि० २	१६९
गामनी ( " ) टि० २	१६९
महु प्राकृतरूपो	१७०
मधु ( पालिरूपो ) टि० १	१७०
गोत्रभू ( पालिरूपो ) टि० १	१७०
अमु प्राकृतरूपो	१७१
अमु ( पालिरूपो ) टि० १	१७१
दहि ( अपभ्रंशरूपो )	१७१
महु ( " )	१७१

ऋकारांत शब्दनां रूपाख्यानो ( पुंलिंग )	१७१	
विशेष्यवाचक ऋकारांत	१७२	
पिउ, पिअर प्राकृतरूपो	१७३	
पितु ( पालिरूपो ) टि० १	१७३	
विशेषणवाचक ऋकारांत	१७४	
दाउ, दायार प्राकृतरूपो	१७५	
दातु ( पालिरूपो ) टि० १	१७५	
पिअ	} अपभ्रंश	१७६-१७७
पिद		
पिइ		
पिदि		
पिउ		
पिटु		
पिअर		
पिदर		
ऋकारांत शब्दनां रूपाख्यानो ( नपुंसकलिंग )	१७८	
सुपिअर प्राकृतरूपो	१७८	
दायार ”	१७८	
एकारांत अने ओकारांत शब्दनां रूपाख्यानो	१७९	
गो ( पालिरूपो ) टि० १	१७९-१८०	
सुरेअ प्राकृतरूपो	१८०	
‘गो’ अने ‘नौ’नां आर्षरूपो टि०	१८०	
मित्तेअ प्राकृतरूपो	१८१	
व्यंजनांत शब्दो	१८१-२०३	
षड्भाषाचंद्रिकानो मत टि० १	१८१	

‘अत्’ छेडावाळां नामो	१८२
” ” नामोनां आर्षरूपो	१८२
” ” नामोनी शौरसेनीमां विशेषता	१८२
भगवंत } प्राकृतरूपो	१८३
भयवंत }	
भगवंत (पालिरूपो) टि० १	१८३
भवंत प्राकृतरूपो	१८४
भवंत (पालिरूपो) टि० १	१८४
संत ” ” ”	”
भवंत (वर्तमान कृदंत)	१८५
गच्छंत (पालिरूपो) टि० १	१८५
महंत ” ) ” ”	”
अरहंत ( ” ) ” ”	”
भवमाण प्राकृतरूपो	१८६
भविस्समाण ”	१८६
‘अत्’ छेडावाळां नामो (नपुंसकलिंग)	१८७
भगवंत प्राकृतरूपो	१८७
” (पालिरूपो) टि० १	१८७
गच्छंत ( ” ) ” ”	”
‘अत्’ छेडावाळां नामो (अपभ्रंशरूपो)	१८८
भगवंत (पुंलिंग)	१८९
भगवंत (नपुंसकलिंग)	१८९
‘अन्’ छेडावाळां नामो (पुंलिंग)	१८९
अद्वाण प्राकृतरूपो	१८९
रायाण ”	१९०
सुकम्माण प्राकृतरूपो	१९०

‘अन्’ छेडावाळां नामोने लागता विशेष प्रत्ययो	१९०
पूस प्राकृतरूपो	१९१
महव ”	१९१
अप्प ”	१९२
अत्त, आत्तुम ( पालिरूपो ) टि० १	१९२
‘राय’ शब्दनी प्रक्रिया अने विशेषता	१९३—१९६
राज ( पालिरूपो ) टि० (२)	१९३
ब्रह्म ( ” ) टि०	१९४
अद्ध ( ” ) टि०	१९४
युव ( ” ) टि०	१९६
मुद्ध ( ” ) टि०	१९६
सा ( ” ) टि०	१९६
राय प्राकृतरूपो	१९७
राय ( पैशाचीरूपो )	१९८
सुपूस प्राकृतरूपो ( नपुंसकलिंग )	१९९
मुअप्प ” ”	१९९
मुअप्पाण ” ”	१९९
सुराय ” ”	२००
पूस, पूसाण ( अपभ्रंशरूपो )	२००
सुपूस ( ” नपुंसकलिंग )	२०१
सुपूसाण ( ” )	२०१
‘अस्’ छेडावाळां नामो	२०२
पुम ( पालिरूपो ) टि० ३	२०२
स्त्रीलिंग	२०३—२२८
आकारांत शब्दोनी प्रक्रिया	२०३

ईकारांत " "	२०४
स्त्रीलिङ्गी नामोने लगता प्राकृत प्रत्ययो	२०५
प्राकृत प्रत्ययोने लगता नियमो	२०५
विशेषता	२०६
अपभ्रंशना प्रत्ययो	२०६
अपभ्रंशना प्रत्ययोने लगता नियमो	२०७
माला प्राकृतरूपो	२०७
" ( पालिरूपो ) टि० १	२०७
वाक् प्राकृतरूपो	२०९
गइ प्राकृतरूपो	२०९
रति ( पालिरूपो ) टि० १	२०९
वेणु प्राकृतरूपो	२११
यागु ( पालिरूपो ) टि० १	२११
नई प्राकृतरूपो	२१२
नदी ( पालिरूपो ) टि० १	२१२
वहू प्राकृतरूपो	२१३
वधू ( पालिरूपो ) टि० २	२१३
माला ( अपभ्रंशरूपो )	२१५
मइ ( " )	२१५
पइढी ( " )	२१६
वेणु ( " )	२१६
वहू ( " )	२१७
सर्वादि ( स्त्रीलिङ्ग )	२१८
सक्वा ( पालिरूपो ) टि० १	२१८

ती, ता } णी, णा }	प्राकृतरूपो	२१९
ता ( पालिरूपो ) टि० ३		२१९
जी, जा प्राकृतरूपो		२२०
की, का ,,		२२१
इमा, इमी ,,		२२१
इमा ( पालिरूपो ) टि० २		२२१
एआ, एई प्राकृतरूपो		२२३
एता ( पालिरूपो ) टि० १		२२३
अमु प्राकृतरूपो		२२३
अमु ( पालिरूपो ) टि० २		२२३
ऋकारांत खीलिंग		२२४
माआ, मायरा प्राकृतरूपो		२२४
मातु ( पालिरूपो ) टि० २		२२४
षड्भाषाचंद्रिकानो मत ( टि० १ )		२२६
धूआ प्राकृतरूपो		२२६
धीतु ( पालिरूपो ) टि० २		२२६
गउ प्राकृतरूपो		२२७
गाई ,,		२२७
गोणी ,,		२२७
गो ( पालिरूपो ) टि० १		२२७
नावा प्राकृतरूपो		२२८
संख्यावाचक शब्दो	२२९-२३८	
इक्क प्राकृतरूपो		२२९
उभ ,,		२२९

उभ ( पालिरूपो ) टि० १	२२९
दु प्राकृतरूपो	२३०
द्वि ( पालिरूपो ) टि० १	२३०
ति प्राकृतरूपो	२३१
ति ( पालिरूपो ) टि० १	२३१
चउ प्राकृतरूपो	२३२
चतु ( पालिरूपो ) टि० १	२३२
पंच प्राकृतरूपो	२३३
पंच ( पालिरूपो ) टि० १	२३३
कइ प्राकृतरूपो	२३४
कति ( पालिरूपो ) टि० १	२३४
संख्यावाचकं शब्दोनी यादी	२३४-२४८



### कारक-विभक्त्यर्थ प्रकरण ११ मुं पृ० २३९-२४१

१ जुदा जुदा अर्थमां षष्ठी विभक्तिनो प्रयोग	२३९
” ” ” ” (संस्कृत) टि० १	२३९
२ ” ” सप्तमी ” प्रयोग	२३९
३ पंचमीने बदले तृतीया अने सप्तमीनो प्रयोग	२४०
४ सप्तमीने बदले द्वितीयानो प्रयोग	२४०
‘ तेणं कालेणं तेणं समएणं ’ नी विभक्तिनो विचार टि० १	२४०-२४१

आख्यात प्रकरण १२ मुं २४२-२९८

	संस्कृत, पालि अने प्राकृतमां धातुना प्रकार	२४२
	विभक्तिओ	२४३
	कर्तरिरूप	२४४
१	व्यंजनांत धातुनी प्रक्रिया	२४४
२	स्वरांत धातुनी प्रक्रिया	२४५
३	उवर्णांत ,, ,,	२४५
४	कवर्णांत ,, ,,	२४६
५-१०	धातुओने लगतां केटलांक कार्यो	२४६-२४८

वर्तमानकाल

११	वर्तमानकालना प्रत्ययो प्राकृत	२४८
	,, ( पालि ) टि० २	२४८
१-२-३	प्रत्ययोने लगतुं कार्य	२४९
	शौरसेनी-मागधी	२५०
	पैशाची	२५०
	अपभ्रंश	२५०
	व्यंजनांत धातुनां रूपाख्याना	२५१-२५४
	हस् प्राकृतरूपो	
	,, ( शौरसेनीरूपो )	
	,, ( मागधी ,, )	
	,, ( पैशाची ,, )	
	,, ( अपभ्रंश ,, )	
	स्वरांत धातुनां रूपाख्याना	२५४-२६१
	हो प्राकृतरूपो	



- ( शौरसेनी ,, )  
 ( मागधी ,, )  
 ( पैंशाची ,, )  
 ( अपभ्रंश ,, )

<b>भूतकाल</b>		२१२-२१६
स्वरांत अने व्यंजनांत धातुने लागता प्रत्यय		२१२
पालि प्रत्ययो ( टि० २-३ )		२१२
हन् प्राकृतरूपो		२१३
हो ”		२१३
पा ”		”
ठा ”		”
ने ”		”
ला ”		”
उड्डे ”		”
हो ( पालिरूपो ) टि०		२१३
आर्ष प्रयोगोमां आवता तथा, इत्थ, इत्था, इंसु अने अंसु प्रत्ययोनो पालिप्रत्ययो साथे संबंध टि० १		२१४
भू } ( पालिरूपो ) टि०		२१४
गम् }		२१४
केटलांक आर्षरूपो		२१४
संस्कृत जन्य केटलांक आर्षरूपो		२१५
<b>भविष्यत्काल</b>		२१६-२७४
प्राकृत प्रत्ययो		२१६
ए प्राकृत प्रत्ययोवाळां पालिरूपो ( टि० १ )		२१६
शौरसेनी अने मागधीना भविष्यत्कालना प्रत्ययो		२१७

पालिना प्रत्ययो टि० २	२६७
पैशाचीना भविष्यत्कालना प्रत्ययो	२६८
अपभ्रंशना " "	२६८
मणू प्राकृतरूपो	२६९-२७३
( शौरसेनी रूपो )	
( मागधी )	
( पैशाची )	
( अपभ्रंश )	
हो प्राकृतरूपो अने शौरसेनी वगरेनां रूपो	२७३-२७४
संस्कृतजन्य केटलांक आर्षरूपो	२७४
क्रियातिपत्ति	२७५
प्राकृत वगरेना प्रत्ययो	२७५
आज्ञार्थ-विध्यर्थ	२७५-२७९
प्राकृत वगरेना प्रत्ययो	२७५-२७६
आज्ञार्थ ( पालि प्रत्ययो ) टि० १	२७६
विध्यर्थ " " "	"
हम् प्राकृतरूपो	२७६
हो "	२७७
शौरसेनी, मागधी अने पैशाचीनां रूपो	२७७
हसु } अपभ्रंशनां रूपी	२७७
हो }	
केटलांक आर्षरूपो	२७८
अनियमित रूपो	२७९-२८३
अत् ( वर्तमान )	२७९
" ( भूत )	२८०
" ( विध्यर्थ, आज्ञार्थ अने भविष्यत्काल )	२८०

अस् ( पालिरूपो ) टि०	२८०
कृ ( भूतकाल )	२८१
” ( भविष्यत्काल )	२८१
” ( पालिरूपो ) टि० २	२८१
दा ( भविष्यत्काल )	२८१
केटलाक आदेशो ( भविष्यत्काल )	२८२
पालिअंगो                   ”   टि० १	२८२
<b>प्रेरकरूपो</b>	२८३-२८७
प्रेरकअंग बनाववानी रीत	२८३
प्रेरकअंगो	२८४
पालिनां प्रेरक अंगो ( टि० १ )	२८३-२८४
उपांत्यस्वरवाळां प्रेरक अंगो	२८५
वर्तमानकाल	२८६
भूतकाल	”
भविष्यत्काल	”
क्रियातिपत्ति	२८७
विध्यर्थ-आज्ञार्थ	२८७
<b>नामधातु वगोरे</b>	२८८-२९०
सधंत वगोरेनां पालिरूपो ( टि० १ )	२८८
<b>सह्यभेद</b>	२९०-२९८
सह्यभेद ( पालि टि० १ )	२९०
पैशाचीनी विशेषता	२९१
अपभ्रंशनी                   ”	२९१
सह्यभेदी अंगो	२९२
वर्तमानकाल	२९२

विध्यर्थ	२९३
आज्ञार्थ	२९३
भूत ( ह्यस्तन )	२९४
प्रेरक सहाभेद	२९४
"    नां रूपो	२९५
अनियमित सहाभेदी अंगो	२९६

कृदंत प्रकरण १३ मुं	२९९-३२३
वर्तमानकृदंत	२९९-३०४
कर्तरिवर्तमानकृदंत	२९९
कर्तरिवर्तमानकृदंत ( पालि ) टि० २	२९९
प्रेरक कर्तरिवर्तमानकृदंत	३०३
सहाभेदी वर्तमानकृदंत	३०३
प्रेरक सहाभेदी   "    "	३०४
भूतकृदंत	३०४-३०७
कर्तरिभूतकृदंत	३०४
सहाभेदी भूतकृदंत	"
भूतकृदंत ( पालि ) टि० १	३०९
प्रेरकभूतकृदंत	३०६
केटलांक संस्कृतजन्य भूतकृदंतो	३०६
भविष्यत्कृदंत	३०६
भविष्यत्कृदंत प्राकृत	"
भविष्यत्कृदंत ( पालि ) टि० १	३०७

हेत्वर्थकृदन्त	३०७-३११
हेत्वर्थकृदन्त प्राकृत	३०७
तुं-दुं-त्तए प्रत्ययो	३०७
हेत्वर्थकृदन्त ( पालि ) टि० २	३०७
अनियमित हेत्वर्थ कृदन्त	३०८
‘ त्तए ’ प्रत्ययांत रूपो	३०९
‘ तवे ’ अने ‘ तए ’ प्रत्यय ( टि० १ )	३०९
हेत्वर्थकृदन्त ( अपभ्रंश )	३१०-३११
संबंधकभूतकृदन्त	३११-३१८
संबंधकभूतकृदन्त प्राकृत	३११
तुं-अ-तूण-तुआण-इत्ता-इत्ताण-आय- आए प्रत्ययो	३१२
संबंधकभूतकृदन्त ( शौरसेनी-मागधी )	३१२
” ( पालि ) टि० २	३११
” ( पैशाची )	३१३
” ( अपभ्रंश )	३१३
अपवाद-शौरसेनी	३१३
अपवाद-पैशाची	३१३
अपवाद-अपभ्रंश	३१३
भाषावार उदाहरणो	३१४-३१७
प्राकृत	३१४
शौरसेनी-मागधी	३१६
पैशाची	३१६
अपभ्रंश	३१७
अनियमित संबंधकभूतकृदन्त प्राकृत	३१७

केटलांक संस्कृतजन्य संबन्धकभूतकृदन्तो	३१८
विध्यर्थकृदन्त	३१९-३२१
विध्यर्थकृदन्त प्राकृत	३१९
„ (पालि) टि० २	३१९
केटलांक संस्कृतजन्य विध्यर्थकृदन्त	३२०
तन्व्य	३२०
अणिज्ज, अणीअ	३२०
य	३२०
अनियमित विध्यर्थकृदन्त	३२१
विध्यर्थकृदन्त (अपभ्रंश)	३२१
कर्त्तरिकृदन्त	३२२-३२३
कर्त्तरिकृदन्त प्राकृत	३२३
„ (पालि) टि० १	३२२
„ (अपभ्रंश)	३२२
—————	
तद्धित प्रकरण १४ सुं	३२३-३३१
इदमर्थक 'केर' प्रत्यय	३२३
„ आर „ (अपभ्रंश)	३२३
„ ईय „ (पालि) टि० १	३२३
भवार्थक 'इल्ल' 'उल्ल'	३२३
ल्ल (पालि) टि० ३	३२३
इम ( „ ) टि० १	३२४
तत्सदृशार्थक 'व्व'	३२४
भावार्थक इमा, त्त, तण	३२४
प्पण (अपभ्रंश)	३२४

वारार्थिक हुत्त	३२५
„ कखत्तुं ( पाणि ) टि० २	३२५
खुत्तो आर्ष ( टि० २ )	३२५
मत्वर्थीय प्रत्ययो	३२५
त्तो, दो प्रत्यय	३२६
हि, ह, त्य „	३२७
एल „	३२७
स्वार्थिक प्रत्यय	३२७
स्वार्थिक ( पैशाची )	३२८
स्वार्थिक ( अपभ्रंश )	३२८
अनियमित तद्धितांतरूपो	३२९
केटलांक संस्कृतजन्य तद्धितांतरूपो	३३०-३३१
धातुपाठ	३३१-३५३







## शुद्धिपत्र

अशुद्ध-	शुद्ध-	पृष्ठ-	पंक्ति-
व्यञ्जनम्	व्यजनम्	१०	१९
त्प	त्त	१४	२१
न-घृष्टद्युम्नः घट्टञ्जुणो	आ उदाहरण अने ए उपरतुं टिप्पण पृ० ३६मां पं. ४ म्-ना उदाहरणमां मूको 'र' लोप	१६    १७	१    ९ मी पंक्ति- पछी मथाळुं वधारवुं.
अपभ्रंशमां	( १ ) अपभ्रंशमां श्य, श्व, त्स प्त-च्छ	१७ ३२	७ १० मी पंक्ति- पछी मथाळुं वधारवुं-
स्म	ए 'म्ह'	४०	१०
टिप्पण	टिप्पण ३	४७	२८
पृ० ४४	पृ० ४५	४७	२८
६	३	५१	१२
	उ = आ विद्रुतः विद्वाओ	५३	२१ मी पंक्ति- पछी वधारवुं.
दश	दस	७३	१
न्त न्ध	१०? न्त न्ध	८०	११ आ पछी नधा अंको सुधारीने वांचवा.

अर्थात्	अर्थात्	९२	१५
ण	१ ण	९८	९
उत्तिष्ठविश	उत्तिष्ठोपविश	१०६	१६
आ निज्ञानी	* आ निज्ञानी	१२०	२६
		१२८	२२ मी पंक्ति
			पछी × × ×

× × न जोड़ए.

शे०	शौ०	१४१	२
३ गामनी	गामनी	१६९	२२
यइ	थइ	२२४	१३
तव्य	तव्व	३२०	१२

---

पम्हह	पम्हुह	३३७	अंक ७४
अग्र	अग्र	३३९	„ १००
विसुर	विसुर	३४३	„ १३२
उसिक्र	उसिक्र	३४४	„ १४४
हकखव	हकखव	३४४	„ „
लोट्ट	आयम्ब	४४४	„ १४७

---

आ पुस्तकमां वपराएला ग्रंथो अने तेना संकेतोना खुलासो

( १ )

अजितशांतिस्तव	
अमरकोश	अमरको०
आचारांगसूत्र	आ०
उत्तराध्ययनसूत्र	
उपासकदशांगसूत्रटीका	
काशिका	का०
चतुर्विंशतिस्तव	
जीवविचार	
पाणिनीय अष्टाध्यायी	{ पाणि० पाणिनि०
पाणिनीय वैदिक प्रक्रिया	वैदिकप्र०
पालिकोश	
पालिप्रकाश	{ पालीप्र० पालिप्र० पा०प्र०
पालिव्याकरण ( कात्यायन )	
प्राकृतकथासंग्रह	
प्राकृतरूपावतार	
भगवतीसूत्र	{ भगव० भग०
मुनिबंधनसूत्र	
ललितविस्तर ( बौद्धग्रंथ )	ललितवि०
विमुद्धिमग्ग	
श्रमणसूत्र	

षड्भाषाचंद्रिका

सूत्रकृतांगसूत्र

}	सू०
	सूत्र०
	सूत्रकृ०

सूर्यप्रज्ञप्तिटीका

हेमचंद्र प्राकृत व्याकरण

}	हे०
	हे० प्रा० व्या०
	हे० सं०

हेमचंद्र संस्कृत व्याकरण

( २ )

अ०		अध्ययन, अध्याय
उ०		उद्देश
गा०		गाथा
द्वि०		द्वितीय
नि०		नियम
पालि० सं०		पालिप्रकाश संधिकल्प
पृ०		पृष्ठ
प्र०		प्रथम
रा० जि	}	रायचंद्र जिनागमसंग्रह
राय०		
श्रु०		श्रुतस्कंध
सू०		सूत्र

# प्राकृत-व्याकरण.

## प्रकरण १

### वर्णपरिचय

प्राकृत भाषाओमां नीचे प्रमाणे स्वरो अने व्यंजनो वपराय छे.

स्वर—

अ, इ, उ. ( ह्रस्व )

आ, ई, ऊ, ए, ओ, ( दीर्घ )

१ प्राकृतमां 'ऋ' नो विकार अ, इ, के उ थाय छे अने 'लृ' नो विकार 'इलि' थाय छे माटे ए बे स्वतंत्र स्वर नथी. 'ऐ' नो विकार 'ए' के 'अइ' थाय छे अने 'औ' नो विकार 'ओ' के 'अउ' थाय छे तेथी ए बे षण स्वतंत्र स्वर नथी.

२ 'एको' 'सेव्या' 'सोत्त' 'सोच्चिअ' वगैरे शब्दोमां आवेला 'ए' अने 'ओ' एकमात्रिक छे एम आचार्य शुभचंद्र जणावे छे: (—शुभचंद्रनुं प्राकृत व्याकरण अ० १-२-४०—लिखित पृ० ४) आ उपरथी 'ए' अने 'ओ'नी एकमात्रिकता पण व्याजन्वी जणाय छे. उच्चारणनी दृष्टिए तो द्विर्भावेने पामेला व्यंजननी पूर्वनो द्विमात्रिक स्वर एकमात्रिक ज होवो जोइए; अन्यथा एवे ठेकाणे आवेला द्विमात्रिकनो उच्चार ज द्विमात्रिकनी रीते थइ शकतो नथी. आचार्य हेमचंद्र जणावे छे के, कोइ वैयाकरणो प्राकृतमां पण 'ऐ' अने 'औ'ना उपयोगेने इष्ट गणे छे ( ८-१-१ ) आचार्य हेमचंद्र पण 'अयि'ना प्राकृतरूप 'ऐ' ने सम्मत गणे छे ( ८-१-१६९ ) तो पण तेमने ए सिवाय क्यांय 'ऐ' अने 'औ' नो व्यवहार इष्ट नथी.

व्यंजन—

क, ख, ग, घ, ङ ( कवर्ग )

च, छ, ज, झ, ञ ( चवर्ग )

१ आचार्य हेमचंद्रना जणाव्या प्रमाणे प्राकृतमां स्वररहित व्यंजननो एटले खोडा व्यंजननो के वे तहन विजातीयसंयुक्त व्यंजननो—क, ख, त्म वगेरेनो—प्रयोग यतो नथी तो पण 'म्ह' 'ण्ह' अने 'ल्ह' नो प्रयोग होवानुं तो हेमचंद्रे पण स्वीकार्युं छे: ( जूओ ८-२-७४-७५-७६ ) 'अकस्मात्' शब्दने मगधदेशीय होवानुं आचार्य शीलांके जणावेलुं छे. ( जूओ—" इत्थ वि जाणह अकस्मात् " मू० आ० पृ० २६६ तथा एनी टीका पृ० २६७ स० ) एथी प्राकृतमां ए ए स्थले खोडो व्यंजन पण आवे छे. 'म्ह, ण्ह अने ल्ह' उपरांत मागधीमां 'स्त' 'स्म' वगेरे संयुक्त व्यंजनो पण वपराय छे. ए विषे संयुक्त व्यंजनना विकारोने जणावतां आगळ जणावीशुं. ए सिवाय जे जे शौरसेनी वगेरे भाषाओमां व्यंजननी वपराशमां प्राकृत करतां विशेष फेरफार छे ते विषे पण आ पुस्तकमां ते ते ठेकाणे जणावीशुं. 'ङ' नो 'ल' यतो होवाथी एने मूर्धन्य पण कहेवामां आवे छे. पालीमां ए 'ल' ने ज जूदो गणीने ३३ व्यंजनोने गणाववामां आव्या छे. ( जूओ कच्चा० पा० व्या० सू० ६ )

२ 'प्राङ्' 'प्रत्यङ्' 'ऋङ्' 'उदङ्'—वगेरेनी पेटे प्राकृतमां कोइ पण शब्दमां स्वतंत्र रीते 'ङ्' वर्णनो उच्चार यतो नथी, किंतु संखो, सङ्खो. पंको, षङ्को. अंगणं, अङ्गणं. लंघणं, लङ्घणं.—वगेरे शब्दोमां स्ववर्गसंयुक्त 'ङ्' नो प्रयोग शिष्टसंमत छे. संस्कृतनी पेटे प्राकृतमां 'ङ्' नो प्रयोग अमुक शब्दोमां ज यतो होवाथी ए बन्ने भाषामां स्वतंत्र 'ङ्' नी वपराश विरल कहेवाय.

३ 'डु' धातुनां ( 'बुडु' वे वगेरे ) परोक्ष रूपे सिवाय संस्कृत-मां कयांय पण स्वतंत्र 'अ' नो प्रयोग मळतो नथी तेम प्राकृतमां

ટ, ઠ, ઢ, ઢ, ણ ( ટવર્ગ )

ત, થ, દ, ધ, ન ( તવર્ગ )

પ, ફ, બ, ભ, મ ( પવર્ગ )

ચ, ર, લ, વ ( અંતઃસ્થ )

સ, હ ( ઉપ્માક્ષર )

<sup>૨</sup> - અનુસ્વાર



પણ ક્યાંય સ્વતંત્ર ' જ ' પ્રયોજાતો નથી. કञ्चुकः, लाञ्छनम्, जञ्ज-  
 पूकः—વગેરે પ્રયોગોની પેઠે પ્રાકૃતમાં કञ्चुओ, लञ्छणं, जञ्जवूओ  
 વગેરે પ્રયોગો સુવ્યવહૃત છે. માત્ર પાલીમાં જાતિ ( જ્ઞાતિ ),  
 જાત ( જ્ઞાત ), જાણ ( જ્ઞાન ) વગેરે પ્રયોગો સંસ્કૃતના ' જુહુ-વે '  
 જેવા પળ મળી આવે છે. સંસ્કૃતમાં અને પ્રાકૃતમાં ફક્ત ' જ ' કરતાં  
 સ્વવર્ગ્યસંયુક્ત ' જ ' નો પ્રયોગ વિશેષ પ્રચલિત છે: અહિમञ्चु ( અહિમન્યુ )  
 पुञ्ज ( પુખ્ય ), अवञ्जा ( અવજ્ઞા ), अञ्जली ( અજ્જલિ )—માગધી  
 અને ઝ્ઞાન ( જ્ઞાન ) विञ्जान ( વિજ્ઞાન )—પૈશાચી. ' જ્ઞ ' ના  
 પ્રયોગમાં પાલી, માગધી અને પૈશાચી વિશેષ સમાનતા ધરાવે છે.—  
 ( ૮-૪-૨૯૩ તથા ૩૦૩ ) તથા ( પાલિપ્ર૦પૃ૦ ૨૩-૨૪ )

૧ પાલીમાં ' અનુસ્વાર ' ને વ્યંજનમાં ગણાવીને ' નિષ્ક્રીત ' ની  
 સંજ્ઞા આપેલી છે અને લલિતવિસ્તરમહાપુરાણમાં તો એને ( અનુસ્વારને )  
 અને વિસર્ગને સ્વરોની સાથે જ ગણાવેલા છે. આ ગ્રંથમાં વર્ણવેલી  
 ચારાક્ષરી આપણી મૂજરાતી ચારાસ્વડી જેવી છે. ( જૂઓ લલિતવિ૦પૃ૦ ૧૨૭ )

## प्रकरण २

### सामान्य स्वरविकार.

दीर्घस्वर=ह्रस्वस्वर<sup>१</sup>

१. संस्कृतना संयुक्त व्यंजननी पूर्वे आवेला दीर्घस्वरो प्राकृतमां प्रायः ह्रस्व थई जाय छे अर्थात् संयुक्त व्यंजननी पूर्वे आवेला ' आ 'नो अ, ' ई ' नो इ, ' ऊ ' नो उ, ' ए ' नो इ अने ' ओ ' नो उ थई जाय छे. जेमके:—

आ=अ—आम्रम् अम्बं । आस्यम् अस्सं । ताम्रम् तम्बं ।

विरहाग्निः विरहग्नी ।

ई=इ— तीर्थम् तित्थं । मुनीन्द्रः मुणिंदो ।

ऊ=उ—गुरुल्लापाः गुरुल्लावा । चूर्णः चुण्णो ।

ए=इ—नरेन्द्रः नरिंदो । म्लेच्छः मिलिच्छो ।

ओ=उ—अधरोष्ठः अहरुष्टं । नीलोत्पलम् नीलुत्पलं ।

ह्रस्वस्वर=दीर्घस्वर.

२. संस्कृतना श्य, शू, शी, श्व, श्श; प्य, ष्, ष, प्व, प्व; स्य, स्त्र, सी, स्व, अने स्सनी पूर्वे रहेलो ह्रस्वस्वर प्राकृतमां प्रायः दीर्घभाव पामे छे. उदाहरणो नीचे प्रमाणे छे:—

श्य—आवश्यकम् आवासयं । कश्यपः कासवो । पश्यति पासइ ।

शू—मिश्रम् मिसं । विश्रामः वीसामो । विश्रान्यति वीसमइ ।

शी—संस्पर्शः संफासो ।

१ जूओ पालीप्रकाश पृ० ८, नियम—११ (दीर्घस्वर=ह्रस्वस्वर)  
तथा पृ० ५५ ( ए=इ ) अने ( ओ=उ ) अने पृ० ५ ( औ=उ )

२ जूओ पालीप्र० पृ० ११—( परामर्शः=परामात्तो ) टिप्पण.



श्व—अश्वः आसो । विश्वसिति वीससइ । विश्वासः वीसासो ।  
 शश—दुश्शासनः दूसासणो । मनश्शिला मणासिला ।  
 प्य—पुप्यः पूसो । मनुप्यः मणूसो । शिष्यः सीसो ।  
 र्ष—कर्षकः कासओ । वर्षः वासो । वर्षाः वासा ।  
 प्व—विप्वक् वीसुं । विप्वणः—वीसाणो ।  
 ष—निषिक्तः नीसितो ।  
 स्य—कस्यचित् कासइ । सस्यम् सासं ।  
 स्र—उस्रः ऊसो । विस्रम्भः वीसंभो ।  
 स्व—निस्वः नीसो । विकस्वरः विकारो ।  
 सस—निस्सहः नीसहो ।

आ=अ.

३. संस्कृतना भाववाचक अकारान्त पुलिंगी शब्दना आदिना  
 'आ'नो प्राकृतमां विकल्पे 'अ' थाय छे. जेमके:—  
 प्रकारः पयारो, पयरो । प्रचारः पयारो, पयरो । प्रहारः पहारो,  
 पहरो । प्रवाहः पवाहो, पवहो । प्रस्तावः पत्थावो, पत्थवो ।

इ=ए.

४. संस्कृतना संयुक्त व्यंजननी पूर्वे आवेला 'इ' नो विकल्पे 'ए'  
 थाय छे. जेमके:—

१डिण्डिमः—डेण्डिमो, डिण्डिमो । धम्मिल्लम् धम्मेलं, धम्मिल्लं ।  
 पिष्टम् पेष्टं, पिष्टं । पिण्डम् पेंडं, पिंडं । बिल्वम् बेल्लं, बिल्लं ।  
 विष्णुः वेण्हू, विण्हू । सिन्दूरम् सेंदूरं, सिंदूरं ।

उ=ऊ.

१. संस्कृत शब्दोमां रहेला 'त्स' अने च्छ नी पूर्वना 'उ'नो 'ऊ' थाय छे:—

त्स—उत्सरति ऊसरइ । उत्सवः ऊसवो ।

उत्सिक्तः ऊसितो । उत्सुकः ऊसुओ ।

च्छ—उच्छ्वासति ऊससइ । उच्छ्वासः ऊसाओ ।

उच्छ्रुकः ऊसुओ ।

उ=ओ.

६. संस्कृतना संयुक्त व्यंजननी पूर्वे रहेला 'उ' नो प्राकृतमां 'ओ' थाय छे. जेमके:—

<sup>१</sup>कुट्टिमम् कोट्टिमं । कुण्ठः कौढो । कुन्तः कौतो ।

तुण्डम् तौडं । पुद्गलम् पोगलं । पुष्करम् पोक्करं ।

पुस्तकः पोत्यओ । मुण्डम् मौडं । मुद्गरः मोग्गरो । मुस्ता मोत्या ।

लुब्धकः लौद्धओ । व्युत्क्रान्तम् वोक्तं ।

<sup>३</sup>ऋ=अ

७. संस्कृत शब्दना आदिभागमां आवेला 'ऋ' नो प्राकृतमां 'अ' थाय छे.

कृतम् कयं । घृतम् वयं । वृष्टः वट्टो ।

तृणम् तणं । मृगः मओ । मृष्टम् मट्टं । वृषभः वसहो ।

१ आ नियम आ वे शब्दोमां लागतो नथी:—उत्सन्नः उच्छन्नो ।

उत्साहः उच्छाहो ।

२ जूओ पालीप्र० पृ० ५४—( उ=ओ )

३ जूओ पालीप्र० पृ० १—(ऋ=अ)

ऋ=उ

८. सामासिक अने गौण संस्कृत शब्दना अंत्य ' ऋ ' नो प्राकृतमां 'उ' थाय छे.

पितृगृहम् पिउघरं । पितृपतिः पिउवई ।

पितृवनम् पिउवणं । पितृप्वसा पिउसिआ । मातृगृहम् माउघरं ।

मातृप्वसा माउसिआ । मातृमण्डलम् माउमंडलं ।

ॠ=रि

९. संस्कृतना केवल-व्यंजन वगरना—' ऋ ' नो प्राकृतमां ' रि ' थाय छे.

ऋक्षः रिच्छो । ऋद्धिः रिद्धी । ऋषभः रिसहो ।

ऌ=इलि.

१०. संस्कृतना ' ऌ ' नो प्राकृतमां ' इलि ' थाय छे:—

क्लृत्तः किलिन्नो । क्लृप्तः किलिसो ।

ॡ=ए

११. संस्कृतना ' ऐ ' नो प्राकृतमां ' ए ' थाय छे:—

ऐरावणः एरावणो । कैटभः केढवो । कैलासः केलासो ।

त्रैलोक्यम् तेलुक्कं । वैद्यः वेज्जो । वैधव्यम् वेह्वं ।

शैलाः सेला ।

ॢ=ओ.

१२. संस्कृतना ' औ ' नो प्राकृतमां ' ओ ' थइ जाय छे:—

१ जूओ पालीप्र० पृ० ३—( ऋ=रि ) टिप्पण.

२ जूओ पालीप्र० पृ० ३—( ऐ=ए )

३ जूओ पालीप्र० पृ० ५—( औ=ओ )

कौञ्चः कौचो । कौमुदी कोमुई । कौशाम्बी कोसम्बी ।  
कौशिकः कोसिओ । कौस्तुभः कोत्थुहो । यौवनम् जोव्वणं ।

उपर जणावेला बधा स्वरविकारो शौरसेनी, मागधी, पैशाची  
अने चूलिकापैशाचीमां पण एक सरस्वी रीते लागु थाय छे, अपभ्रंशमां  
ए नियमोनुं प्रवर्तन नियत रीते एटले जे रीते जणाव्युं छे ते रीते थतुं  
नथी. तेमां क्यांय क्यांय 'अ'नो इ, ई, उ; 'उ'नो अ, आ; 'ऋ'  
नो अ, आ, इ, उ, ऋ; 'लृ'नो इ, इलि; 'ए'नो इ, ई; अने  
'औ'नो अउ अने ओ थाय छे: [ स्वरविकारनी दृष्टिए आ  
प्रवर्तन सरखुं छे, पण अनियतताने लीधे एने प्राकृतथी जूदुं पाडी  
शकाय छे. ]

अ-इ, ई, उ—

सं० प्रा० अ०

वचनम् वअणं ( वइणं ) वेणं ।

( वईणं ) वीणं ।

शयनम् सअणं ( सइणं ) सेनं<sup>१</sup> ।

नयनम् नअणं नइणं ( नइणं ) नेनं ।

नवनीतम् नअणीअं ( नउणीअं ) लोणीअं ।

[ वस्तुतः आ रूपो 'उ' अने 'व' ना संप्रसारणथी बनेलां छे ]

उ-अ, आ—

बाहुः—बाहा ( स्त्री० ) बाहा, बाह, बाहु ।

ऋ-अ, आ, इ, उ, ऋ—

कृत्यम् किच्चं कच्चु, काच्चु ।

तृणम् तणं तिणु, तणु, तृणु ।

सुकृतम् सुकयं सुकिउ, सुकिदु, सुकृदु ।

लृ—इ, इलि—

कलृन्नः किलिन्नो किन्नो, किलिन्नओ ।

ए—इ, ई—

रेखा लेहा लिह, लीह, लेह ।

औ—अउ, ओ—

गौरी गोरी गउरी, गोरी ।

अंजनविकारोना प्रसंगमां तो ज्यां ज्यां प्राकृत करतां  
शौरसेनी, मागधी, पैशाची, चूलिकापैशाची अने अपभ्रंशमां विशे-  
षता छे तेने ते ते स्थळे जणाववाना छीए.

## प्रकरण ३.



### सामान्य व्यंजनविकार.

#### अंत्यव्यंजनलोप

१. संस्कृत शब्दना छेवटना व्यंजननो प्राकृतमां लोप थाय छे.

अन्तर्-उपरि अन्त-उपरि अंतोवरि ।

अन्तर्-गतम् अन्त-गतं अंतगयं ।

जन्मन् जम्म-जम्मो । तमम् तम-तमो ।

तावत् ताव । पुनर् पुण । न पुनर् न उण ।

यशस् जस-जसो । यावत् जाव ।

#### असंयुक्त 'कादि'लोप.

२. स्वरथी पर आवेला अने एक ज पदमां रहेला असंयुक्त क, ग, च, ज, त, द, ष, व, स अने व-एटला व्यंजननो प्राकृतमां प्रायः लोप थई जाय छे. उदाहरणो कमशः नीचे प्रमाणे छेः—

१ जूआं पालीप्र० पृ० ६ ( नियम ७. विद्युत्-विज्जु । तावत्-ताव । इत्यादि )

२ आ नियम कथाय कथाय लागतो एण नथी. जेमके; सुकुसुमम् । प्रयाग-जळम् पयागजळं । सुगतः सुगओ । अगरुः अगरू । सचापम् सचावं । व्यञ्जनम् विजणं । सुतारम् सुतारं । विदुरः विदुरो । सचापम् सचावं । समवायः समवायो । देवः देवो । दानयः दानवो ।

आ शब्दोमां प्रस्तुत नियमने लगाडवाथी अर्थभ्रम थवानो संभव छे. आ रीते अर्ना प्रत्येक नियमनो उपयोग करतां कथाय एण अर्थभ्रम न थान लेवो ग्यास ख्याल राखवानो छे.

क—तीर्थकरः तित्थयरो । लोकः लोओ ।  
 ग—नगः नओ । नगरम् नयरं । मृगाङ्कः मयंको ।  
 च—कचग्रहः कयग्गहो । शंची सई ।  
 ज—गजः गओ । प्रजापतिः पयावई । रजतम् रययं ।  
 त—धात्री धार्ती—धाई । यतिः जई । रसातलम् रसायलं ।  
 रात्रिः राति—राई । वितानम् विआणं ।

द—गदा गया । मदनः मयणो ।  
 प—रिपुः रिऊ । सुपुरुषः सुउरिसो ।  
 ब—विबुधः विउहो ।  
 य—वियोगः विओओ ।  
 व—वडवानलः वलयाणलो । लावण्यम् लायणं ।

( आ बीजा नियम अने एवा बीजा असंयुक्त व्यंजनना विकारने लगता सामान्य के विशेष नियमो पैशाची भाषामां लागता नथी, जेमके;

सं०	प्रा०	पै०
मकरकेतुः—	मयरकेऊ—	मकरकेतू ।
सगरपुत्रवचनम्—	सयरपुत्रवयणं—	सगरपुत्रवचनं ।
विजयसेनेन लपितम्—	विजयसेणेण लवियं—	विजयसेनेन लपितं ।
पापम्—	पावं—	पापं—
आयुधम्—	आउहं—	आयुधं । )

पूर्वोक्त नियम द्वारा प्राकृतमां ' क ' ' ज ' ' त ' अने ' द ' नो लोप जणावेलो छे तो पण प्राकृतना पेदाभेदरूप शौरसेनी, मागधी, पैशाची, चूलिकपैशाची अने अपभ्रंशमां ते वर्णो लोपाता नथी, किंतु बीजा बीजा वर्णोना रूपमां फेरवाइ जाय छे:

त-द.

( १ ) शौरसेनीमां अने क्यांय अपभ्रंशमां ' त ' नो ' द ' थाय छे:

सं०	प्रा०	शौ०,	अप०	सं०	प्रा०	शौ०,	अप०
कथितम्	कहिअं	कधिदं ।	प्रतिज्ञा	पड्ण्णा	पदिण्णा ।		
ततः	तओ	तदो ।	मारुतिः	मारुई	मारुदी ।		
पूरितः	पूरिओ	पूरिदो ।	मन्त्रितः	मंतिओ	मंतिदो ।		

ज-य.

( २ ) मागधीमां आदिस्थित के अनादिस्थित ' ज ' नो ' य ' थाय छे:

सं०	प्रा०	मा०	सं०	प्रा०	मा०
जनपदः	जणवओ	यणवदे ।	दुर्जनः	दुज्जणो	दुय्यणे ।
जानाति	जाणइ	याणदि ।	वर्जितः	वज्जिओ	वय्यिदे ।
गर्जितः	गज्जिओ	गय्यिदे ।			

त, द-त.

( ३ ) पैशाचीमां अने चूलिकापैशाचीमां ' त ' कायम रहे छे अने ' द ' नो पण ' त ' थाय छे:

१ जूओ पा० प्र० पृ० ५९ ( त=द )

२ शौरसेनीने लगता दरेक नियमो मागधी, पैशाची, चूलिकापैशाची अने अपभ्रंशमां पण लागु थई शके छे.

३ जूओ पा० प्र० पृ० ५७ ( ज=य )

४ जूओ पा० प्र० पृ० ६० ( द=त )



सं० प्रा० पै०,—चू० पै० सं० प्रा० पै०,—चू० पै०  
 भगवती भगवई भगवती । प्रदेशः पदेशो पतेसो ।  
 पार्वती पवई पवती । मदनः मदणो मतनो ।  
 शतम् सयं सतं । वदनकम् वदण्यं वतनकं ।  
 दामोदरः दामोदरो तामोदरो । सदनम् सदणं सतनं ।

‘ग-क, ज-च.’

( ४ ) चूलिकापैशाचीमां ‘ ग ’ नो ‘ क ’ थाय छे अने ‘ज’  
 नो ‘ च ’ थाय छे:

सं० प्रा० चू० पै० सं० प्रा० चू० पै०  
 गिरितटम् गिरितडं किरितडं । जर्जरम् जजरं चच्चरं ।  
 नगरम् नयरं नकरं । जीमूतः जीमूओ चीमूतो ।  
 मार्गणः मगणो मक्कनो । नियोजितम् नियोजिअं  
 राजा राया राचा । नियोचितं ।

क<sup>१</sup>-ग.

( ९ ) अपभ्रंशमां क्यांय ‘ क ’ नो ‘ ग ’ थाय छे.

सं० प्रा० अ०  
 विक्षोभकरः विच्छोह्यरो विच्छोह्यरो ।

१ जूओ पा० प्र० पृ० ५६ ( ग=क )

२ जूओ पा० प्र० पृ० ५७ ( ज=च )

३ जूओ पा० प्र० पृ० ५५ ( क=ग )

## સંયુક્ત 'કાદિ' લોપ:

૩ સંયુક્ત વ્યંજનમાં પૂર્વવર્તી ક, ગ, ટ, ઢ, ત, દ, પ, શ, ષ અને સ-હટલા વ્યંજનોનો પ્રાકૃતમાં પ્રાયઃ લોપ થઈ જાય છે અને લોપ થયા પછી બાકી રહેલા અનાદિના વ્યંજનનો દ્વિર્ભાવ થાય છે. જેમકે;

ક-મુક્તમ્ મુત-મુત્તં ।	ઢ- સ્વહ્ગઃ સ્વગો-સ્વગો ।
મુક્તઃ મુત-મુત્તો ।	ષહ્જઃ સજો-સજો ।
શક્તઃ સત-સત્તો ।	ત- ઉત્પલમ્ ઉપલં-ઉપ્પલં ।
'સિક્થમ્ સિથ્થં-સિથ્થં ।	ઉત્પાદઃ ઉપાઓ-ઉપ્પાઓ ।
ગ-દુઘ્મમ્ દુઘ્મ-દુઘ્મં ।	દ- મદ્ગુઃ મગુ-મમ્ ।
મુઘ્મમ્ મુઘ્મ-મુઘ્મં ।	'મુદ્ગરઃ-મુગરો-મુગરો ।
ટ-કૈટફલમ્ કપ્ફલ-કપ્ફલં ।	પ- ગુપ્તઃ ગુત-ગુત્તો ।
ષટ્પદઃ છપઓ-છપ્પઓ ।	સુપ્તઃ-સુત-સુત્તો ।

૧ જૂઓ પાલીપ્ર૦ પૃ૦ ૪૧ ( ક્ત=ત ) ( ક્થ=થ )

૨ સ્વ, છ્, ઢ, ધ અને પ્ફ ના સ્થાનમાં અનુક્રમે સ્વ, છ્, ઢ, ધ તથા પ્ફ થાય છે.

૩ ઘ, ઙ્ઙ, ઢ્, ઘ અને મ્મ ના સ્થાનમાં અનુક્રમે ઘ, ઙ્ઙ, ઢ્, ઘ અને મ્મ થાય છે.

૪ જૂઓ પાલીપ્ર૦ પૃ૦ ૨૪ ( નિયમ-૩૦ )

૫ જૂ૦ પા૦ પ્ર૦ પૃ૦ ૨૫ ( નિયમ-૩૧ )

૬ જૂ૦ પ્રા૦ પ્ર૦ પૃ૦ ૪૧- ( સ્વ-સ્વ )

श—आश्लिष्टः आलिङ्गो ।	निप्टुरः निदुर—निदुरो ।
<sup>१</sup> निश्चलः निचल—निचलो ।	निष्पुंसनम् निपुंसन—निष्पुंसणं ।
श्वयोतति च्चुअइ ।	<sup>२</sup> शुष्कम् सुक्—सुकं ।
<sup>३</sup> श्मश्रु मस्सु ।	पष्ठः छठ—छट्टो ।
श्मशानम् मसाणं ।	स— <sup>४</sup> निस्पृहः निपह—निष्पहो ।
हरिश्चन्द्रः हरिअन्दो ।	<sup>५</sup> स्कन्दः कंदो ।
स्वक्षणम् लण्हं ।	स्वलितः खलिओ ।
ष— <sup>६</sup> गोष्ठी गोठी—गोट्टी ।	स्तवः तवो ।
तुष्टः तुठ—तुट्टो ।	स्नेहः नेहो ।

### संयुक्त ' मादि ' लोप.

४. संयुक्त व्यंजनमां परवर्ती म, न अने य नो प्राकृतमां प्रायः लोप थई जाय छे. अने लोप थया पछी बाकी रहेला अनादिना व्यंजननो द्विर्भाव थाय छे. जेमके:—

म—युग्मम् युग—युगं ।	स्मरः सरो ।
रश्मिः रसि—रस्मी <sup>१</sup> ।	स्मेरम् सेरं ।

१ जू० पा० प्र० पृ० ३८—( श्च=च्छ )—निच्छलो ।

२ श्मश्रु मस्सु पा० प्र० पृ० ५१ टिप्पण.

३ जू० पा० प्र० पृ० २६—नि० ३२—( छ=ठ छ=ट्ट )

पृ० ३७ ( ष्क=ह—नि० ४५ ) पृ० ३९ ( ष्प=प नि० ४८ )

४ शुष्कम् सुक्वे ( पा० प्र० पृ० ३७ )

५ जू० पा० प्र० पृ० ३६ ( स्ख=ख ) पृ० ३७ ( स्क=क )

पृ० ३९ ( स्ख=प—नि० ४८ ) पृ० २८ ( स्थ=प स्थ=त्थ )

६ स्कन्दः खंदो, खंदो—पालीप्र० पृ० ३६ \*टिप्पण.

७ जू० पा० प्र० पृ० ५०—( स्म=स्स )

न—धृष्टद्युम्नः धृष्टजुणो । <sup>३</sup>य—कुड्यम् कुड—कुड् ।  
<sup>१</sup>नयः नम—नमो । व्यावः वाहो ।  
 लभः लग—लमो । श्यामा सामा ।

### संयुक्त ' लादि ' लोप.

१. संयुक्त व्यंजनना पूर्ववर्ती वा परवर्ती ल, व, ब, विसर्ग अने र नो प्रायः लोप थई जाय छे अने लोप थया पछी बाकी रहेला अनादिना व्यंजननो द्विर्भाव थाय छे. उदाहरणः—

ल—उल्का उका—उक्का । <sup>६</sup>ब—अब्दः अद—अदो ।  
 वल्कलम् वकल—वक्कलं । लुब्धकः लुब्धअ—लुद्धओ ।  
 ल—विकलवः विकव—विकवो । शब्दः सद—सदो ।  
 श्लक्ष्णम् सण्हं । स्तब्धः—थब्ध—थद्धो ।

<sup>४</sup>व—वस्तः घटथ—वत्यो । विसर्ग—दुःखितः दुःखिअ—दुःखिओ ।  
 पक्वम् पिक—पिक्कं । दुःसहः दुसह—दुस्सहो ।  
 क्ष्वेटकः खेडओ । निःसहम् निसह—निस्सहं ।  
 क्ष्वोटकः खोटओ । निःसरति निसरइ—निस्सरइ ।  
 ध्वजः धओ ।

१ आ शब्दमां ' ण 'नो द्विर्भाव यतो नथी.

२ जू० पा० प्र० पृ० ४८ ( नि० ६६ )

३ जू० पा० प्र० पृ० २१ ( नि० २५ )

४ जू० पा० प्र० पृ० ३०—३१ ( नि० ३६—३७ )

५ जू० पा० प्र० पृ० ३२—३३ ( नि० ३८—३९ )

६ जू० पा० प्र० पृ० ३५ ( नि० ४२ )

र—अर्कः अक—अक्को ।	र—क्रिया किया ।
वर्गः वग—वगो ।	ग्रहः गहो ।
दीर्घः दिघ—दिग्घो ।	चक्रम् चक—चक्कं ।
वार्ता वता—वत्ता ।	रात्रिः रति—रत्ती ।
सामर्थ्यम् सामर्थ्य—सामर्थ्यं ।	धात्री धति—धत्ती ।

अपभ्रंशमां प्रायः परवर्ती ' र ' नो लोप विकल्पे थाय छे:

प्रियः पिओ प्रिउ, पिउ ।

[ सूचना—ज्यां पूर्ववर्ती अने परवर्ती एम बे जातना व्यंजननो लोप प्राप्त होय त्यां प्रयोगो प्रमाणे लोपनुं विधान करवुं जोईए, जेमके;

पूर्ववर्तीनो लोप— परवर्तीनो लोप—

द—उद्विग्नः उविग—उद्विगो ।	य—काव्यम् कव—कव्वं ।
द्विगुणः विउणो ।	माल्यम् मल—मल्लं ।
द्वितीयः बीओ ।	व—द्विजातिः दुआई ।

ल—कल्मषम् कमस—कम्मसं । द्विपः दिओ ।

शुल्वम् सुव—सुव्वं ।

र—सर्वम् सव—सव्वं ।

पूर्ववर्ती अने परवर्तीनो वारा फरती लोप—

न—उद्विग्नः—उद्विग—उद्विगो । द—द्वारम् वारं ।

ग—उद्विग्नः उद्विग्न—उद्विग्नो । व—द्वारम् वारं ।

आ बधा उदाहरणीमां त्रीजो, चौथो अने पांचमो; ए त्रणमार्थी कोइ एक नियम द्वारा लोपनो संभव छे. ]

१ जू० पा० प्र० पृ० १० ( नि० १२ )

२ जू० पा० प्र० पृ० १२—१३ ( नि० १५—१६ )

पा. ३

## ‘द्र’ लोप

६. ‘द्र’वाळा संस्कृत शब्दना ‘द्र’ ना ‘र’ नो लोप प्राकृतमौ विकल्पे थाय छे:

चन्द्रः चन्द्रो, चंदो । द्रवः<sup>१</sup> द्रवो, दवो । द्रहः द्रहो,  
दहो । द्रुमः द्रुमो, हुमो । भद्रम् भद्रं, भहं ।  
रुद्रः रुद्रो, रुहो । समुद्रः समुद्रो, समुहो ।

‘अंत्यव्यंजन’ नो ‘अ’

७. केटलाक संस्कृत शब्दोना छेवटना व्यंजननो ‘अ’ थाय छे:—  
शरत् सरओ । भिषक्<sup>२</sup> भिसओ । इत्यादि.

‘कादि’ नो ‘य’

८. अवर्णथी पर आवेला, एक ज पदमां रहेला, असंयुक्त अने अवर्णान्त क, ग, च, ज, त, द, ब, य अने व-एटला व्यंजनोना प्राकृतमां सामान्य रीते ‘य’ थाय छे. उदाहरणो आ प्रमाणे छे:

क—तीर्थकरः तित्थयरो । शकटम् सयहं ।

ग—नगरम् नयरं । मृगाङ्गः मयंको ।

च—कचग्रहः कयगहो । काचमणिः कायमणी ।

ज—प्रजापतिः पयावई । रजतम् रययं ।

१ आ नियम एक ‘वन्द्र’ शब्दने लागतो नथी: वन्द्रम् वन्द्रं ।

२ जू० पा० प्र० पृ० १२ (नि० १५)

३ भिषक्=भिसको ( पालीकोश )

४ जूओ पा० प्र० पृ० ५६—( क=य )

५ जू० पा० प्र० पृ० ५७—( ज=य )

त—पातालम् पायालं । रसातलम् रसायलं ।

द—गदा गया । मदनः मयणो ।

यं—नयनम् नयणं । दयालुः दयालू ।

वै—लावण्यम् लायण्यं ।

### खादिनो 'ह'

९. स्वरथी पर आवेला, एक ज पदमां रहेला अने असंयुक्त ख, घ, थ, ध, अने भ-एटला व्यंजनोनो प्राकृतमां 'ह' याय छे. जेमके:

ख—मुखम् मुहं । मेखला मेहला । लिखति लिहइ । शाखा साहा

घं—जघनम् जहणं । माघः माहो । मेघः मेहो । श्लाघते लाहइ ।

थ—कथयति कहइ । आवसथः आवसहो । नाथः नाहो ।  
मिथुनम् मिहुणं ।

धं—इन्द्रधनुः इन्द्रहणू । बधिरः बहिरोः । बाधते बाहइ । व्याधः  
वाहो । साधुः साहू ।

भं—स्तनभरः थणहरो । नभस् नहं । सभा सहा । स्वभावः  
सहावो । शोभते सोहइ ।

१ आ विधान ('य' नो पण 'य' करवानुं विधान) बीजा नियमनो बाध करे छे.

२ क्यांय कोई एकाद शब्दमां इकारथी पर आवेला ' ब ' नो पण 'य' थई जाय छे:—पिबति पियइ ।

३ जू० पा० प्र० पृ० ५६ ( घ=ह )

४ " " " " ६० ( ध=ह )

५ " " " " ६२ ( भ=ह )

[ प्राकृतमां ख, घ, ध, ध अने भ नो 'ह' थवातुं जणाव्युं छे तो पण शौरसेनी, चूलिकापैशाची अने अपभ्रंशमां तेम थतुं नथी.]

### थ-ध

(१) शौरसेनीमां विकल्पे अने अपभ्रंशमां कयांय कयांय शब्द मध्यस्थित 'थ' नो 'ध' धाय छे.

सं०	प्रा०	शौ०—अ०
कथम्	कहं	कधं, कहं ।
कथयति	कहेइ	कधेदि, कधेइ, कहेइ
कथितम्	कहिअं	कधिदं, कहिअं ।
नाथः	नाहो	नाधो नाहो ।
राजपथः	रायपहो	राजपधो राजपहो ।

### घ-ख, ध-थ, भ-फ

(२) चूलिकापैशाचीमां 'व' नो 'ख', 'ध' नो 'थ' अने 'भ' नो 'फ' धाय छे:

	सं०	प्रा०	चू० पै०
घ—	वर्मः	घम्मो	खम्मो ।
	मेघः	मेहो	मेखो ।
	व्याघ्रः	वग्धो	वक्खो ।
ध—	मधुरम्	मधुरं	मथुरं ।
	बान्धवः	बन्धवो	पंथवो ।
	धूली	धूली	थूली ।

१ केटलाक वेयाकरणोने मते शब्दनी आदिमां आ नियम लागतो नथी.



	सं०	प्रा०	चू०पै०
म—	रभसः	रहसो	रफसो ।
	रम्भा	रंभा	रंफा ।
	भगवती	भगवई	फकवती

झ—छ

(३) केटलाकने मते चूलिकापैशाचीमां 'झ' नो 'छ' धाय छे:

झर्झरः	झज्झरो	छच्छरो ।
निर्झरः	निज्झरो	निच्छरो ।

ट—ड

१०. स्वरथी पर आवेला, एक ज पदमां रहेला अने असंयुक्त 'ट' नो प्राकृतमां ड धाय छे:

ट—घटः घडो । घटते घडइ । नटः नडो । भटः भडो ।

ड—तु

(१) पैशाचीमां 'डु' नो 'तु' पण धाय छे:

सं०	प्रा०	पैशाची.
कुटुम्बकम्	कुडुंबकं	कुतुंबकं, कुटुंबकं ।
कटुकम्	कडुअं	कतुअं, कटुअं ।
पटु	पडु	पटु पतु ।

ठ—ढ

११. स्वरथी पर आवेला, एकपदस्थित अने असंयुक्त 'ठ' नो प्राकृतमां 'ढ' धाय छे:

१ पालीमां तो क्यांय संयुक्त 'ट' नो पण 'ड' धाय छे:—  
 केघुः लेडु न निघण्टुः निघण्टु । पा० प्र० पु० ५,८ ( ट=ड )

ठ—कमठः कमठो । कुठारः कुठारो । पठति पठइ । मठः मठो । शठः सठो ।

ड—ल.

१२. स्वरथी पर आवेला, एकपदस्थित अने असंयुक्त ' ड ' नो ' ल ' थाय छे:

ड—क्रीडति कीलइ । गरुडः गरुडो । तडागम् तलायं ।  
वडवामुखम् वलयामुहं ।

ड—ट

(१) चूलिकापेशाचीमां ' ड ' नो ' ट ' थाय छे एम केटलाक वैयाकरणो माने छे:

सं०	प्रा०	चू० पै०
डमरुकः	डमरुओ	टमरुको ।
तडागम्	तलायं	तटाकं ।
प्रीतिमा	पडिमा	पटिमा ।
मण्डलम्	मंडलं	मंटलं ।

ड—ठ

(२) केटलाकने मते चूलिकापेशाचीमां ' ड ' नो ' ठ ' थाय छे:

सं०	प्रा०	चू० पै०	सं०	प्रा०	चू० पै०
गाढम्	गाढं	काठं ।	ढक्का	ढक्का	ठक्का ।
दंष्ट्रा	दाढा	दाठा	षण्डः	संढो	संठो ।

१. पाली नाम्नं प्रायः सर्वत्र ड नो ल थाय छे:—( जू० पा० प्र० पृ० ४३ )

## 'ण—न

(३) पैशाचीमां 'ण' नो ' न' थाय छे:

सं०	प्रा०	पै०
गणः	गणो	गनो ।
गुणः	गुणो	गुनो ।

## 'न—ण

१३. स्वरपरवर्ती, एकपदस्थित अने असंयुक्त ' न ' नो 'ण' थाय छे:

कनकम् कणयं । नयनम् नयणं । मदनः मयणो । मानते  
माणइ । वचनम् वयणं । वदनम् वयणं ।

## न—ण

१४. संस्कृतमां शब्दनी आदिमां रहेला असंयुक्त ' न ' नो विकल्पे 'ण' थाय छे:

नदी णई, नई । नरः णरो, नरो । नयति णेइ, नेइ ।

## 'प—व

१५. स्वरपरवर्ती, असंयुक्त अने एकपदस्थित ' प ' नो प्राकृतमां 'व' थाय छे:

उपमा उवमा । उपसर्गः उवसग्गो । गोपतिः गोवई ।  
प्रदीपः पईवो । महिपालः महिवालो ।

१. जूओ० पा० प्र० पृ० ५८ ( ण=न )

२. जू० पा० प्र० पृ० ६१ ( न=ण )

३. " " " " ६१ ( प=व )

## प—व

१६. अवर्णथी पर आवेला, असंयुक्त अने एकपदस्थित 'प' नो प्राकृतमां 'व' ज थाय छे:

कलापः कलावो । कपालम् कवालं । कपिलम् कविलं ।  
काश्यपः कासवो । कुणपम् कुणवं । तपति तवइ । पापम् पावं ।  
शपथः सवहो । शापः सावो ।

## प—ब

(१) अपभ्रंशमां तो 'प' ने स्थाने 'ब' पण बोलाय छे:

सं०	प्रा०	अ०
शपथः	सवहो	सबधु, सवधु ।

## फ—भ, ह.

१७. स्वरथी पर आवेला, असंयुक्त अने एकपदस्थित 'फ' नो प्रयोगानुसार 'भ' अने 'ह' थाय छे:

फ—भ—रेफः रेभो । शिफा सिभा ।

फ—ह—मुक्ताफलम् मुत्ताहलं ।

फ—भ, ह—गुफति गुभइ, गुहइ । शफरी सभरी, सहरी ।  
सफलम् सभलं, सहलं । शेफालिका सेभालिआ सेहालिआ ।

## फ—भ

(१) अपभ्रंशमां पण 'फ' नो 'भ' थाय छे:

सं०	प्रा०	अ०
सफलम्	सभलं सहलं	} सभलु

१. आ नियम पन्नरमा नियमनो अपवाद छे.

## ब—प

(१) केटलाक वैयाकरणोने मते चूलिकापैशाचीमां 'ब' ने स्थाने 'प' धाय छे:

सं०	प्रा०	चू०पै०
बालकः	बालओ	पालओ ।
बान्धवः	बन्धवो	पन्धवो ।

## ब—व

१८. स्वरपरवर्ती, एक पदास्थित अने असंयुक्त 'ब' नो 'व' धाय छे:

अलाबू: अलावू । शबलम् सवलं ।

## म—वै.

(१) अपभ्रंशमां 'म' ने बदले 'वै' पण बोलाय छे:

सं०	प्रा०	अ०	
कमलम्	कमलं	कवैलु,	कमलु ।
तथा	तह तहा,	तिवै,	तिम ।
भ्रमरः	भमरो, भसलो,	भवैरु,	भमरु ।
यथा	जह जहा,	जिवै,	जिम ।

१ जू० पा० प्र० पृ० ६२ ( ब=प )

२ " " " " " ( ब=व )

३ " " " " " अलाबु: अलापु ।

प्रा. ४

य=ज

१९. संस्कृत शब्दनी आदिमां आवेला 'य' नो प्राकृतमां 'ज' थाय छे:

यमः जमो । यशः जसो । याति जाइ ।

य—य

(१) मागधीमां 'य' नो 'ज' न यतां 'य' ज रहे छे:

सं०	प्रा०	मा०
याति	जाइ	यादि ।
यथास्वरूपम्	जहासरूपं	यथाशरूपं ।
यानपात्रम्	जाणवत्	याणवत् ।

र—ल

(१) मागधीमां 'र' नो 'ल' थाय छे; अने पैशाचीमां तो ए विकल्पे थाय छे:

सं०	प्रा०	मा०	पै०
करः	करो	कलो	करो कलो ।
नरः	नरो	नलो	नरो नलो ।
विचारः	विआरो	विआलो	विचालो विचारो ।

ल—ळ

(१) पैशाचीमां 'ल' नो 'ळ' थाय छे:

कमलम्	कमळं	कमळं ।
कुलम्	कुळं	कुळं ।

१ गवयः गवजो गवयो पाली० प्र० पृ० ६२.

२ आ नियम केटलेक ठेकाणे तो लागतो पण नथी: यथाख्यातम् अहक्खायं । यथाजातम् अहाजायं । पृ० १०मां जणावेलो बीजो नियम क्यांय शब्दनी आदिमां पण लगे छे एथी अहीं 'यथाख्यात' अने 'यथाजात' नो आदिनो 'य' लोपाएलो छे.

३ जूओ पा० प्र० पृ० ४३ (ड=ळ)

जलम्	जलं	जळं ।
शीलम्	शीलं	शीळं ।
सलिलम्	सलिलं	सळिलं ।

### श-स ष-स

२०. संस्कृतमां वपराता 'श' अने 'ष' नो प्राकृतमां 'स' थाय छे:

श—कुशः कुसो । दश दस । नृशंसः निसंसो ।

विशति विसइ । वंशः वंसो । शब्दः सद्दो ।

श्यामा सामा । शुद्धम् सुद्धं । शोभते सोहइ ।

ष—कषायः कसायो । घोषति घोसइ । निकषः निहसो ।

षण्डः संडो ।

श, ष—विशेषः विसंसो । शेषः सेसो ।

### स-श

(१) मागधीमां तो 'स' नो 'श' थाय छे अने पैशाचीमां तो प्राकृतनी प्रमाणे छे:

सं०	प्रा०	मा०
पुरुषः	पुरिसो	पुलिशे ।
सारसः	सारसो	शालशे ।
श्रुतम्	सुअं	शुअं ।
शोभनम्	सोहणं	शोभणं ।
हंसः	हंसो	हंशे ।

## 'ह-घ

२१. संस्कृतमां अनुस्वारथी पर आवेला 'ह' नो प्राकृतमां विकल्पे  
'घ' थाय छे:

संहारः—संघारो, संहारो । सिंहः—सिंघो, सीहो ।

---

१ एवो पण षकाद् प्रयोग मळे छे, ज्यां स्वरथी पर आवेला 'ह'  
नो पण 'घ' थाय छे: दाहः—दाघो, दाहो ।



## प्रकरण ४

### संयुक्त व्यंजनोना सामान्य फेरफारो

२२. संस्कृतना 'क्ष' नो विशेषे करीने प्राकृतमां 'ख' थाय छे अने क्यांय क्यांय तो प्रयोगानुसारे 'क्ष'नो 'छ' अने 'झ' पण थाय छे तथा पदमध्यस्थित 'क्ष' नो 'क्ख' 'च्छ' अने 'ज्झ' थाय छे:

<sup>१</sup>क्ष=ख क्ष=छ<sup>२</sup> क्ष=झ

क्षयः खओ । क्षीणम् खीणं । क्षीरम् खीरं । क्ष्वेटकः खेडओ ।  
क्ष्वोटकः खोडओ ।

क्षणः<sup>१</sup> छणो, [खणो] । क्षतम् छयं । क्षमा छमा [खमा] ।  
क्षारः छारो । क्षीणम् छीणं । क्षीरम् छीरं । क्षुण्णः छुण्णो । क्षुत्तम्  
छीअं । क्षुध् छुहा । क्षुरः छुरो । क्षेवम् छेत्तं ।

क्षीयेते झिज्झइ । क्षीणम् झीणं ।

१ जू० पा० प्र० पृ० १७ (क्ष=ख, क्ष=छ) क्ष=झ-टिपण  
पृ० १६.

२ पालीभाषामां 'क्ष' नो 'च' पण थाय छे:-(जू० पा० प्र०  
पृ० १७ क्ष=च)

३ 'क्षण' शब्दनो 'उत्सव' अर्थ होय त्यारे तेनुं रूप 'छण' थाय  
छे अने समय अर्थ होय तो 'खण' रूप थाय छे. जू० पा० प्र० पृ. १७ -  
(क्ष=छ, क्षणः खणो छणो)

४ 'क्षमा' शब्दनो 'पृथिवी' अर्थ होय त्यारे तेनुं 'छमा' रूप  
थाय छे अने खमवुं-क्षमाकरवी-अर्थमां तो 'खमा' रूप ज वपराय छे.

<sup>१</sup>क्ष=कख, क्ष=च्छ, क्ष=जझ

इक्षुः इक्खु । ऋक्षः रिक्खो<sup>१</sup> । ऋक्षम् रिक्खं । मक्षिका मक्खिवा ।  
लक्ष्णम् लक्खणं । प्रक्षीणम् पक्खीणं । प्रक्षेपः पक्खेवो । सादृश्यम्  
सारिक्खं ।

अक्षि अक्खि । इक्षुः उक्खु । उक्षा उक्खा । ऋक्षः रिक्खो ।  
ऋक्षम् रिक्खं । कक्षः कक्खो । कक्षा कक्खा । कुक्षिः कुक्खी ।  
कौक्षेयकम् कुक्खेअयं । दक्षः दक्खो । प्रक्षीणम् पक्खीणं । मक्षिका  
मक्खिवा । लक्ष्मीः लक्खी । वक्षः वक्खं । वृक्षः वक्खो । सदृक्षः  
सारिक्खो । सादृश्यम् सारिक्खं ।

प्रक्षीणम् पक्खीणं ।

क्ष=क

(१) मागधीमां तो 'क्ष' नो क थाय छे:

यक्षः जक्खो यक्के ।

राक्षसः रक्खसो लक्कसो ।

२३. संस्कृतना वस्तुवाचक शब्दना 'प्क' अने 'स्क' नो प्राकृतमां  
'ख' थाय छे तथा पदमध्यस्थित प्क अने 'स्क' नो 'क्ख'  
थाय छे:

<sup>१</sup>प्क=ख, कख स्क=ख, कख

निप्कम् निक्खं । पुप्करम् पोक्खरं । पुप्करिणी पोक्खरिणी ।

अवस्कन्दः अवक्खंदो । स्कन्दः खंदो । स्कन्धो खंधो ।

स्कन्धावारः खंधावारो ।

१ जू० पा० प्र० पृ० १७—(क्ष=कख, क्ष=च्छ, क्ष=जझ—टिप्पण)

२ ऋक्षः अक्खो, इक्खो । ध्वाङ्क्षः धक्को । लाक्षा लाखा । पा०  
प्र० पृ० १८

३ जू० पा० प्र० पृ० ३६—३७ (प्क=कख, स्क=ख, स्क=कख)

## संयुक्त ष, स=स'

(१) मागधीमां संयुक्त 'ष' के 'स' ने स्थाने 'स' थाय छेः<sup>१</sup>

उष्मा	उम्हा	उस्मा ।
कष्टम्	कष्टं	कस्टं ।
धनुषखण्डम्	धणुकखंडं	धनुस्खंडं ।
निष्फलम्	निष्फलं	निस्फलं ।
विष्णुः	विण्हू	विस्नू ।
शष्पम्	सष्फं	सस्पं ।
शुष्कम्	सुक्कं	सुस्कं ।
पस्वलति	पक्खलद्	पस्वलदि ।
बृहस्पतिः	बुहष्फर्द्	बुहस्पदी ।
मस्करी	मक्खरी	मस्कली ।
विस्मयः	विम्हयो	विस्मये ।
हस्ती	हत्थी	हस्ती ।

२४. संस्कृत शब्दना 'त्य' नो प्राकृतमां 'च' थाय छे अने पदमध्य-स्थित 'त्य' नो च थाय छेः<sup>२</sup>

त्य=च<sup>३</sup>

त्यागः चाओ । त्यागी चाई । त्यजति चयइ ।

त्य=च्च

प्रत्ययः पच्चओ । प्रत्यूषः पच्चूसो । सत्यम् सच्चं ।

१ जूओ० पा० प्र० पृ० ५.२ नि० ६८.

२ एक 'प्रीष्म' शब्दने आ नियम नथी लागतो.

३ आ नियम 'चैत्य' शब्दने लागतो नथी: चैत्यम् चइत्तं, चैत्तं—( ऐ=अइ अने अन्तःस्वरवृद्धि. )

४ जू० पा० प्र० पृ० २०—(त्य=च, त्य=च्च)

२९. प्रयोगानुसारे कयांय 'त्व' नो 'च,' 'ध्व' नो 'छ,' 'द्व' नो 'ज' अने 'ध्व' नो 'झ' थाय छे तथा पदमध्यस्थित 'त्व' नो च्च, 'ध्व' नो 'च्छ,' 'द्व' नो 'ज्ज' अने 'ध्व' नो 'ज्झ' थाय छे.

<sup>३</sup>त्व=च्च

कृत्वा किच्चा । चत्वरम् चच्चरं । ज्ञात्वा णच्चा । दत्त्वा दच्चा ।  
भुक्त्वा भोच्चा । श्रुत्वा सोच्चा ।

ध्व=च्छ

ध्व=झ

पृथ्वी पिच्छी ।

ध्वर्जः झओ ।

द्व=ज्ज

ध्व=ज्झ

विद्वान् विज्जं ।

बुध्वा बुज्झा । साध्वसम् सज्झसं ।

२६. संस्कृतमां ह्रस्व स्वरयी पर आवेला 'थ्य', 'श्र्य', 'त्स' अने 'प्स' नो प्राकृतमां 'च्छ' थाय<sup>४</sup> छे.

ध्व-पथ्यम् पच्छं । पथ्या पच्छा । मिथ्या मिच्छा ।

सामर्थ्यम् सामथ्य-सामच्छं ।

<sup>५</sup>श्र्य—आश्र्यम् अच्छेरं । पश्चात् पच्छा । पश्चिमम् पच्छिमं ।

वृश्चिकः विच्छिओ ।

१ जू० पा० प्र० पृ० ३४ ( टिप्पण-चत्वरम् चच्चरं )

२ ध्वजः धजो—( पा० प्र० पृ० ३२-नि० ३८ )

३ जू० पा० प्र० पृ० २१ ( ध्व=च्छ ) पृ० ३८—( श्र्व=च्छ )  
पृ० २९—( त्स=च्छ ] पृ० ३८—( प्स=च्छ )

४ एक मात्र 'निश्चल' शब्दने आ नियम लागतो नथीः  
निश्चलः=निचलो, पाली-निच्चओ

त्स—उत्सवः उच्छवो । उत्साहः उच्छाहो । उत्सुकः उच्छुओ ।  
चिकित्सति चिइच्छइ । मत्सरः मच्छरो ; संवत्सरः  
संवच्छरो ।

प्स—अप्सराः अच्छरा । जुगुप्सति जुगुच्छइ । लिप्सति लिच्छइ ।  
च्छ—श्च

(१) प्राकृतमां 'श्च' नो 'च्छ' थाय छे त्यारे मागधीमां तो एथी  
उलदुं थाय छे एटले 'च्छ' नो 'श्च' थाय छे:

उच्छलति	उच्छलइ	उश्चलदि ।
गच्छ	गच्छ	गश्च ।
तिर्यक्	तिरिच्छि	तिरिश्चि ।
पिच्छिलः	पिच्छिलो	पिश्चिले ।
पृच्छति	पुच्छइ	पुश्चदि ।
वत्सलः	वच्छलो	वश्चले ।

<sup>१</sup>द्य, द्य, <sup>२</sup>र्य—ज

२७. पदनी आदिमां रहेला 'द्य', 'द्य' अने 'र्य' नो 'ज' थाय छे तथा  
पदमध्यस्थित 'द्य' 'द्य' अने 'र्य' नो 'ज्ज' थाय छे:

द्य—द्युतिः—जुई । द्योतः—जोओ ।

द्य—अवद्यम् अवज्जं । मद्यम् मज्जं । वैद्यः वेज्जो ।

द्य—जद्यः जज्जो । शय्या सेज्जा ।

र्य—कार्यम् कज्जं । पर्याप्तम् पज्जतं । पर्यायः पज्जाओ ।

भार्या भज्जा । मर्यादा मज्जाया । वर्यम् वज्जं ।

१ जू० पा० प्र० पृ० १८—( द्य=ज, द्य=ज ) पालीमां केटलेक  
तेकाणे 'द्य' नो 'द्य' पण थाय छे—पृ० १९—( द्य=द्य, टिप्पण )

२ पालीमां तो 'र्य' नो 'र्यिर' 'द्य' के 'रिय' थाय छे—(जू० पा०  
प्र० पृ० १५—१६ )

## र्य-र्यं

(१) शौरसेनीमां 'र्यं' नो विकल्पे 'र्य' धाय छे:

आर्यपुत्रः	अज्जउत्तो	अर्यउत्तो,	अज्जउत्तो ।
कार्यम्	कज्जं	कर्यं,	कज्जं ।
पर्याकुलः	पज्जाउलो	पर्याकुलो,	पज्जाकुलो ।
सूर्यः	सुज्जो	सुर्यो,	सुज्जो ।

## द्य-र्यं

(१) मागधीमां 'द्य' नो 'र्य' धाय छे:

अद्य	अज्ज	अर्य ।
मद्यम्	मज्जं	मर्यं ।
विद्याधरः	विज्जाहरो	विद्याहले ।

## ध्य, ह्य-झ

२८. पदादिभूत 'ध्य' अने 'ह्य' नो 'झ' धाय छे अने पदमध्यस्थित 'ध्य' तथा 'ह्य' नो 'ज्झ' धाय छे:

ध्य-ध्यानम् झाणं । ध्यायति झायइ ।

उपाध्यायः उवज्झायो । वध्यते वज्झइ । विन्ध्यः विंझो ।

साध्यम् सज्झं । स्वाध्यायः सज्झाओ ।

ह्य-गृह्यम् गुज्झं । नह्यति नज्झइ । मह्यम् मज्झं ।

सह्यः सज्झो ।

१ जूओ टिप्पण २ जुं पृ० ३३ ।

२ जूओ टिप्पण १ लुं पृ० ३३ ।

३ जू० पा० प्र० पृ० १९-( ध्य=झ, ध्य=ज्झ )

४ अनुस्वारथी अने गुरु के दीर्घस्वरथी पर आवेला कोइ पण व्यंजनना स्थानमां अहीं जणावेलां द्विरुक्त( क्त, ज्झ वगेरे ) विधानो यतांनथी. माटे ज ' विन्ध्यः ' नुं ' विंझो ' नहि पण ' विंझो ' थयुं. जूओ पा० प्र० पृ० १९ टि० संध्या संज्ञा ।

५ पालीमां 'ह्य' नो 'ह्य' धाय छे-(पा० प्र० पृ० २२-ह्य=ह्य)

## र्त-ट

२९ संस्कृतना 'र्त' नो प्राकृतमां सामान्य रीते 'ट्ट' थाय छे:

कैवर्तः केवट्टो । जर्तः जट्टो । नर्तकी नट्टई । प्रवर्तते पयट्टइ ।  
राजवर्तकम् रायवट्टयं । वर्ती वट्टी । वर्तुलम् वट्टुलं । वार्ता वट्टा ।  
संवर्तितम् संवट्टिअं ।

## न्त=न्द

(१) शौरसेनीमां कयांय कयांय 'न्त' नो 'न्द' थाय छे:

अन्तःपुरम्	अन्तेउरं	अन्देउरं ।
निश्चिन्तः	निश्चितो	निश्चिदो ।
महान्	महंतो	महंदो ।

१ २९ मो नियम नीचे जणावेला शब्दोमां लागतो नथी अर्थात् नीचेना शब्दोमां 'र्त' नो 'ट्ट' थतो नथी:

आवर्तकः आवत्तओ ।	प्रवर्तकः पवत्तओ ।
आवर्तनम् आवत्तणं ।	प्रवर्तनम् पवत्तणं ।
उत्कर्तितम् उक्कत्तिअं ।	मुहूर्तः मुहुत्तो ।
कर्तरी कत्तरी ।	मूर्तः मुत्तो ।
कार्तिकः कत्तिओ ।	मूर्तिः मुत्ती ।
कीर्तिः किस्ती ।	वर्तिका वत्तिआ ।
धूर्तः धुत्तो ।	वार्तिकम् वात्तिअं ।
निवर्तकः निवत्तओ ।	संवर्तकः संवत्तओ ।
निवर्तनम् निवत्तणं ।	संवर्तनम् संवत्तणं ।
निर्वर्तकः निव्वत्तओ ।	

( जूओ पृ० १६ नि० ५, संयुक्त 'लादि' लोप )

२ जू० पा० प्र० पृ० ५८ ( त=ट्ट )

## १मन्, ज्ञ-ण

- ३० संस्कृतना 'मन्' अने 'ज्ञ' नो प्राकृतमां 'ण' थाय छे अने  
 पदमध्यस्थित 'मन्' अने 'ज्ञ' नो 'ण्ण' थाय छे:  
 मन्-निम्नम् निष्णं । प्रद्युम्नः पज्जुण्णो ।  
 ज्ञ-प्रज्ञा पण्णा । विज्ञानम् विष्णाणं । आज्ञां आणा<sup>१</sup> ।  
 ज्ञानम् णाणं । संज्ञा संणा<sup>१</sup> ।

## ज्ञ, ङ्ज, ण्य, न्य—ङ्ज

- (१) प्राकृतमां 'ज्ञ' नो 'ण' थाय छे तयारे मागर्धमां 'ज्ञ' नो  
 'ङ्ज' थाय छे अने 'ङ्ज', 'ण्य' अने 'न्य' नो पण 'ङ्ज' थाय छे:

ज्ञ—अवज्ञा	अवण्णा	अवङ्जा ।
प्रज्ञा	पण्णा	पङ्जा ।
सर्वज्ञः	सर्वण्णू	शर्वङ्जे ।
ज्ञ—अङ्जलिः	अङ्जली	अङ्जली ।
धनङ्जयः	धणंजयो	धणङ्जए ।
प्राङ्जलः	पंजलो	पङ्जले ।
ण्य—अब्रह्मण्यम्	अब्रह्मण्णं	अब्रह्मङ्जं ।
पुण्यम्	पुण्णं	पुङ्जं ।
पुण्यवान्	पुण्णवंतो	पुङ्जंवंते ।
न्य—अभिमन्युः	अहिमन्नु	अहिमङ्जू ।
कन्यका	कन्जया	कङ्जया ।
सामान्यम्	सामन्त्रं	शामङ्जं ।

१ जू० पा० प्र० पृ० ४८ (मन्=म) टिप्पण. जू० पा० प्र० पृ०  
 २४ ( ज्ञ=ण ) टिप्पण.

२-३ जूओ पृ० ३४ टिप्पण ४ थुं.

४ जूओ पा० प्र० पृ० २३-२४ (ज्ञ=ङ्ज, ण्य=ङ्ज, न्य=ङ्ज )



## स्त-थ

३१ संस्कृतना 'स्त'नो प्राकृतमां 'थ' थाय छे अने पदमध्यस्थित 'स्त' नो 'त्थ' थाय छे: ३

स्तवः थवो । स्तम्भः थंभो । स्तब्धः थद्धो [ ठद्धो ]  
स्तुतिः थुई । स्तोकम् थोअं । स्तोत्रम् थोत्तं । स्त्यानम् थणिं ।

अस्ति अत्थि । पर्यस्तः पल्लत्थो । प्रशस्तः पसत्थो ।  
प्रस्तरः पत्थरो । स्वस्ति सत्थि । हस्तः हत्थो ।

## र्थ, स्थ—स्त

(१) 'र्थ' अने 'स्थ' नो मागधीमां 'स्त' थाय छे:

अर्थपतिः	अत्थवई	अस्तवदी ।
सार्थवाहः	सत्थवाहो	शस्तवाहे ।
उपस्थितः	उवट्ठिओ	उवस्तिदे ।
सुस्थितः	सुट्ठिओ	सुस्तिदे ।

## ष्ठ-ठ

३२ संस्कृतना 'ष्ठ' नो प्राकृतमां 'ठ' थाय छे अने पदमध्यस्थित 'ष्ठ' नो 'ट्ठ' थाय छे: ४

१ जू० पा० प्र० पृ० २७—( स्त=थ, स्त=त्थ )

२ 'समस्त' अने 'स्तम्भ' शब्दना 'स्त' नो 'थ' थतो नथी: समस्तम्  
समत्तं । स्तम्भः तम्भो ।

३ जू० पा० प्र० पृ० २६ ( ष=ठ )

४ इष्टा, उष्ट्र अने संदष्ट शब्दना 'ष्ठ' नो 'ट्ठ' थतो नथी: इष्टा  
इट्ठा । उष्ट्रः उट्टो । संदष्टम् संदट्ठं । जूओ पा० प्र० पृ० २६ टिप्पण ।

अनिष्टम् अणिष्टं । इष्टः इष्टो । कष्टम् कष्टं । काष्टम् कष्टं ।  
दष्टः दष्टो । दष्टिः दिष्टी । पुष्टः पुष्टो । मुष्टिः मुष्टी । यष्टिः लष्टी ।  
सुराष्ट्राः सुराष्ट्रा । सृष्टिः सिष्टी ।

दृ, ष्ट—स्ट

(१) 'दृ' अने 'ष्ट' नो मागधीमां 'स्ट' थाय छे:

दृ—पदृ: पद्वो पस्टे । भट्टारिका भट्टारिया भस्टालिका  
भट्टिनी भट्टिणी भस्टिणी ।

ष्ट—कोष्ठागारम् कोष्ठागारं कोष्ठागालं ।  
सुष्टु सुष्टु सुष्टु ।

ष्ट—सट

(१) पैशाचीमां 'ष्ट' ना स्थाने 'सट' बोलाय छे:

कष्टम् कष्टं कसटं ।  
दष्टम् दिष्टं दिसटं ।

ड्, क्म—प

३३ संस्कृतना 'ड्' अने 'क्म'नो<sup>३</sup> प्राकृतमां 'प' थाय छे अने पदम-  
ध्यस्थित 'ड्' अने 'क्म' नो 'प्प' थाय छे:

कुड्मलम् कुंपलं ।

रुक्मिणी रुपिणी ।

१-२ पालीमां तो 'ड्' नो 'डुम' अने 'क्म' नो 'कुम' थाय छे—  
( जू० पा० पृ० ४९ )

३ कोइ एक ठेकाणे 'क्म' नो 'क्म' पण थाय छे:—रुक्मी रुक्मी,  
रुप्पी.

४ कुड्मलम्—कुडुमलं ( पा० प्र० पृ० ४३ टिप्पण )

## ३५, स्प-फ

३४ संस्कृतना 'प्प' अने 'स्प' नो 'फ' थाय छे अने पदमध्यस्थित 'प्प' तथा 'स्प' नो 'फ्फ' थाय छे:

प्प--निप्पावः निप्फावो । निप्पेपः निप्फेसो । पुप्पम् पुप्फं ।  
शप्पम् सप्फं ।

स्प--स्पन्दनम् फंदणं । प्रतिस्पर्धी पडिप्फद्धी ।  
बृहस्पतिः बुहप्फई ।

## ३६-भ

३५ प्राकृतमां 'ह्' नो 'भ' अने पदमध्यस्थित 'ह्' नो 'ब्भ' विकल्पे थाय छे:

जिह्वा जिब्भा जीहा । विह्वलः विब्भलो, विह्वलो ।

## ३७-म्म

३६ संस्कृतना 'न्म' नो 'म्म' थाय छे:

जन्म जम्मो । मन्मथः वम्महो । मन्मनः मम्मणं ।

## ३८-ग्म

३७ संस्कृतना 'ग्म' नो 'ग्म' विकल्पे थाय छे:

तिग्मम् तिम्मं, तिग्गं । युग्मम् जुग्मं, जुग्गं ।

१ जूओ पा० प्र० पृ० ३९ ( स्प=फ, स्व=फ्फ, ष्प=फ्फ )

२ पदमध्यस्थित 'स्प' अने 'ष्प' नो प्रायः 'प्प' वण थाय छे

निष्पुंसनम् निष्पुंसणं । परस्परम् परोप्परं ।

निष्प्रभः निष्प्रो । बृहस्पतिः बुहप्फई ।

निस्पृहः निष्प्रिहो । जू० पाली प्र० पृ० ३९

३ जूओ पा० प्र० पृ० ३५-(गह्वरम्=गह्वरं) टिप्पण तथा  
पृ० ६४-ह=भ )

४ जूओ पा० प्र० पृ० ४६-( न्म=म्म )

५ पालीमां प्रायः 'ग्म' नो 'ग्म' थाय छे:-(जू० पा० प्र० पृ० ४९)

<sup>१</sup>श्म, ष्म, स्म, ह्य, क्ष्य-म्ह

३८ संस्कृतमां प्रयोजता 'श्म', 'ष्म', 'स्म', 'ह्य' अने पक्षमना 'क्ष्म'नो प्राकृतमां 'म्ह' <sup>१</sup>थाय छे:

श्म—कश्मीराः कम्हारा । कुश्मानः कुम्हाणो ।

ष्म—ऊष्मा उम्हा । ग्रीष्मः गिम्हो ।

स्म—अस्मादशः अम्हारिसो । विस्मयः विम्हओ ।

ह्य—ब्रह्मा बम्हा । ब्राह्मणः बम्हणो । ब्रह्मचर्यम् बम्हचेरं  
सुद्धाः सुम्हा ।

क्ष्म—पक्ष्मलम् पम्हलं । पक्ष्माणि पम्हाइं ।

(१) अपभ्रंशमां 'स्म' ना स्थाने 'म्भ' पण बोलाय छे:

ग्रीष्मः गिम्हो गिम्भो, गिम्हो ।

श्लेष्मा सिम्हो सिम्भो, सिम्हो ।

<sup>२</sup>श्न, ष्ण, स्न, ह्न, ह्न, क्ष्ण, क्ष्म-ण्ह

३९ संस्कृतमां प्रयोजता 'श्न', 'ष्ण', 'स्न', 'ह्न', 'ह्न', 'क्ष्ण' अने सूक्ष्मना 'क्ष्म'नो 'ण्ह' थाय छे:

श्न—प्रश्नः पण्हो । शिश्नः सिण्हो ।

ष्ण—उष्णीषम् उण्हीसं । कृष्णः कण्हो । जिष्णुः जिण्हू  
विष्णुः विण्हू

स्न—ज्योत्स्ना जोण्हा । प्रस्नुतः पण्हुओ । स्नातः ण्हाओ ।

ह्न—जह्नुः जण्हू । वह्निः वण्ही ।

१ जूओ पा० प्र० पृ० ५०—( श्म=म्ह, ष्म=म्ह, स्म=म्ह )

२ आ नियम केटलेक ठेकाणे लागतो नथीः—रश्मिः रस्सी ।

स्मरः सरो—जूओ पाली प्र० पृ० ५०—(स्म=स)

३ जूओ पा० प्र० पृ० ४६ (नियम-६३) तथा पृ० ४७ श्न=ण्ह, ष्ह

ष्ण=ण्ह. पृ० ४८ टिष्ण तीक्ष्णः तिक्खणो, तिक्खो, तिण्हो । पृ० ४९

टिष्ण पूर्वाह्नः पुव्वण्हो ।

ह्र -- अपराह्रः अवरणहो । पूर्वाह्रः दुब्बणहो ।

क्षग— तीक्ष्णम् तिण्हं । श्लक्ष्णम् सण्हं ।

क्षम— सूक्ष्मम् सण्डं ।

<sup>१</sup>स्न--सिन

(१) प्राकृतमां 'स्न' नो 'ण्ह' थाय छे त्यारे पैशाचीमां तो कयांय कयांय 'स्न' ने बदले 'सिन' बोलाय छे:

स्नातम् ण्हायं सिनातं ।

स्नुपा सुण्हा, ण्हुसा सिनुसा, सुनुसा ।

<sup>१</sup>ह्रल--ल्ह

४० संस्कृतना 'ह्रल'नो प्राकृतमां 'ल्ह' थाय छे:

कह्लारम् कलहारं । ग्रह्लादः पल्हाओ ।

<sup>१</sup>ज्ञ--ज

४१ संस्कृतना 'ज्ञ' नो प्राकृतमां 'ज' विकल्पे थाय छे अने पदम-ध्यस्थित 'ज्ञ' नो 'ज' थाय छे:

अभिज्ञः अहिज्जो, अहिण्णू । आज्ञा अज्जा, आणा । आत्मज्ञः अप्पज्जो, अप्पण्णू । इङ्कितज्ञः इङ्कितज्जो, इङ्कितण्णू । देवज्ञः देवज्जो, देवण्णू । प्रज्ञा पज्जा, पण्णा । प्राज्ञः पज्जो, पण्णो । मनोज्ञम् मणोज्जं, मणुण्णं । सर्वज्ञः सब्वज्जो, सब्वण्णू । संज्ञा संजा, संणा ।

<sup>१</sup>र्ह--रिह

४२ 'र्ह' व्यंजननो प्राकृतमां 'रिह' थाय छे:

अर्हति अरिहइ । अर्हः अरिहो । गर्हा गरिहा । वर्हः वरिहो ।

१ जूओ प्रा० प्र० पृ० ४२ ( नि० २३ ) स्नानम् सिनानं ।  
स्नुपा सुणिसा, सुण्हा, ( हुसा )

२ पालीमां ' ह्रल 'नो 'हिल' थाय छे: ह्रादः हिलादो-श०  
प्र० पृ० ३२

३ जू० पाली प्र० पृ० २४ टिप्पण-प्रज्ञानम् पज्जानं ।

४ जूओ पा० प्र० पृ० ११ ( नियम १३ )

### श, र्ष-रिस

४३ संस्कृतना 'श' अने 'र्ष' नो प्राकृतमां 'रिस' विकल्पे थाय छेः  
 श-आदर्शः आयरिसो, आयंसो । दर्शनम् दरिसणं, दंसणं ।  
 सुदर्शनः सुदरिसणो, सुदंसणो ।  
 र्ष-वर्षम् वरिसं, वासं । वर्षशतम् वरिससयं, वाससयं ।  
 वर्षा वरिसा, वासा ।

### ल-इल

४४ संस्कृतना संयुक्त 'ल' नो 'इल' थाय छेः  
 अम्लम् अंवलं । क्लाम्यति किलम्मइ । क्लाम्यत् किलंतं ।  
 क्लिष्टम् किलिष्टं । क्लिलम् किलिचं । क्लेशः किलेसो । ग्लायति  
 गिलाइ । ग्लानम् गिलाणं । प्लुष्टम् पिलुष्टं । प्लोपः पिलोसो ।  
 म्लायति मिलाइ । म्लानम् मिलाणं । श्लेषः सिलेसो । श्लेष्मा सिलि-  
 म्हा । श्लोकः सिलोओ । श्लिष्टम् सिलिष्टं । शुक्लम् सुइलं ।

### र्य-रिअ

४५ संस्कृतना 'र्य' व्यंजननो प्राकृतमां 'रिअ' थाय छेः  
 आचार्यः आयरिओ । गार्भार्यम् गंभीरिअं । गार्भीर्यम् गहीरिअं ।  
 चौर्यम् चोरिअं । धैर्यम् धीरिअं । ब्रह्मचर्यम् बम्हचरिअं । भार्या  
 भारिआ । वर्यम् वरिअं । वीर्यम् वीरिअं । स्त्रैर्यम् थेरिअं । सूर्यः  
 सूरिओ । सौन्दर्यम् सुंदरिअं । शौर्यम् सोरिअं ।

१ जू० मा० प्र० पृ० ११ टिप्पण-अर्शः अरिसो ।  
 आर्षम् आरिसं ।

२ " " " " ३१ ( नि० ३७ )

३ आ नियम क्पांय क्पांय लागतो पण नथीः-वलमः कपो ।  
 प्लवःपयो ।

४ जूओ पृ० ३३-२७ मा नियम उपरंतुं टिप्पण

## र्य—रिय

(१) प्राकृतनी पेटे पैशाचीमां पण कयांय कयांय 'र्य' ने बदले  
'रिय' बोलाय छे:

भार्या                      भज्जा                      भारिया,                      भज्जा ।

ह्य-य्ह

४६ 'ह्य' नो 'य्ह' प्राकृतमां विकल्पे थाय छे:

गुह्यम्                      गुय्हं,                      गुज्झं<sup>१</sup> ।

सह्यः                      सय्हो,                      सज्झो ।

## वी-उवी

४७ स्त्रीलिङ्ग पदने अंते वर्तता संयुक्त 'वी'नो प्राकृतमां 'उवी'  
थाय छे:

गुर्वा गुरुवी । तन्वी तणुवी । पृथ्वी पुहुवी । बह्वी बहुवी ।

लक्ष्मी लहुवी । मृद्धी मउवी ।

१ जूओ पृ० ३४-२ मुं टिप्पण ।

२ जूओ नि० २८-पृ० ३४

३ पट्टः पट्टनी ( पालि प्र० पृ० २६२ स्त्रीप्रत्यय )

## प्रकरण ५

उपर एटले प्रकरण २-३-४मां आपेला नियमो सामान्य नियमो कहेमाय छे एटले ज्यां कोई बीजो खास नियम न लागतो होय त्यां ए ज नियमो लागू थाय छे. आ नीचे जे नियमो आपवामां आवे छे ते विशेष नियमो छे एटले ज्यां आ नियमोनी प्राप्ति थती होय त्यां सामान्य नियमो न लगाडतां प्रथम आ ज नियमो लगाववाना छे.

### स्वरना विशेष विकारो

#### ४८ 'अ' विकार

(क) 'अ=आ—

नीचे जणावेला शब्दोमां आदिना 'अ' नो विकल्पे 'आ' थाय छे:

अभियाति: आहिआई, अहिआई। प्रतिस्पर्धी पाडिप्फद्धी, पाडिप्फद्धी।

अस्पर्श: आकंसो, अकंसो। प्रवचनम् पावयणं, पवयणं।

चतुरन्तम् चाउरंतं, चउरंतं। प्ररोहः पारोहो, परोहो।

दक्षिणः दाहिणो, दक्खिणो। प्रवासी पावासू, पवासू।

परकीयम् पारकेरं, परकेरं। प्रसिद्धिः पासिद्धी, पसिद्धी।

परकीयम् पारकं, परकं। प्रसुप्तः पासुत्तो, पसुत्तो।

पुनः पुणा, पुण। मनस्वी मणंसी, मणंसी।

प्रकटम् पायडं, पयडं। मनस्विनी मणंसिनी, मणंसिणी।

प्रतिपत् पाडिवआ, पडिवआ। समृद्धिः सामिद्धी, समिद्धी।

प्रतिसिद्धिः पाडिसिद्धी, पडिसिद्धी। सदृक्षः सारिच्छो, सरिच्छो

इत्यादि।



(ख) 'अ=इ—

नीचे जणावेला शब्दोमां चिह्नित 'अ' नो 'इ' थाय छे—ते  
क्यांय नित्ये थाय छे अने क्यांय विकल्पे थाय छे:

ईपत् इति । उत्तमः उत्तिमो । कतमः कइमो । कृपणः किविणो ।  
दत्तम् दिण्णं । मरिचम् मिरिअं । मध्यमः मज्झिमो । मृदङ्गः मुइंगो ।  
वेत्तसः वेडिसो । व्यजनम् विअणं । व्यलीकम् विलीअं । स्वप्नः सिविणो ।

वैकल्पिक उदाहरणोः—

अङ्गारः इंगारो, अंगारो । ललाटम् णिडालं, णडालं ।  
पक्वम् पिक्कं, पक्कं । सप्तपर्णाः छत्तिवण्णो, छत्तवण्णो ।

(ग) अ=ई—

नीचे आपेला शब्दना आद्य 'अ' नो विकल्पे 'ई' थाय छे:

हरः हीरो, हरो ।

(घ) 'अ=उ—

नीचे सूचवेला शब्दोमां चिह्नित 'अ' नो 'उ' थाय छे—ते  
क्यांय नित्ये थाय छे अने क्यांय विकल्पे थाय छे:

अभिज्ञः	अहिण्णू ।	गत्रयः	गउओ ।
आगमज्ञः	आगमण्णू ।	गत्रयाः	गउआ ।
कृतज्ञः	कयण्णू ।	ध्वनिः	धुणी ।
विज्ञः	विण्णू ।	विष्वक्	वीसुं ।
सर्वज्ञः	सर्वण्णू ।		'इत्यादि ।

१ माली प्र० पृ० ५२-(अ=इ)

२ माली प्र० पृ० ५२-(अ=उ)

३ बीजा पण प्रयोगानुसारी शब्दो 'आदि' शब्दधी समजवाना छे,

वैकल्पिक उदाहरणोः

खण्डितः	खुडिओ,	खाडिओ ।
चण्डम्	चुडं,	चंडं ।
प्रथमम्	पुढमं, पढुमं, पुढुमं;	पढमं ।
स्वपिति	सुवइ,	सोवइ ।

(ङ) 'अ=ए—

नीचे जणविला शब्दोमां चिह्नित 'अ' नो 'ए' थाय छे—ते  
क्यांय नित्ये थाय छे अने क्यांय विकल्पे थाय छे:

अत्र	एत्य ।	बद्धचर्यम्	बम्हचेरं ।
अन्तःपुरम्	अन्तेउरं ।	शय्या	सेजा ।
अन्तश्चारी	अंतेआरी ।	सौन्दर्यम्	सुन्देरं ।
कन्दुकम्	गेन्दुअं ।		

वैकल्पिक उदाहरणो—

आश्चर्यम् अच्छेरं, अच्छरिअं । पर्यन्तः परंतो, पजंतो ।  
उत्करः उक्केरो, उक्करो । वल्ली वेल्ली, वल्ली ।

(च) अ=ओ—

नीचे जणविला शब्दोमां चिह्नित 'अ' नो 'ओ' थाय छे—ते  
क्यांय नित्ये थाय छे अने क्यांय विकल्पे थाय छे:

नमस्कारः नमोकारो । पद्मम् पौम्मं । परस्परम् परोप्परं ।

वैकल्पिक उदाहरणो—

अर्पयति ओप्पेइ, अप्पेइ । स्वपिति सोवइ, सुवइ ।  
अर्पितम् औप्पिअं, अप्पिअं ।

१ पाली म० पृ० ५२—(अ=ए)

२ शय्या सेय्य (पाली)

(छ) अ=अइ—

'मय' प्रत्ययांत शब्दमां आवेला 'म' ना 'अ' नो विकल्पे 'अइ' थाय छे:

जलमयम्	जलमइअं,	जलमयं ।
विषमयम्	विषमइअं,	विषमअं ।
दुःखमयम्	दुहमइअं,	दुहमयं ।
सुखमयम्	सुहमइअं,	सुहमयं ।

(ज) अ=आइ---

न पुनः—न 'उणाइ, न उणो ।

पुनः—पुणाइ, पुणो ।

(झ) 'अ' लोप—

अरण्यम्—रणं, अरणं ।

अलावूः—लाऊ, अलाऊ ।

४९ 'आ' विकार—

(क) आ=अ—

नीचे सूत्रवेला शब्दोमां अने अन्ययोमां चिह्नित 'आ' नो 'अ' थाय छे—ते क्यांय नित्ये अने क्यांय विकल्पे थाय छे:

आचार्यः आयरिओ । महाराष्ट्रः मरहट्टो ।

कांसिकः कंसिओ । मांसम् मंसं ।

कांस्यम् कंसं । वांशिकः वंसिओ ।

पाण्डवः पंडवो । श्यामाकः सामओ ।

पांसनः पंसणो । सांयात्रिकः संजत्तिओ ।

पांसुः पंसू । सांसिद्धिकः संसिद्धिओ 'इत्यादि ।

१ अर्ही 'पुनः' शब्दना आदि 'प' नो लोप थएलो छे— जूओ  
पृ० २६ टिप्पण २ जुं ।

२ पाली प्र० पृ० ५२ [ आ=अ ]

३ जूओ पृ० ४ नि० १ ।

४ जूओ टिप्पण (अ=उ) पृ० ४४

## वैकल्पिक उदाहरणो—

उत्खातम् उक्खयं, उक्खायं । पूर्वाण्हः पुव्वण्हो, <sup>१</sup>पुव्वाण्हो ।  
 कालकः कलओ, कालओ । बलाका बलया, बलाया ।  
 कुमारः कुमरो, कुमारो । ब्राह्मणः बम्हणो, वाम्हणो ।  
 खादिरम् खइरं, खाइरं । स्थापितः ठविओ, ठाविओ ।  
 चामरः चमरो, चामरो । (परिष्ठापितः परिट्ठविओ, परिट्ठविओ ।  
 तालवृन्तम् तलव्वेटं, तालव्वेटं । संस्थापितः संठविओ, संठाविओ । )  
 नाराचः नराओ, नाराओ । हालिकः हलिओ, हालिओ इत्यादि ।  
 प्राकृतम् पययं, पाययं ।

## अव्ययो—

अथवा अहव, अहवा । तथा तह, तथा ।

यथा जह, जहा । वा व, वा । हा ह, हा इत्यादि ।

## (ख) आ=इ—

नीचिना शब्दोमां चिह्नित 'आ' नो विकल्पे 'इ' धाय छे:

आचार्यः आइरिओ, आयरिओ ।

कूर्पासः कुप्पिसो, कुप्पासो ।

निशाकरः निसिअरो, निसाअरो ।

## (ग) आ=ई—

खलवाटः खल्लीडो ।

स्त्यानम् ठीणं ( थीणं<sup>२</sup> ) ।

## (घ) आ=उ—

आर्द्रम् उल्लं । सारना सुण्हा । स्तावकः थुवओ ।

१ आ दन्ते रूपो आचार्य ऐमचंद्रने संमत नथीः प्रा० घ्या०  
 अ० ८-१-६७-पृ० १३

२ जूओ पृ० ३७ नि० ३१

(उ) आ=ऊ—

आर्या अजू<sup>१</sup> ।

आसारः ऊसारो, आसारो ( वैकल्पिक )

(न) आ<sup>२</sup>=ए—ग्राह्यम्<sup>३</sup> गेज्झं ।

वैकल्पिक—

असहार्थः असहेज्जो, असहज्जो ।

एतावन्मात्रम् एत्तिअमेत्तं, एत्तिअमत्तं ।

भोजनमात्रम् भोअणमेत्तं, भोअणमत्तं ।

द्वारम् देरं, दारं ।

पारापतः पारेवओ, पारावओ ।

पश्चात्कर्म पच्छेकम्मं, पच्छाकम्मं ।

पुराकर्म पुरेकम्मं, पुराकम्मं ।

(झ) आ=ओ—

आद्रम् ओहं । आली ओली<sup>४</sup> ।

१० इ—विकार

(क) इ<sup>५</sup>=अ—इति<sup>६</sup> इअ । तित्तिरिः तित्तिरि—तित्तिरो । पथिन् पह—

१ आ शब्दनो प्रयोग 'साम्' अर्थमां ज थाय छे ।

२ पा ी प्र० पृ० ५३ [ आ=ए ]

३ वैदिक 'ग्राह्यम्' ( का० ३-१-११८ ) उपरथा प्रा० 'गिज्झं गेज्झं' विशेष सुकर जणाय छे.

४ जूओ पृ० ३३ नि० २७

५ आ शब्दने 'पक्ति' अर्थमां ज वापरवानो छे: ---ओली -  
पू० ओळ, ओळवुं ।

६ पाली प्र० पृ० ५३- ( इ=अ )

७ आ अव्ययने वाक्यनी आदिमां ज वापरवानुं छे.

पहो । पृथिवी पुहई । प्रतिश्रुत् पडंडुआ । विभीतकः नहेडओ ।  
मूषिकः मूसओ । हरिद्रा हलद्दा ।

वैकल्पिक—

इङ्गुदम्	अंगुअं,	इंगुअं ।
शिथिलम्	सदिलं,	सिदिलं ।
[ प्रशिथिलम्	पसदिलं,	पसिदिलं । ]

(ग) 'इ=ई—

जिह्वा	जीहा ।	त्रिंशत्	तीसा ।
विंशति	वीसा ।	सिंहः	सीहो ।

वैकल्पिक—

निस्सरति	नीसरइ,	निस्सरइ ।
निस्सहम्	नीसहं,	निस्सहं ।

(ग) 'इ=उ—

इक्षुः उच्छू ।	द्विविधः दुविहो ।
द्वि दु ।	नि णु ।
द्विजातिः दुआई ।	नि नु ।
द्विधा दुहा ।	निमज्जति णुमज्जइ ।
द्विमात्रः दुमत्तो ।	निमग्नः णुमन्नो ।
द्विरेखः दुरेहो ।	प्रवासिन् पावासु—पावासू ।
द्विवचनम् दुवयणं ।	प्रवासिकः पावासुओ ।

१. संज्ञासूत्रक शब्दोमां आ नियम लागतो नशीः—सिंहदत्तः  
सिंहदत्तो । सिंहराजः सिंहराओ ।

२. पाली प्र० पृ० ५३—( इ=उ )

३. इक्षुः=उच्छू ( पाली )

४. जू० पाली प्र० पृ० ३२—( टिप्पण. )

५. जूओ पृ० ५१ टिप्पण ३—( इ=ओ )

वैकल्पिक —

युधिष्ठिरः      जहुट्टिलो,      जहिट्टिलो ।  
द्विगुणः      दुउणो,      विउणो ।  
द्वितीयः      दुइओ,      विइओ ।

(घ) १इ=ए—

मिरा मेरा

वैकल्पिक —

किंशुकम्      केमुअं,      किंसुअं ।

(ङ) १इ=ओ—

द्विवचनम्      दोवयणं ।

वैकल्पिक —

द्विधा      दोहा,      दुहा ।

(च) नि=ओ—

वैकल्पिक—

निर्भरः      ओज्जरो,      निज्जरो ।

११ ई—विकार

(क) १ई=अ—

हरीतकी      हरडई ।

१ पाली प्र० पृ० ५३—( इ=ए )

२ पाली प्र० पृ० ५३—( इ=ओ )

३ साधारण रीते आ चने शब्दनो प्रयोग 'कृ' धातुनी पूर्वे थायलेः—  
द्विधा क्रियते तुहा किज्जइ, दोहा किज्जइ । द्विधा कृतम्  
दुहा इ( कि ) अं, दोहा इ(कि) अं ।

४ पाली प्र० पृ० ५३—( ई=अ )

५ हरीतकी हरीटकी ( पाली )

(ख) ई=आ—

कश्मिराः कम्हारा ।

(ग) ई=इ—

नीचेना शब्दोमां 'ई' नो 'इ' थाय छे—ते क्यांय नित्ये  
अने क्यांय विकल्पे थाय छे:—

अवसीदत् ओसिअंतं ।	द्वितीयम् दुइअं ।
आनीतम् आणिअं ।	प्रदीपितम् पलिअं ।
गभीरम् गहिरं ।	प्रसीद पसिअ ।
जीवतु जियउ ।	वल्मीकः वम्मिओ ।
तदानीम् तयाणिं ।	त्रीडितम् विलिअं ।
तृतीयम् तइअं ।	शिरीषः सिरिसो ।
वैकल्पिक—	

अलीकम्	अलिअं,	अलीअं ।
उपनीतम्	उवणिअं,	उवणीअं ।
करीपः	करिसो,	करीसो ।
जीवति	जिवह,	जीवइ ।
पानीयम्	पाणिअं,	पाणीअं ।

(घ) ई=उ—

जर्णिम्	जुण्णं, <sup>१</sup>	जिण्णं ।
---------	----------------------	----------

(ङ) ई=ऊ—

तीर्थम्	तूहं <sup>२</sup>
---------	-------------------

१ जिण्णं ( पाली )

२ 'तीर्थ' शब्दन्तुं 'तूह' रूप तेना ' ध ' नो ' ह ' थया पछी  
अ थाय छे, अन्यथा—'तिर्थ' ।



वैकल्पिक—

विहीनः	विहूणो,	विहीणो ।
हीनः	हूणो,	हीणो ।

( च ) ई=ए—

आपीडः आमेलो ।	ईदृशः एरिसो ।
कीदृशः केरिसो ।	पयूषम् पेऊसं ।
बिभतकः बहेडओ ।	

वैकल्पिक—

नीडम्	नेडं,	नीडं ।
पीठम्	पेठं,	पीठं ।

१२ उ-विकार

( क ) उ=अ—

नचिना शब्दोमां चिहितत 'उ' नो 'अ' धाय छे—ते कयांय नित्ये अने कयांय विकल्पे धाय छे:

अगुरु अगरं ।	
गुडूची गलोइ ।	मुकुलः मउलो ।
गुर्वा गरई ।	मुकुलम् मउलं ।
मुकुटः मउडो ।	युधिष्ठिरः जहुट्टिलो ।
मुकुरम् मउरं ।	सौकुमार्यम् सोअमलं ।

वैकल्पिक—

उपरि अवरिं, उवरिं ।	गुरुकः गरुओ, गुरुओ ।
---------------------	----------------------

( ख ) उ=इ—

<sup>१</sup>पुरुषः पुरिसो । पौरुषम् पउरिसं । भ्रुकुटिः भिउडी ।

१ मुकुलम् मकुलं (पाली प्र० पृ० ५३-उ=अ)

२ पाली प्र० पृ० ५४ (उ=इ)

(ग) उ=ई—

क्षुतम् छीअं ।

(व) उ=ऊ—

दुर्भगः दूहवो, दुहओ । दुस्सहः दूसहो, दुस्सहो ।  
मुसलम् मूसलं, मुसलं । मुभगः मूहवो, मुहओ ।

(ङ) उं=ओ—

कुतूहळम् कौउहलं, कुऊहलं ।

## ६३ ऊ-विकार

(क) ऊं=अ—

दुकूलम् दुअलं, दुउलं । सूक्ष्मम् सण्हं, सुण्हं ।

(ख) ऊ=इ—

नूपुरम् निउरं, नूउरं ।

(ग) ऊ=ई—

उद्वचूढम् उव्वीढं, उव्वूढं ।

(घ) ऊ=उ—

नीचेना शब्दोमां 'ऊ' नो 'उ' थाय छे--ते क्यांय नित्ये अने  
क्यांय विकल्पे थाय छे:

कण्डूयते कंडुअइ ।	भ्रूः भुमया ।
कण्डूया कंडुया ।	वातूलः वाउलो ।
कण्डूयनम् कंडुयणं ।	हनूमान् हणुमंतो ।

१ पाली प्र० पृ० ५४ ( उ=ओ )

२ पाली प्र० पृ० ५५ ( ऊ=अ ) सरखावो भ्रूकुंतः भ्रुकुंतः ।

भ्रूकुटिः भ्रुकुटिः ।

३ 'सूक्ष्मः' अर्थने सूचवता 'श्लक्ष्णः' शब्द उभरथी 'सण्ह' रूपने उतारखुं विशेष सरल लागे छे--("श्लक्ष्णं सूक्ष्मं दध्ने कृशं तनु" ६१ अमरको० तृतीयकाण्ड )

४ अही 'कण्डूय' धातुनां वधां रूपो समजवानां छे.

वैकल्पिक—

वृत्तूहलम् कौउहलं, कोउहलं ।

मधूकम् महुअं, महअं ।

(ङ) ऊ=ए—

नूपुरम् नेउरं, नूउरं ।

(च) ऊ=ओ—

नीचेना शब्दोमां 'ऊ' नो 'ओ' थाय छे—ते क्याय नित्ये अने  
क्याय विकल्पे थाय छे:—

कूर्परम् कोप्परं ।

ताम्बूलम् तंबोलं ।

कूप्माण्डी कोहण्डी ।

तूणीरम् तोणीरं ।

गुडूची गलोई ।

मूह्यम् मोहं ।

स्थूलम् थोरं ।

वैकल्पिक—

तूणम् तोणं, तूणं ।

स्थूणा थोणा, थूणा ।

१४ ऋ—विकार

(क) ऋ=आ—

कृशा कासा, किसा ।

मृदुत्वम् माउकं, मउत्तणं ।

मृदुकम् माउकं, मउअं ।

(ख) ऋ=इ—

नीचेना शब्दोमां 'ऋ' नो 'इ' थाय छे—ते क्याय नित्ये अने  
क्याय विकल्पे थाय छे:

उत्कृष्टम् उक्किष्टं । ऋद्धिः इद्धी । ऋषिः इसी ।

१ कूर्परः कप्परो ( पाली )

२ गुडूची गोळोची—पाली प्र० पृ० ५५ (ऊ=ओ)

३ पाली प्र० पृ० २ ( ऋ=इ )

कृच्छ्रम् किच्छं । कृनिः किई । कृसिः किर्ची । कृत्या किञ्चा ।  
 कृपः क्रिवो । कृपणः किदिणो । कृपा क्रिवा । कृपाणम् क्रिवाणं ।  
 कृशः किसो । कृशानुः किसाणू । कृपितः किसिओ । कृसरा किसरा ।  
 कृष्टिः गिष्टी । कृद्धिः गिद्धी । कृसृणम् कृसिणं । कृणा कृणा ।  
 कृतम् कितं । कृष्टम् किट्टं । कृष्टिः किट्टी । कृतिः क्रिई ।  
 कृत्कः कृत्तओ । कृपः क्रिवो । कृशंसः किसंसो । कृथक् कृथं ।  
 कृथ्वी कृथ्वी । कृहितः क्रिहिओ । कृङ्गः क्रिङ्गो । कृङ्गारः क्रिङ्गारो ।  
 कृणुः क्रिऊ । मातृ माई ( मातृणाम् माईणं ) कृदङ्गः क्रिङ्गो ।  
 कृष्टम् <sup>१</sup>किट्टं । कृत्तृणः कृत्तृणो । कृश्चिकः कृश्चुओ । कृत्तम् कृत्तं ।  
 कृत्तिः कृत्ती । कृद्धकविः कृद्धकई । कृष्टः कृष्टो । कृष्टिः कृष्टी ।  
 कृसी कृसी । व्याहृतम् वाहिअं ( तं ) । कृगालः क्रिआलो ।  
 कृङ्गारः क्रिङ्गारो । कृत् सइ । कृद्विः क्रिद्धी । कृष्टम् कृष्टं ।  
 कृष्टिः कृष्टी । कृष्टा क्रिष्टा । कृतम् कृत्तं । कृत्यम् कृत्तयं ।

वैकल्पिक—

कृष्टः कृष्टो, कृष्टो । कृष्टम् <sup>१</sup>किट्टं, कृष्टं । [ कृष्टिः कृष्टी, कृष्टी ]  
 कृष्टपतिः क्रिहृप्कई, कृष्टपई । कृष्टणम् कृष्टिणं, कृष्टणं ।  
<sup>२</sup>मातृकृष्टम् माइहरं, माउहरं । मातृमण्डलम् माइमंडलं, माउमंडलं ।  
 मातृप्वसा माइसिआ, माउसिआ । कृगङ्गः क्रिङ्गो । कृगङ्गो ।

१ आ शब्द, रसने सूचये छे: भीठो रस. रस सिवाय बीजा अर्थमां ए रूप वपरानुं नथी.

२ आ रूप समासमां पूर्वपद तरिके वपराय छे, उत्तरपद तरिके नथी वपरानुं: महिप्रुष्टम्—महिव(प) टं ।

३ ऊवारे ' मातृ ' शब्द गौण होय त्वारे लेथी वनेलां यथा रूपोमां लेना ' कृ ' नो ' उ ' अने ' इ ' थाय छे.

मृत्युः मिच्चू, मच्चू । वृद्धः विद्धो, बुद्धो । वृन्तम् विंटं, वेंटं ।  
शृङ्गम् सिंगं, संगं ।

(ग) १ऋ=उ—

नीचेना शब्दोमां 'ऋ' नो 'उ' थाय छे:

ऋजुः उजू । ऋतुः उउ । ऋषभः उसहो ।  
जामातृकः जामाउओ । नप्तृकः नतुओ । निभृतम् निहुअं ।  
निवृतम् निउअं । निर्वृतम् निवुअं । निर्वृतिः निवुई । परभृतः  
परहुओ । परामृष्टः परामुष्टो । पितृकः पिउओ । पृथक्  
पुहं । पृथिवी पुहई । पृथ्वी पुहुवी । प्रभृति पहुडि । प्रवृत्तिः  
पउर्त्ता । प्रवृष्टः पउष्टो । प्राभृतम् पाहुडं । प्रावृतः पाउओ ।  
प्रावृष् पाउसो । भृतिः भुई । भ्रातृकः भाउओ । मातृकः माउओ ।  
मातृका माउआ । मृणालम् मुणालं । मृदङ्गः मुइंगो । वृत्तान्तः वुसंतो ।  
वृद्धः बुद्धो । वृद्धिः बुद्धी । वृन्दम् वुंदं । वृन्दावनः वुंदावणो । विवृतम्  
विउअं । वृष्टः वुष्टो । वृष्टिः वुष्टी । स्पृष्टः सुष्टो । संवृतम् संवुअं ।  
इत्यादि ।

वैकल्पिक—

निवृत्तम् निउत्तं, निअत्तं । बृहस्पतिः बृहष्पई, बहष्पई ।  
मृषा मुसा, मोसा । वृन्दारकाः वुंदारया, वंदारया । वृषभः  
उसहो, वसहो ।

(घ) १ऋ=उ—

मृषा मूसा, मुसा । (वै०)

(ङ) १ऋ=ए—

वृन्तम् वेंटं, विंटं । (॥)

१ पाली प्र० पृ० २ (ऋ=उ)

२ पाली प्र० पृ० ३ (ऋ=ए) टिप्पण ।

(च) ऋ=ओ—

मृषा मोसा, मुसा । वृन्तम् वोंटं विंटं । ( वै० )

(छ) ऋ=अरि—

दृप्तः दरिओ ।

(ज) ऋ=दि—

आदृतः आदिओ ।

(झ) ऋ=रि—

नीचेना शब्दोमां ' ऋ ' नो ' रि ' थाय छे—ते क्याय नित्येः  
अने क्याय विकल्पे थाय छे:

अन्यादृशः अन्नारिसो । अन्यादृक्षः अन्नारिच्छो । अन्यादृक्  
अन्नारि । अमृदृशः अमूरिसो । अमृदृक्षः अमूरिच्छो । अमृदृक्  
अमूरि । अस्मादृशः अम्हारिसो । अस्मादृक्षः अम्हारिच्छो । अस्मा-  
दृक् अम्हारि । ईदृशः एरिसो । ईदृक्षः एरिच्छो । ईदृक् एरि ।  
एतादृशः एआरिसो । एतादृक्षः एआरिच्छो । एतादृक् एआरि ।  
कीदृशः केरिसो । कीदृक्षः केरिच्छो । कीदृक् केरि । तादृशः तारिसो ।  
तादृक्षः तारिच्छो । तादृक् तारि । भवादृशः भवारिसो । भवादृक्षः  
भवारिच्छो । भवादृक् भवारि । यादृशः जारिसो । यादृक्षः जारिच्छो ।  
यादृक् जारि । युष्मादृशः तुम्हारिसो । युष्मादृक्षः तुम्हारिच्छो ।  
युष्मादृक् तुम्हारि । सदृशः सरिसो । सदृक्षः सरिच्छो । सदृक् सरि ।

वैकल्पिक—

ऋजुः रिज्जू, उज्जू । ऋणम् रिणं, अणं । ऋतुः रिऊ,  
उऊ । ऋपभः रिसहो, उसहो । ऋषिः रिसी, इसी ।

१ अहीं ' अन्यादृश ' वगैरे शब्दोमां स्वतन्त्र ' ऋ ' नथी किन्तु  
' दृ ' मां ' ऋ ' छे, ' द ' लोप माटे ज्ञओ पृ० १० नि० २ ।

ऋ=इ—

(१) उपर्युक्त 'अस्माद्दश' थी मांडी 'सदृक्' सुधीना तथा शब्दीना 'दृ' ना 'ऋ' नो पैशाचीमां 'इ' थाय छे:

अस्माद्दशः	अम्हारिसो	अम्हादिसो—अम्हातिसो ।
अन्याद्दशः	अन्नारिसो	अज्जातिसो ।
ईद्दशः	एरिसो	एतिसो ।
कीद्दशः	केरिसो	केतिसो ।
ताद्दशः	तारिसो	तातिसो ।
भवाद्दशः	भवारिसो	भवातिसो ।
याद्दशः	जारिसो	जातिसो ।
युष्माद्दशः	तुम्हारिसो	तुम्हातिसो ।
सद्दशः	सरिसो	सतिसो ।

### ५५ ए—विकार

(क) ए=इ—

केसरम् किसरं, केसरं । चपेटा चविडा, चवेडा । देवरः दिअरो, देवरो । वेदना विअणा, वेअणा । ( वै० )

(ख) ए=ऊ—

स्तेनः थूणो, थेणो । ( वै० )

### ५६ ऐ—विकार—

(क) ऐ=अअ—

उच्चैस्      उच्चअं ।      नीचैस्      नीचअं ।

१ जूओ पृ० १२ ( ल, द-ल )

२ पाठीमां कोइ ठेकाणे 'ए' नो 'ओ' थाय छे: द्वेषः=दोसो—  
( पा० प्र० पृ० ५५-ए=ओ )

(ख) <sup>१</sup>ऐ=इ—

शनैश्चरः सणिच्छरो । सैन्धवम् सिंधवं ।

सैन्यम् सिन्नं, सेन्नं । ( वै० )

(ग) <sup>२</sup>ऐ=ई—

धैर्यम् धीरं ।

चैत्यवन्दनम् चीवंदणं, चेइयवंदणं । ( वै० )

(घ) ऐ=अइ—

नचिना शब्दोमां 'ऐ' नो 'अइ' थाय छे:

ऐश्वर्यम् अइसरिअं । कैतवम् कइअवं । चैत्यम् चइत्तं ।  
दैत्यः दइच्चो । दैन्यम् दइन्नं । दैवतम् दइअवं । भैरवः भइरवो ।  
वैजवनः वइजवणो । वैतालीयम् वइआलीअं । वैदर्भः वइदठभो ।  
वैदेशः वइएसो । वैदेहः वइएहो । वैशाखः वइसाहो । वैशालः  
वइसालो । वैश्वानरः वइस्साणरो । स्वैरम् सइरं । इत्यादि.

वैकल्पिक—

कैरवम् कइरवं, केरवं । कैलासः कइलासो, केलासो ।  
कैत्रः कइत्तो, केत्तो । दैवम् दइव्वं, देव्वं । वैतालिकः वइआलिओ,  
वेआलिओ । वैरम् वइरं, वेरं । वैशम्पायनः वइसंपायणो, वेसंपा-  
यणो । वैश्रवणः वइसवणो, वेसवणो । वैशिकम् वइसिअं, वेसिअं ।  
इत्यादि.

### ५७ ओ-विकार—

(क) ओ=अ—

वैकल्पिक—

अन्योन्यम् अन्नन्नं, अन्नुन्नं । आतोद्यम् आवज्जं, आउज्जं ।  
प्रकोष्ठः पवट्टो, पउट्टो, । मनोहरम् मणहरं, मणोहरं ।

१ बाली प्र० पृ० ४ ( ऐ=इ ) २ बाली प्र० पृ० ४ ( ऐ=ई )

३ त्तारे आ च्चे शब्दोमां 'ओ' नो 'अ' थाय छे त्तारे ज तेना  
'त' अने 'क' नो 'व' पण थाय छे.



शिरोवेदना      सिरविअणा,      सिरोविअणा ।  
 सरोरुहम्      सररुहं,      सरोरुहं ।

(ख) ओ=ऊ—

सोच्छ्वासः      सूसासो ।

(ग) ओ=अउ, आअ—

ओ=अउ—गोकः गउओ । गोकाः गउआ । गो गउ—गऊ ।

ओ=आअ—गो गाअ—गाओ ( पुंलिङ्ग )

गो गाअ—गाई ( स्त्रीलिङ्ग )

५८ औ—विकार—

(क) औ=अउ—

नीचेना शब्दोना 'औ' नो 'अउ' धाय छे:

कौक्षेयकम्	कउच्छेअयं ।	पौरः	पउरो ।
कौरवः	कउरवो ।	पौरुषम्	पउरिसं ।
कौलः	कउलो ।	मौनम्	मउणं ।
कौशलम्	कउसलं ।	मौलिः	मउली ।
गौडः	गउडो ।	सौधम्	सउहं ।
गौरवम्	गउरवं ।	सौराः	सउरा ।

(ख) 'औ=आ—

गौरवम्      गारवम्

१ पाली प्र० पृ० ५ ( औ=आ ) टिप्पण, पालीमां कोई कोई ठेकाणे 'औ' नो 'अ' वण धाय छे: (औ=अ)—पाली प्र पृ० ५ टिप्पण.

(ग) 'औ=उ

नचिना शब्दोमां 'औ' नो 'उ' थाय छे:

दौवारिकः दुवारिओ । पौलोमी पुलोमी । मौञ्जायतः  
मुंजायणो । शौण्डः सुंडो । शौद्धोदनिः सुद्धोअणी । सौगन्ध्यम्  
सुगन्धतणं । सौन्दर्यम् सुंदेरं । सौवर्णिकः सुवाणिओ ।

कौक्षेयकम् कुच्छेअयं, कोच्छेअयं । ( वै० )

(घ) औ=आव—

नौः नावा ।



## प्रकरण ६

असंयुक्त व्यंजनानां विशेष फेरफारो

५९ क-विकार—

<sup>१</sup>क=ख—

कर्परम् स्वप्परं ।      कीलः खीलो ।  
कीलकः खीलओ ।      कुब्जः खुज्जो ।

<sup>२</sup>क=ग—

अमुकः अमुगो ।      कन्दुकम् गेंदुअं ।  
असुकः असुगो ।      तीर्थकरः तित्थगरो ।  
आकर्षः आगरिसो ।      दुकुलम् दुगुलं ।  
आकारः आगारो ।      मदकलः मयगलो ।  
उपासकः उवासगो ।      मरकतम् मरगयं ।  
एकः एगो ।      श्रावकः सावगो ।  
एकत्वम् एगत्वं ।      लोकः लोगो ।

क=च—

<sup>३</sup>किरातः चिलाओ ।

क=भ—

शीकरः सीभरो, सीअरो । (वै०)

क=म—

चन्द्रिका चंदिमा ।

१ पाली प्र० पृ० ५५ (क=ख)

२ 'खुज्ज' शब्द 'कुब्ज' अर्थमां ज वपराय छे.

३ पाली प्र० पृ० ५५ (क=ग)

४ 'चिलाअ' शब्द 'भिल्ल' अर्थमां ज वपराय छे.

क=व—

<sup>१</sup>प्रकोष्ठः पवट्टो, पउट्टो ।

क=ह—

चिकुरः चिहुरो । निकषः निहसो । स्फटिकः फलिहो ।

शीकरः सीहरो, सीअरो । (वै०)

६० ख-विकार—

ख=क—

शृङ्खलम् संकलं । शृङ्खला संकला ।

६१ ग-विकार—

ग=म—

पुंतागानि पुंतामाइं । भागिनी भामिणी ।

ग=ल—

छागः छालो । छागी छाली ।

ग=व—

दुर्भगः <sup>२</sup>दूहवो । सुभगः सूहवो ।

६२ च-विकार—

च=ज<sup>३</sup>—

पिशाची पिसाजी, पिसाई । (वै०)

च=ट—

आकुञ्चनम् आउंठणं ।

च=ल—

पिशाचः पिसल्लो, पिसाओ । (वै०)

१ जूओ पृ० ६०-टिप्पण ३ ।

२ ज्यारे 'दु'नो 'दू' अने 'सु'नो 'सू' यतो नथी त्यारे 'ग'  
नो 'व' पण यतो नथी-जूओ उ-विकार (घ) उ=ऊ पृ० ५४

३ पाली प्र० पृ० ५६ (च=ज)

च=स—

खचितः खसिओ, खइओ । (वै०)

### ६३ ज-विकार

ज=झ—

जटिलः झडिलो, जडिलो । (वै०)

### ६४ ट-विकार

ट=ड—कैटमः केडवो । शकटः सयदो । सटा सढा ।

ट=ल—स्फटिकः फल्लिहो ।

चपेटा चविला, चविडा । (वै०)

पाटयति फालेइ, फालेइ । ”

### ६५ ठ-विकार

ठ=ल—अङ्कोठः अंकोल्लो ।

अङ्कोठतैलम् अंकोल्लतेल्लं ।

ठ=ह—पिठरः पिहडो, पिठरो (वै०)

### ६६ ण-विकार

ण=ल—वेणुः वेल्ल, वेणु । (वै०)

### ६७ त-विकार

त=च— तुच्छम् चुच्छं ।

त=छ— तुच्छम् लुच्छं ।

त=ट— तगरः टगरो । तूबरः टूबरो । त्रसरः टसरो ।

१ पाली प्र० पृ० ५८—(ट=ल) पालीमां केटलेक टेकाणे 'ट'ने  
'ळ' पण थाय छे:—( ट=ळ पृ० ५८ )

२ अर्हा 'पाटि' धातुनां वधां रूपो समजवानां छे.

३ पाली प्र० पृ० ५८ (ण=ळ) वेणुः=वेळु—पाली

प्रा. ९.

त=ड—

नभिना शब्दोमां 'त' नो 'ड' धाय छे—ते क्यांय नित्ये अने  
क्यांय विकल्पे धाय छे:—

पताका पडाया ।

'प्रति पडि ।

[ प्रतिकरोति पडिकरइ । प्रतिनिवृत्तम् पडिनिअत्तं । प्रतिपत्  
पडिवया । प्रतिपन्नम् पडिवन्नं । प्रतिभासः पडिहासो । प्रतिमा  
पडिमा । प्रतिश्रुत् पडंसुआ । प्रतिसारः पडिसारो । प्रतिस्पर्धी  
पाडिष्कद्धी । प्रतिहासः पडिहासो । प्रतिहारः पडिहारो । ]

प्रभृति पहुडि ।

भृतकम् मडयं ।

प्राभृतम् पाहुडं ।

व्यापृतः वावडो ।

विभीतकः बहेडओ ।

सूत्रकृतम् सुत्त (सूअ) गडं ।

हरीतकी हरडई । इत्यादि.

वैकल्पिक—

अवहतम्	अवहडं,	अवहयं ।
अवहतम्	ओहडं,	ओहयं ।
आहनम्	आहडं,	आहयं ।
कृतम्	कडं,	कयं ।
दुष्कृतम्	दुष्कडं	दुष्कयं ।
मृतम्	मडं,	मयं ।
वेतसः	वेडिसो,	वेअसो ।
सुकृतम्	सुकडं	सुकयं ।

त=ण—

अतिवृक्तकम् अणिउँतयं । गर्भितः गदिभणो ।

त=र—

मसतिः संतरी ।

त=ल—

अतसी अलसी । सातवाहनः सालवाहणो ।

सातवाहनी सालआहणी— सालाहणी ।

वैकल्पिक—

पलितम् पलिलं, पलिअं ।

त=व— आतोद्यम् आवज्जं, आउज्जं ।

पीतलम् पीवलं, पीअलं ।

त=ह—

वितस्तिः विहत्थी ।

वैकल्पिक—

कातरः काहलो, कायरो ।

भरतः भरहो, भरओ ।

मातुलिङ्गम् माहुलिंगं, माउलिंगं ।

वसतिः वसही, वसई ।

## ६८ थ-विकार

थ=ठ—

प्रथमः पठमो । मेथिः मेठी । शिथिरः ( लः ) सिद्धिलो ।

वैकल्पिक—

निशीथः निसीहो, निसीहो ।

पृथिवी पृढवी, पृहवी ।

१ जओ पृ० ६०, ३ टिप्पण ।

२ वितस्तिः विदत्थि—(त=द) पाली प्र० पृ० ५९.

३ पृथिवी पठवी—(थ=ठ) पाली प्र० पृ० ५९.

थ=व—

पृथक् पिथं, पिहं ।

## ६९ द-विकार

१ द=ड—

दंश डंस इत्यादि.

दह डह इत्यादि.

वैकल्पिक—कदनम् कडणं, कयणं । दग्धः डड्डो, दड्डो । दण्डः डंडो, दंडो । दम्भः डम्भो, दम्भो । दर्भः डर्भो, दर्भो । दष्टः डड्डो, दड्डो । दरः डरो, दरो । दशनम् डसणं, दसणं । दाहः डहो, दाहो । दोला डोला, दोला । दोहदः डोहलो, दोहलो ।

द=व—दीप्<sup>१</sup> धीप्, दीप् । दीप्यते विप्पइ, दिप्पइ । (वै०)

(क) द=र—संख्यावाचक शब्दना अनादिभूत, असंयुक्त अने एकपदस्थित एवा 'द' नो 'र' थाय छे:

एकादश एआरह । द्वादश वारह । त्रयोदश तेरह ।

(ख) द=र—कदली<sup>२</sup> करली<sup>३</sup> । गद्गदम् गगरं ।

४ द=ल—प्रदीप्यति पलीवेइ । प्रदीप्तम् पलितं । दोहदः दोहलो ।

कदम्बः कलम्बो, कयम्बो । (वै०)

द=व—कदर्थितः कवट्टिओ ।

द=ह—ककुदम् कउहं ।

१ पाठी प्र० पृ० ५९—(द=ड)

२ अहीं आ वन्ने धातुनां वधां रूपो समजवानां छे.

३ अहीं 'दीप्' धातुनां वधां रूपो समजवानां छे.

४ आ शब्दना अर्थ 'केळ' यतो नथी.

५ पाली प्र० पृ० ६०—(द=ळ—दोहदः दोहळो)

६ अहीं 'प्रदीप्' धातुनां वधां रूपो समजवानां छे.



## ७० ध-विकार

ध=ढ—निषधः निसदो ।

औषधम् औसदं, औसहं । ( वै० )

## ७१ न-विकार

न=णह—नापितः ण्हाविओ, नाविओ । ( वै० )

<sup>१</sup>न=ल—निम्बः लिंबो, निंबो । ( वै० )

## ७२ प-विकार

<sup>२</sup>प=फ—पनसः फणसो । परिधः फलिहो । परिखा फलिहा ।  
परुषः फरुसो । <sup>३</sup>पाटि फाडि । [ पाटयति फाडेइ  
इत्यादि ] पारिभद्रः फालिहद्दो ।

प=म—आपडिः आमेलो, आवेडो । नीपः नीमो, नीवो । ( वै० )

प=व—प्रभूतम् वहुत्तं ।

प=र—पापद्धिः पारद्धी ।

## ७३ व-विकार

<sup>४</sup>व=भ—विसिनी भिसिणी ।

व=म—कवन्धः कमन्धो ।

व=य—कवन्धः कयन्धो । ( वै० )

## ७४ भ-विकार.

भ=व—कैटभः केटवो ।

१ पाली प्र० पृ० ६१—( न=ड )

२ पाली प्र० पृ० ४०—( प=फ ) परुषः—फरुसो ( पाली )

३ अर्हो 'पाट' घातुनां त्रधां रूपो समजवानां छे.

४ पाली प्र० पृ० ६२—( व=भ )

## ७९ म-विकार

म=ह—विषमः विसदो, विसमो । ( वै० )

म=व—मन्मथः वम्महो ।

अभिमन्युः अहिवन्नु, अहिमन्नु । ( वै० )

म=स—भ्रमरः भसलो, भमरो । ( वै० )

## ७६ म-अनुनासिक

नीचेना शब्दोमां 'मु' ना 'म' नो लोपथाय छे अने 'म'नो लोप थया पछी शेष रहेल ('मु' ना) 'उ' ने स्थाने अनुनासिक 'उ' (उँ) थाय छे:

अतिमुक्तकम् अणिउँत्तयं । कामुकः काउँओ ।

चामुण्डा चाउँण्डा । यमुना जउँणा ।

## ७७ 'य-विकार

य=आह—कतिपयम् कइवाहं ।

य=ज्ज—उत्तरीयम् उत्तरिज्जं, उत्तरीअं । ( वै० )

तृतीयः तइज्जो, तइओ । द्वितीय बिइज्जो, बीओ । ( वै० )

य=त—युष्मदीयः तुम्हकेरो । युष्मादृशः—तुम्हारिसो । 'यु-  
ष्मद्—तुम्ह । इत्यादि ।

'य=ल—यष्टिः लष्टी ।

य=व—कतिपयम्—कइअवं ( वै० )

१ कोइ एकाद शब्दोमां 'य' नो 'र' पण थइ जाय छे:

स्नायुः—ण्डारु—[ पाली—सिनेरु ]

२ अहीं 'युष्मद्' शब्दनां वधी जातनां रूपाने पण समजवानां छे:

युष्मत्पुत्रः—तुम्हपुत्तो इत्यादि

३ पाली प्र० पृ० ६३—( य=ल )

४ पाली प्र० पृ० ६३—( य=व )

य=ह—छाया छाही, छाया । सच्छायम् सच्छाहं,  
सच्छायं ( वै० )

## ७८ र-विकार

र=ड—किरिः किडी । पिटरः पिहडो । मेरः भेडो ।

र=डा—पर्याणम् पडायाणं, पड्याणं ।

र=ण—करवीरः कणवीरो ।

र=ल—नीचेना शब्दोमां 'र' नो 'ल' थाय छे—ते क्याय नित्ये  
अने क्याय विकल्पे थाय छे:

अपहारम् अवहालं ।

भ्रमरः भसलो ।

अङ्गारः इंगालो ।

मुग्गरः मुहलो ।

करुणः कलुणो ।

युधिष्ठिरः जहुद्विलो ।

कातरः काहलो ।

रुग्णः लुक्को ।

किरातः निलाओ ।

वरुणः वलुणो ।

चरणः चलणो ।

शिथिरः सिद्विलो ।

दरिद्रः दलिहो ।

सत्कारः सकालो ।

दरिद्राति दलिदाइ ।

सुकुमारः सोमालो ।

दरिद्रचम दालिहं ।

स्थूरः थूलो ।

परिक्षा फलिहा ।

स्थूरभद्रः थूलभदो ।

परिषः फलिहो ।

हरिद्रः हलिहो ।

पारिभद्रः फालिहदो ।

हरिद्रा हलिदा । इत्यादि.

१ आ शब्दनो अर्थ 'शीले' के 'छांयो' ज थाय छे.

२ 'पिटर' शब्दनु रूप 'पिहड' थाय छे, पण 'पिहड' श्नु  
नभीः—इओ पृ० ६२ (ठ=ड)

३ सख्यायो मागधी र=ल (पृ० २६)

४ 'भ्रमर' श्नु रूप 'भसल' थाय पण 'भमल' ने थाय.

वैकल्पिक—

जठरम्	जदलं,	जदरं ।
निष्ठुरः	निठुलो,	निठुरो ।
बठरः	बदलो,	बदरो ।

### ७९ ल-विकार

ल=ण—नीचेना शब्दोमां आदिना ' ल ' नो नित्ये अने विकल्पे 'ण' धाय छे:

ललाटम् णलाटं, णिलाटं ।

वैकल्पिक—

लाङ्गलम्	णङ्गलं,	लंगलं ।
लाङ्गूलम्	णङ्गूलं,	लंगूलं ।
लाहलः	णाहलो,	लाहलो ।

ल=र—स्थूलम् थोरं ।

### ८० व-विकार

व=भ—विह्वलः भिठ्मलो, विठ्मलो, विहलो<sup>१</sup> । ( वै० )

व=म—शवरः समरो । वैश्रवणः वेसमणो ।

नीवी नीमी, नीवी । स्वप्नः सिमिणो, सिविणो ( वै० )

### ८१ श-विकार

श=छ—शमी छमी । शावः छावो ।

शिरा छिरा, सिरा ( वै० )

१ पाली प्र० पृ० ६३—( ल=न )—ललाटम् नलाटं ।

२ जओ पृ० ४५ ( अ=इ )

३ लाङ्गलम् नाङ्गं पाली

[ पृ० ३९ ]

४ 'विह्वल' शब्दतुं 'भिह्वल' रूप यतुं नथाः—जओ ह्व=भ,

५ पाली प्र० पृ० ६३—( श=छ )—शावः छावो ।

श=ह—एकादश एआरह, एआरस । दश दह, दश । दशबलः  
दहबलो, दसबलो । दशमुखः दहमुखो, दसमुखो । दशरथः  
दहरहो, दसरहो । द्वादश बारह, बारस । त्रयोदश  
तेरह, तेरस इत्यादि ।

## ८२ प-विकार.

<sup>१</sup>प=छ—<sup>१</sup>षट् छ [ षट्पदः छप्पओ । पण्मुहो छंमुहो । पष्ठः  
छट्टो । षष्ठी छष्टी ]

ष=ण्ह—स्नुषा सुण्हा, सुसा<sup>१</sup> । ( वै० )

प=ह—पाषाणः पाहणो, पासाणो । प्रत्यूषः पच्छूहो, पच्छूसो ( वै० )

## ८३ स-विकार

स=छ—सप्तपर्णाः छत्तिवण्णो । सुधा छुहा ।

स=ह—दिवसः दिवहो, दिवसो । ( वै० )

## ८४ ह-विकार

ह=र—उत्साहः उत्सारो, उच्छाहो ।

## ८५ लोप

नीचिना शब्दोमां नीचे जणाविला व्यंजनोनो लोप भिक्ख्ले  
पाय छे:

‘क’ लोप—प्राकारः पारो, पायारो ।

व्याकरणम् वारणं, वायरणं ।

‘ग’ लोप—आगतः आओ, आगओ

१ पाली प्र० पृ० ६४—( प=छ ) षट् छ ।

२ अर्ही ‘षट्’ शब्दनां दधां रूपो समजवानां छे.

३ जूओ पृ० ४१ ‘स्न-सिन’ अने एनुं टिप्पण ।

४ ‘उत्साह’ शब्दनुं ‘उच्छार’ रूप थाय नहि.

‘ज’ लोप—दनुजः दणु, दणुओ । दनुजवधः दणुवहो, दणुअवहो ।

भाजनम् भाणं, भायणं । राजकुलम् राउलं, रायउलं ।

‘द’ लोप—उदुम्बरः उम्बरो, उउंबरो । दुर्गादेवी दुग्गावी,

दुग्गादे (ए) वी । पादपतनम् पावडणं, पायवडणं ।

पादपीठम् पावडिं, पायवीडिं ।

‘य’ लोप—किसलयम् किसलं, किसलयं ।

कालायसम् कालासं, कालायसं ।

हृदयम् हिअं, हिअयं । सहृदयः सहिओ, सहिअयो ।

‘व’ लोप—

अवटः अडो, अवडो । आवर्तमानः अत्तमाणो, आवत्तमाणो ।

एवमेव एमेव, एवमेव । जीवितम् जीअं, जीविअं । तावत् ता, ताव ।

देवकुलम् देउलं, देवउलं । प्रवारकः पारओ, पावारओ । यावत्

जा, जाव ।

लोप—

केटलेक टेकाणे शब्दना आदि व्यंजननो पण लोप थई

जाथ छे:

च अ । चिह्नम् इंधं । पुनः उणो इत्यादि ।

## प्रकरण ७

### संयुक्त व्यंजनोना विशेष फेरफार

[ सूचना:—आ नीचे संयुक्त व्यंजनोना विशेष फेरफारोने आपवामां आवे छे अने साथे जे जे शब्दोनां वैकल्पिक बच्चे रूपो थाय छे तेओनुं बीजुं रूप लक्ष्यमां रहे ए माटे तेने पग अहीं आवा [ ] कौंसमां जणावी दीधुं छे. ]

८६ क

(क) क्त=क—

मुक्तः मुक्तो [ मुक्तो ] । शक्तः सक्तो [ सक्तो ] ।

(ख) ण=क—

रुणः लुक्तो [ लुगो ] ।

(ग) त्व=क—

मृदुत्वम् माउक्तं [ माउत्तणं ] ।

(घ) ष्ट=क—

दष्टः डक्तो [ दक्तो ] ।

८७ कख, ख

(क) क्षण=ख—

तीक्ष्णम् तिखं, [ तिण्हं ] ।

(ख) स्त=ख—

स्तम्भः खंभो [ थंभो ]

१ पाली प्र० पृ० ४१ ( टिप्पण )

२ रुणः लुगो ( पाली प्र० पृ० ४९ टिप्पण ण=ग )

३ जूओ पृ० ४०-३ टिप्पण

(ग) स्थ=ख—

स्थाणुः खाणू ।

(घ) स्फ=ख—

स्फोटकः खेडओ ।

स्फेटिकः खेडिओ ।

स्फोटकः खोडओ ।

८८ ग्ग, झ

(क) रक्त=ग्ग—

रक्तः रग्गो [ रत्तो ]

(ख) र्क=ङ्ग—

शुल्कम् रुङ्गं, ( चुंगी- हिं० ) [ सुक्कं ]

८९ च

(क) त=च—

कृत्तिः किच्ची ।

(ख) थ्य=च—

तथ्यम् तचं [ तच्छं ]

९० च्छ, छ

( क ) स्थ=छ—स्थगितम् छइअं [ थइअं ]

( ख ) स्प=छ—स्पृहा छिहा ।

( ग ) स्प=च्छ—निसृहः निच्छिहो [ निष्पिहो ] ।

९१ ज्ज, झ

न्य=ज्ज, झ—

अभिमन्युः अहिमज्जू, अहिमज्जू [ अहिमजू ]

१ आ शब्द 'महादेव' न सूक्तवतो होय त्यारे तेनुं 'खाणु' न धदले 'थाणु' रूप थाय छे ।

२ शुल्कम् सुक्कं—( पाली प्र० पृ० ३०—टिप्पण )

३ अभिमन्युः अभिमजू ( न्य=ज्ज—पाली प्र० पृ० २३ )



## ९२ ज्ञा

न्ध=ज्ञा—

(धातु) इन्ध् इज्ञा (समिन्ध् समिज्ञाइ । वि+इन्ध् विज्ञाइ )

## ९३ ज्नु

श्चि=ञ्नु—

वृश्चिकः विञ्नुओ, [ विञ्चिओ ]

## ९४ ट्ट

( क ) त्त=ट्ट—पत्तनम् पट्टणं । मृत्तिका मट्टिआ ।

वृत्तः वट्टो ।

( ख ) र्थ=ट्ट—कदर्थितः कवट्टिओ ।

( ग ) स्त=ट्ट—पर्यस्तः पल्लट्टो ।

## ९५ ङ्ठ

( क ) र्थ=ङ्ठ—

अर्थः अट्टो [ अत्थो ]

चतुर्थः चउट्टो [ चउत्थो ]

(ख) स्त=ठ—

स्तम्भ्यते ठंभिज्जइ ।

स्तब्धः ठड्ढो [ थद्धो ]

१ वृश्चिकः विञ्चिको ( पाली )

२ पाली प्र० पृ० ५८—( त्त=ट्ट )

३ अर्थः अत्थो, अट्टो, अट्टो—( पाली प्र० पृ० १० टिप्पण )

४ 'अट्ट' शब्दनो प्रयोग 'प्रयोजन' अर्थमां थाय छे अने 'अत्थ' शब्दनो 'धन' अर्थमां थाय छे.

५ स्तब्धः थद्धो । स्तम्भः संभो—(स्त=थ पाली प्र० पृ० २७)

स्तम्भ ठंभ (धातु)

स्तम्भः ठंभो ।

स्त्यान्म् ठीणं । [थीणं]

(ग) स्थ=ठ—विसंस्थुलम् विसंतुलं ।

स्थ=ड-- अस्थि अट्टि ।

९६ ड

(क) र्त=ड—

गर्तः गड्डो ।

(ख) र्द=ड—

कर्दः कवड्डो ।

गर्दभः गड्डभो [गदहो]

छर्द छड्ड (धातु)

छर्दयति छड्डेइ ।

छर्दिः छड्डी ।

मर्दितः मड्डिओ ।

विच्छर्दः विच्छड्डो ।

वितर्दिः विअड्डी ।

संमर्दः संमड्डो ।

१ आ 'स्तम्भ' धातुने अही अस्पंदार्थक ज लेवानो छे.

२ 'स्तम्भ' शब्दनो अर्थ पण 'स्तम्भ' धातुनी जेथो ज समजवानो छे

३ पाली प्र० पृ० २८—(स्थ=ठ)

४ अस्थि अट्टि (पाली प्र० पृ० २९—स्थ=ड)

## ९७ 'इद, द

नीचे जणावेला शब्दोमां संयुक्त 'ध' नो इद अने द  
धाय छे:—

(क) ध, द्ध, र्ध, वध=इद—

अर्धम्	अइदं	[ अद्ध ]
प्रद्धिः	इइदी,	[ इद्धी ]
दधवः	दइदो ।	
विदग्धः	विअइदो	
वृद्धः	वुइदो,	[ विद्धो ]
वृद्धिः	वुइदी ।	
श्रद्धाः	सइदा,	[ सद्धा ]
स्तव्यः	ठइदो ।	

(ख) ध=द—मूर्धा मुंदा, [ मुद्धा ]

९८ णट, णड, णण

न्त=णट—

वृन्तम् वेण्टं ( तालवृन्तम् तालवेण्टं )

न्द=णड—

कन्दरिका कण्डलिआ ।

भिन्दिपालः भिण्डिवाले ।

(क) श्र=णण—

पञ्चदश पण्णरह ।

पञ्चाशत् पण्णासा ।

१ पाली प्र० पृ० ४२- ( द्ध=इद, ध=इद, र्ध=इद )

२ वृन्तम्=वेण्टं—( पाली प्र० पृ० ५८, त=ण्ट )

(ख) त्त=ण्ण—

दत्तम् दिण्णं ।

(ग) ल्ल=ण्ण—

मव्याहनः मज्झणो, [ मज्झणो ]

९९ त्थ

(क) त्स=त्थ—

उत्साहः उत्थारो ।

(ख) त्म=त्थ—

अव्यात्म अज्जत्थं [ अज्जत्थं ]

१०० ङ्

ष्ट=ङ्— आश्लिष्टः आलिद्धो ।

न्त, न्थ

न्त्य=न्त—

मन्युः मन्तू । [ मन्तू ]

हन=न्थ—

चिहनम् चिन्थं [ चिण्ठं ]

१०१ ष्य, ष्फ, फ

त्म=प्प—

आत्मा अप्पा । [ अत्ता ]

आत्मानः अप्पाणो [ अत्ताणो ]

१ 'दत्त' शब्दस्य 'दिण्ण' के 'दित्त' रूपं यत्तुं नथी.

२ उत्साहः=उत्साहो—( पाली प्र० पृ० ३० )

३ जूओ पृ० ३६, एने एनुं चोथुं दिप्पण ।

४ पालीभाषामां 'त्म' नो 'तुम' यतो जणाय छेः—आत्मा आत्तुमा, अत्ता—( पाली प्र० पृ० ५० )

ष्म=ष्फ, फ—

भीष्मः भिष्फो ।

श्लेष्मा<sup>१</sup> सेफो [ सिलिम्हो ]

स्म=प्प—

भस्म भप्पो [ भस्सो ]

१०२ ष्म, ष्व, म्भ

ध्व=ढभ—

उर्ध्वम् उढभं [ उद्धं ]

त्रै=स्व—

आम्रम् अंवं ।

ताम्रम् तंवं ।

(क) श्म=म्भ—

कश्मीराः कम्भारा [ कम्हारा ]

(ख) ह्य=म्भ—

ब्राह्मणः बम्भणो [ बम्हणो ]

ब्रह्मचर्यम् बम्भचेरं [ बम्हचेरं ]

१०३ र

(क) र्यै=र—

आश्चर्यम् अच्छेरं । तूर्यम् तूरं । धैर्यम् धीरं, [ धिज्जं ]

पर्यन्तः परंतो । [ पज्जतो ] ब्रह्मचर्यम् बम्हचेरं । शौण्डीर्यम्

सौंडीरं । सौन्दर्यम् सुन्देरं ।

(ख) र्है=र—

दशार्हः दसारो ।

(ग) र्र=र—

धात्री धारी ।

१ श्लेमा=सिलेसुमा, सेम्हो—( पाली प्र० पृ० ४९, म=उम् )

२ पाली प्र० पृ० १५—( म्र=म्भ नि० १८ )

## १०४ ल, लृ

ण्ड=ल—

कूप्माण्डी क्रोहशी [ कोहण्डी ]

र्य=लृ—

पर्यस्तम् पल्लट्टं, [ पल्लत्थं ]

पर्याणम् पल्लाणं ।

सौकुमार्यम् सोअमल्लं ।

## १०५ रस

स्प=रस—

वृहस्पतिः बहस्सई [ बहप्फई ]

वनस्पतिः वणस्सई [ वणप्फई ]

## १०६ ह

(क) क्ष=ह— दक्षिणः दाहिणो [ दक्खिणो ]

(ख) ख=ह— दुःखम् दुहं [ दुक्खं ]

दुःखितः दुह्मिओ [ दुक्खिओ ]

(ग) र्थ=ह— तीर्थम् तूहं [ तित्थं ]

(घ) र्व=ह— दीर्घः दीहो, [ दिग्घो ]

(ङ) र्प=ह— कर्षापणः काहावणो ।

(च) प्प=ह— वाप्पः बाहो

१ पर्यस्तिका पल्लत्थिका—( पाली प्र० पृ० १९—टिप्पण )

२ वनस्पतिः वनस्पति—( पाली प्र० पृ० ३९—स्प=प्प )

३ पाली प्र० पृ० ८—नियम १० (ख)

४ आ शब्द, ये अर्थमां प्रसिद्ध छे—एक तो आंसु अने बीजो वाफः तेमां ज्यारे ए वाफं—गरमी—नो वाचक होय त्यारे तेनुं ' वाह ' ने बदले ' वप्फ ' रूप थाय छे ।

(छ) षम=ह- कुष्माण्डी कोहण्डी ।

कुष्माण्डम् कोहण्डं ।

१०७ द्विर्भाव

(क) नीचे जणाव्या प्रमाणे चिह्नित व्यंजनोनो द्विर्भाव थाय छे--

ते कयांय नित्ये अने कयांय विकल्पे थाय छे:—

ऋजुः उज्जृ ।

यौवनम् जुव्वणं ।

तैलम् तेल्लं ।

विचाकिलम् वेइल्लं ।

प्रभूतम् बहुत्तं ।

त्रीडा विड्डा इत्यादि ।

प्रेम पेम्मं ।

मण्डूकः मंडूको ।

वैकल्पिकः—असदीयम् अम्हकेरं अम्हकेरं,

अम्हकेरं ।

एकः

एकौ,

एओ ।

कर्णिकारः

कर्णिकारो,

कर्णिकारो ।

कुतूहलम्

कोउहल्लं,

कोउहल्लं ।

चिअ

चिअ,

चिअ (एव)

चेअ

चेअ,

चेअ (एव)

तूष्णीकः

तुष्णिहको,

तुष्णिहओ ।

दैवम्

दइव्वं,

दइव्वं ।

नखः

नखो,

नहो ।

निहितम्

निहित्तं,

निहित्तं ।

नीडम्

नेड्डं,

नेड्डं ।

१ 'चिअ' अने 'चेअ' ए वन्ने अवधारण सूचक अव्यय छे (हे० ८-२-१८४) अने संस्कृतमां वपराता 'चैव' साथे विशेष समानता धरावे छे—उच्चारना कारणे लीघे ए वन्ने 'चैव' मांथी एण थइ शकं छे,

मूकः	मुक्को,	मूओ ।
मृदुकम्	माउकं,	माउअं ।
व्याकुलः	वाउल्लो,	वाउल्लो ।
व्याहृतः	वाहित्तो,	वाहित्तो ।
सेवा	सेवा,	सेवा ।
स्रोतम्	सोत्तं,	सोअं ।
स्त्यानम्	थिणं,	थीणं ।
स्थूलः	थुल्लो,	थोरो ।
स्थाणुः	खण्णू,	खाणू ।
हूतम्	हुत्तं,	हूअं इत्यादि ।

(ख) समासमां आवेला उत्तरपदना आदिना व्यंजननो द्विर्भाव विकल्पे थाय छेः—

आलान-स्तम्भः	आणाल-खंभो,	आणाल-वखंभो ।
कुसुम-प्रकरः	कुसुम-पयरो,	कुसुम-प्पयरो ।
दुःसहः	दु-सहो,	दु-रसहो ।
देव-स्तुतिः	देव-थुई,	देव-त्थुई ।
नदी-ग्रामः	नइ-गामो,	नइ-ग्गामो ।
निःसहम्	नि-सहं,	नि-रसहं ।
हर-स्कन्दाः	हर-खंदा,	हर-वखंदा ।

### १०८ शब्द-विशेष विकार

जे शब्दोमां कोई पण सामान्य के विशेष नियम न लागु पडतां चिह्नित भागना केटलाक विशेष विकारो थाय छे, ते आ नीचे आपवामां आवे छेः—

अयस्कारः एकारो ।

आश्चर्यम् अच्छअरं, अच्छरिअं, अच्छरिज्जं अच्छरीअं ।

१ जूओ पृ० १-टिप्पण २ लुं ।

२ आश्चर्यम्=अच्छरियं, अच्छरियं, अच्छेरं— (पाली प्र० पृ० ४४ टिप्पण )



उदूखलः	ओहलो	[ उऊहलो ]
उलूखलम्	ओकखलं	[ उलूहलं ]
कदलम्	केलं,	[ कयलं ]
कदली	केली,	[ कयली ]
कर्णिकारः	कण्णरो,	[ कर्णिआरो ]
कुतूहलम्	कोहलं,	[ कोउहलं ]
चतुर्गुणः	चोग्गुणो,	[ चउग्गुणो ]
चतुर्थः	चोत्थो,	[ चउत्थो ]
चतुर्था	चोत्थी,	[ चउत्थी ]
चतुर्दश	चोद्दह,	[ चउद्दह ]
चतुर्दशी	चोद्दसी,	[ चउद्दसी ]
चतुर्वारः	चोव्वारो,	[ चउव्वारो ]
त्रयस्त्रिंशत्	तेत्तीसा ।	
त्रयोदश	तेरह ।	
त्रयोविंशतिः	तेवीसा ।	
त्रिंशत्	तीसा ।	
नवनीतम्	नोणीअं, लोणीअं ।	
'नवफलिका	नोहलिआ ।	
नवमालिका	नोमालिआ ।	
निषण्णः	णुमण्णो,	[ णिसण्णो ]
पूगफलम्	पोप्फलं ।	
पूगफली	पोप्फली ।	
पूतरः	पोरो ।	
पावरणम्	पङ्गुरणं, पाउरणं,	[ पावरणं ]

वदरम्	बोरं ।	
बदरी	बोरी ।	
मयूखः	मोहो,	[ मऊहो ]
रुदितम्	रुष्णं ।	
लवणम्	लोगं	[ लवणं ]
विचकिलम्	वेइल्लं ।	
विंशतिः	वीसा ।	
सुकुमारः	सोमालो	[ सुकुमालो ]
स्थविरः	थेरो ।	

### १०९ शब्द—सर्वथाविकार—

आ नीचे ते शब्दो आपवामां आवे छे जे केटलेक अंशे के सर्वथा ( पोताना मूळ रूपधी ) अन्य रूपवाळा थई जाय छे:—

अधस् हेट्टं ।	अस्तम् हित्थं, तट्टं [तत्थं]
अप ओ, [ अव ]	दिग् दिसा ।
अप्सरस् अच्छरसा, अच्छरा ।	दुहिता धूआ, [दुहिआ]
अधि ऐ <sup>२</sup> ।	दंघ्रा दाढा ।
अत्र ओ, [ अव ]	द्रहः हरो ।
आयुः आउसं, [ आऊ ]	द्रहकः हरओ ।
आरब्धः आढतो, [ आरद्धो ]	धनुष् धणुहं, [ धणू ]
इदानीम् एण्हि, एत्ताहे, दाणिं [इआणिं] धृतिः दिही, [धिइ]	
शौ० दाणिं ।	

१ स्थविरः=थेरो—( पाली )

२ आ सिवाय बीजे कथांय 'ए' नो प्रयोग इष्ट नथी—( जूओ पृ० १—टिप्पण )

ईषत् कूर, [ ईसि ]	बहिस् बहिं, बाहिरं ।
उत ओ, [ उअ ]	बृहस्पतिः भयस्सई [ बहस्सई ]
उप ऊ, ओ, [ उव ]	भगिनी बहिणी, [ भइणी ]
उभयम् अवहं, उवहं, [ उभयं ]	मलिनम् मइलं [ मलिणं ]
ककुभ् कउहा ।	मातृष्वसा माउच्छा, माउसिआ ।
क्षिप्तम् झूटं [ खित्तं ]	मार्जारः मंजरो, वंजरो [ मज्जारो ]
क्षुब् झुहा ।	वनिता विलया, [ वणिआ ]
गृहम् घरं ।	विद्रुतः विदाओ ।
लुप्तः छिक्को [ लुत्तो ]	वृक्षः रुक्खो, [ वच्छो ]
तिर्यक् तिरिआ, तिरिच्छि ।	वैदुर्यम् वेरुलिअं, वेउज्जं ।
पदातिः पाइक्को [ पयाई ]	शुक्तिः सिप्पी, [ सुत्ती ]
प्रावृष् पाउसो ।	स्तोकम् थेवं, थोवं, थोकं [ थोअं ]
पितृष्वसा पिउच्छा, पिउसिआ। स्त्री	इत्थी [ थी ]
पूर्वम् पुरिमं पुव्वं । शौ० पुरवं ।	श्मशानम् सीआणं, सुसाणं [ मसाणं ]
	हृदयम् हिअयं पै० हितपं, हितपकं ।

१ विशेषणसूचक 'ईषत्' शब्दतुं ज 'कूर' रूप थाय छे, किंतु विशेष्यसूचकतुं नहि.

२ 'गृहपातं' शब्दतुं 'घरवइ' ने बदले 'गहवइ' रूप थाय छे.

३ तिर्यक्=तिरियो-( पाली ) पा० प्र० पृ० १६ नि० १९ )

४ पितृष्वसा पितुच्छा--( पा० प्र० पृ० ३४ टिप्पण )

५ स्तोकम् थोकं--( स्त=थ=पा० प्र० पृ० २७ )

६ श्मशानम् मरुनं, मुसानं--( पा० प्र० पृ० ५१-टिप्पण )

## ११० अन्तः स्वरवृद्धि—

नीचेना शब्दोमां चिह्नित संयुक्त व्यंजननी वच्चे नीचे जणाव्या  
प्रमाणे स्वरो उमराय छेः—

उमेरातो स्वरः

अग्नि	अगणी	[ अग्नी ]	अ
अर्हन्	अरहन्तो	अरिहंतो, अरुहंतो ।	अ, इ, उ
अर्ह	अरह, अरिह, अरुह ।		”
कृत्स्नः	कसिणो ।		इ
कृष्णः	कसणो, कसिणो	[ किण्हो ]	अ, इ
क्रियाः	किरिया	[ क्रिया ]	इ
क्षमा	छमा ।		अ
चैत्यम्	चेइअं ।		इ
छद्म	छउमं	[ छम्मं ]	उ
ज्या	जीआ ।		ई
तप्तः	तविओ	[ तत्तो ]	इ
द्वारम्	दुवारं	[ दारं ]	उ
द्वादश	दुवालस ।		”
दिष्ट्या	दिष्टिआ ।		इ
पद्मम्	पउमं	[ पोम्मं ]	उ

१ अग्निः ऊग्नि, अग्निनि, गिनि—( पा० प्र० पृ० ४९ )

२ अर्ही 'अर्ह' धातुनां वधां रूपो समजवानां छे.

३ कृत्स्नः कसिणो, किण्हो, सिणो—( पा० प्र० पृ० ४७ )

४ आ वच्चे पो वर्ण के रंग अर्थमां ज वपराय छे.

५ ज्या जिया—( पा० प्र० पृ० ४६-य=इ )

६ द्वारं दुवारं, द्वारं ( पा० प्र० पृ० ३२ टिप्पण )

७ पा० प्र० पृ० ४९—( म=उम्-पद्मम् पदुमं )

## उमेरातो स्वरः

१ प्लक्षः	पलक्खो ।		अ
भव्यः	भविओ ।	[ भव्वो ]	इ
मूर्खः	मुरूक्खो,	[ मुक्खो ]	उ
रत्नं	रयणं ।		अ
वज्रम्	वडरं	[ वज्जं ]	इ
शार्ङ्गम्	सारंगं ।		अ
श्री	सिरी ।		इ
श्वः	सुवे ।		उ
श्लाघा	सलाहा ।		अ
स्निग्धम्	सणिद्धं, सिणिद्धं,	[ निद्धं ]	अ, इ
सुषा	सुसुसा	[ सुण्हा, ण्हुसा सुसा ]	उ
सूक्ष्मम्	सुहुमं, सुहमं ।		उ, अ
स्नेहः	सणेहो नेहो ।		अ
स्याद्	सिआ		इ

१ प्लक्षः पिलक्खो—( प्रा० प्र० पृ० ३१ नि० ३७ )

२ वज्रः वजिरो—( पा० पृ० १३ टिप्पण )

३ श्रीः सिरी—( पा० पृ० १३ टिप्पण )

४ श्वः सुवे, स्वे—( पा० पृ० ३३ टिप्पण ) श्वः सुव=सुवे—

जूओ पृ० ४६ अ=ए

५ श्लाघा सिलाघा—( पा० पृ० ३१ )

६ स्निग्धम् सिनिद्धो, निद्धो—( पा० पृ० ४६ नि० ५३ )

७ जूओ पृ० ७३ तथा ४१

८ सूक्ष्मम्=सुखुमं—( पा० पृ० १८ टिप्पण )

९ स्नेहः सिनेहो, स्नेहो, सनेहो—( पा० पृ० ४६ नि० ५३ )

## उमरातो स्वरः

स्याद्वादः	सिआवाओ ।	इ
स्नुन्नम्	सुसुग्धं ।	उ
स्वः	सुवो ।	”
स्वे	सुवे ।	”
स्वप्नः	सिविणो ।	इ
स्वः	हिओ [ र्हो ]	”
स्वी	हिरी	इ

## १११ अक्षर- व्यत्यय—

आ नीचे जे शब्दोमां चिहिनत अक्षरोनो परस्पर व्यत्यय—

पूर्वापरभाव—थइ जाय छे ते आपवामां आवे छे:—

अचलपुरम्	अलचपुरं ।
आलानः	आणालो
करेणूः	कणेरू ।
महाराष्ट्रम्	मरहड्डं ।
लघुकम्	हलुअं [ लहुअं ]
ललाटम्	णडालं [ णलाडं ]
वारंणसी	वाणारसी ।
हरितालः	हलिआरो [ हरिआलो ]
ह्रदः	द्रहो [ हरो ]

१ समासान्तर्गत 'स्व' श- दानुं 'सुव' ने बदले 'स' रूप थाय छे:

स्वजनः सजणो

२ लघुः ह्यो, ह्यो—( प० पृ० २२ टिप्पण )

३ ह्रीः हिरी—( पा० पृ० १३ टिप्पण )

४ जूडो पृ० ७२ ल=ग

## अपभ्रंश-आदेशो

(१) नीचे जणावेला शब्दोंको अपभ्रंश रूपो आ प्रमाणे छे:

अन्यादृश	( 'अन्नादि (इ) स )	अन्नाइस । अवराइस ।
ईदृक्		एह ।
ईदृश	( ईदि (इ) स )	अइस ।
कीदृक्		केह ।
कीदृश	( कीदि (इ) स )	कइस ।
तादृक्		तेह ।
तादृश	( तादि (इ) स )	तइस ।
यादृक्		जेह ।
यादृश	( जादि (इ) स )	जइस ।
वर्त्म		विच्च ।
विषण्ण		बुन्न ।

## अपभ्रंशनां उमेरणो

( १ ) अपभ्रंशमां कोइ कोइ शब्दमां कोइ कोइ अक्षरनो  
वधारा तरीके उमेरो थइ जाय छे:—

उक्तम्	उत्तं	वुत्तं	( 'व' नो वधारो )
परस्परं	परोप्परं	अपरोप्परं	( 'अ' नो वधारो )
व्यासः	वासो	वासु, वासु	( 'र' नो वधारो )

१ आ ( ) काउंसमां आपेलां रूपो अपभ्रंशरूपोनी पूर्वाध-  
स्थाना सूचक छे, आ शब्दोंनां प्राकृतरूपो जोवा भाटे कुओ पृ० ५८  
ऋ=रि पृ० ५९ ऋ=इ ।

२ जेम 'अन्य' शब्दनुं 'अन्यादृश' रूप थाय छे तेम आ  
'अवराइस' शब्द जोतां तेना मूलरूप तरीके 'अपरादृश' रूप पण  
कल्पी सकाय ।

## संधि प्रकरण ८

१ प्राकृतमां जूदां जूदां बे पदोना स्वरोनो संधि थाय छे अने ते पण प्रयोगानुसारे विकल्पे थाय छे:—

स्वरसंधि—

अ+अ=आ—मगह+अहिवई=मगहाहिवई, मगहअहिवई [ मग-धाधिपति: ]

दंड+अहीसो=दंडाहीसो, दण्डअहीसो [दण्डाधीश:]

अ=आ=आ—विसम+आयवो=विसमायवो, विसमआयवो [विषमातप:]

आ+अ=आ—रमा+अहीणो=रमाहीणो, रमाअहीणो [ रमाधीन: ]

आ+आ=आ—रमा+आरामो=रमारामो, रमाआरामो [ रमाराम: ]

इ+इ=ई—मुणि+इणो=मुणीणो, मुणिइणो [ मुनीन: ]

इ+ई=ई—मुणि+ईसरो=मुणीसरो, मुणिईसरो [ मुनीश्वर: ]

दहि+ईसरो=दहीसरो, दहिईसरो [ दधीश्वर: ]

१ जे बे पदोना स्वरोमां संधि थवानो छे, ते बे पदो सामासिक होय के असामासिक होय अर्थात् कोई प्रकारे जूदां जूदां होवां जोइए.

जेमके; सामासिक—दंड+अहीसो दंडाहीसो, दंडअहीसो ।

असामासिक—दंडस्त+ईसो—दंडस्सेसो, दंडस्त ईसो ।

प्राकृत साहित्यमां विशेषे करीने सामासिक पदोना स्वरोमां संधि थएलो जणाय छे अने असामासिक पदोमां तो तेनो प्रयोग घणो ज विरल थएलो छे. असामासिक पदोमां संधि करवा जतां घणे ठेकाणे अर्थबोध दुर्लभ थई जाय छे माटे ज असामासिक करतां सामासिक पदोमां संधि—प्रयोगनो प्रचार बहु थएलो लागे छे अने ए अनुसारे अही उदाहरणोमां पण सामासिक पदोनी ज नोंध विशेष करेली छे, कोई ठेकाणे तो फक्त एक ज पदमां पण संधि थएलो छे:—

काहि+इ—काही, काहिइ [ करिष्यति ]

वि+इओ—वीओ विइओ [ द्वितीय: ]

२ जूओ पालिय० संधिकल्प नि० ३-पृ० ५८



ई+इ=ई—गामणी+इइहासो—गामणीइहासो, गामणी इइहासो

[ ग्रामणीतिहासः ]

ई+ई=ई—गामणी+ईसरो—गामणीसरो, गामणीईसरो [ ग्रामणीश्वरः ]

उ+उ=ऊ—माणु+उवज्जायो—माणुवज्जायो, माणुउवज्जायो

[ भानूपाध्यायः ]

साउ+उअयं—साऊअयं, साउउअयं [ स्वादूदकम् ]

उ+ऊ=ऊ—साहु+ऊसवो,—साहूसवो, साहुउसवो [ साधूत्सवः ]

ऊ+उ=ऊ—वहु+उअरं—वहूअरं, वहूउअरं [ वधूदरम् ]

ऊ+ऊ=ऊ—कणेरू+ऊसिअं—कणेरूसिअं, कणेरूऊसिअं [ करेणूच्छ्रुतम् ]

अ+इ=ए—वास+इसी—वासैसी, वासइसी [ व्यासर्षिः ]

आ+इ=ए—रामा+इअरो,—रामेअरो रामाइअरो [ रामेतरः ]

अ+ई=ए—वासर+ईसरो—वासरेसरो, वासरईसरो [ वासरेश्वरः ]

आ+ई=ए—विलया+ईसो—विलयेसो, विलयाईसो [ वनितेशः ]

अ+उ=ओ—गूढ+उअरं—गूढोअरं, गूढउअरं [ गूढोदरम् ]

आ+उ=ओ—रमा+उवचिअं—रमोवचिअं, रमाउवचिअं [ रमोपचितम् ]

अ+ऊ=ओ—सास+ऊसासा—सासोसासा, सासऊसासा, [ श्वासोच्छ्वासौ ]

आ+ऊ=ओ—विज्जुला+ऊसुंभिअं—विज्जुलोसुंभिअं, विज्जुलाऊसुंभिअं  
विद्युदुल्लसितम् ]

ह्रस्व-दीर्घ विधान—

२ प्राकृतमां सामासिक शब्दोमां प्रयोगानुसारे (नयांय नित्ये अने कयांय विकल्पे) ह्रस्व स्वरनो दीर्घ स्वर थाय छे अने दीर्घ स्वरनो ह्रस्व स्वर थाय छेः—

ह्रस्वनो दीर्घ-अन्त+वेई-अन्तावेई	[ अन्तवेईः ]
सत्त+वीसा-सत्तावीसा	[ सत्तदिशतिः ]
पइ+हरं- पईहरं, पइहरं	[ पतिगृहम् ]
भुअ+यंतं-भुआयंतं, भुअयंतं	[ भुजायन्त्रम् ]
वारि+मई-वारीमई, वारिमई	[ वारिमती ]
वेलु+वणं-वेलूवणं, वेलुवणं	[ वेणुवनम् ]
दीर्घनो ह्रस्व-गोरी+हरं-गोरिहरं, गोरीहरं	[ गौरीगृहम् ]

१ सरस्वातो वैदिक प्रयोग-

अष्ट+कपालम्-अष्टाकपालम् ।

अष्ट+हिरण्या-अष्टाहिरण्या ।

अष्ट+पदी-अष्टापदी ( काशिका-६-३-१२६ )

सरस्वातो संस्कृत प्रयोग-

दात्र+कर्णः-दात्राकर्णः ।

उप+नत्-उपानत् ।

केश+केशि-केशाकेशि । वगेरे (काशिका-६-३-११५ थी १३९)

सरस्वातो पाली प्रयोग-

सम्म+धम्मो-सम्माधम्मो ।

सम्म+संबुद्धो-सम्मा संबुद्धो । (पा० प्र०पृ० ७४ संधिकल्प,

नि० ११ तथा आ नियमनुं टिप्पण )

२ सरस्वातो वैदिक प्रयोग-

अजा+क्षीरेण-अजक्षीरेण ।

ऊर्णा+म्रदा-ऊर्णम्रदा ।

अजा+त्वम्-अजत्वम् ।-( का० ६-३-६३-६४ )

सरस्वातो संस्कृत प्रयोग-

शिला+वहम्-शिलवहम्

ग्रामिणी+पुत्रः-ग्रामिणिपुत्रः ।

ब्रह्मवन्धु+पुत्रः-ब्रह्मवन्धुपुत्रः ।

(का० ६-३-६१ थी ६६ तथा ४३-४५)

जउँणा+यडं—जउँणयडं, जउँणायडं	[ यमुनातटम् ]
नई+सोत्तं—नइसोत्तं, नईसोत्तं	[ नदीश्रोतः ]
मणा+सिला—मणसिला, मणासिला	[ मनःशिला ]
बहू+मुहं—बहुमुहं, बहुमूहं	[ बहुमुखम् ]
सिला+खलिअं—सिलखलिअं, सिलाखलिअं	[ शिलास्खलितम् ]

संधिनिषेध—

३ 'इ' 'ई' के 'उ' 'ऊ' पछी कोई विजातीय स्वर आवे तो संधि थतो नथी अने 'ए' के 'ओ' पछी कोई पण स्वर आवे तो संधि थतो नथी—

पहावलि+अरुणो—पहावलिअरुणो	[ प्रभावहरुणः ]
बहू+अवऊढो—बहुअवऊढो	[ बध्ववगूढः ]
वणे+अडइ—वणे अडइ	[ वनेऽटति ]
अहो+अच्छरिअं—अहो अच्छरिअं	[ अहो आश्चर्यम् ]

४ स्वर पर रहेतां क्रियापदमां स्वरनो संधि थतो नथी—

होइ+इह—होइ इह [ भवति इह भवतीह ]

५ उद्बृत्त स्वर पर रहेतां प्रायः पूर्वनां स्वरनो संधि थतो नथी:

निसा+अरो—निसाअरो [ निशाक (च) रः ]

१ स्वरनी साथे रहेले व्यंजन लोपाया ष्ठी जे स्वर देष रहे छे तेनुं नाम उद्बृत्त स्वर छे—(असंयुक्त 'कादि' लोप—पृ० १०)

२ केटलैक ठेकाणे तो उद्बृत्त स्वर पर रहेतां पण संधि थई गएलो छे—

कुम्भ+आरो=कुम्भारो ( कुम्भकारः )

चक्र+आओ=चक्राओ ( चक्रवाकः )

साल+आइणो=सालाहणो ( सातवाहनः )

सुन+उरिसो=सुरिसो ( सुपुरुषः ) इत्यादि

**स्वरलोप—**

- ६ स्वर पर रहेतां पूर्ववर्ती स्वरनो प्रयोगानुसारे लोप थाय छे:  
 तिअस+ईसो—तिअसीसो [ त्रिदशेशः ]  
 नीसास+ऊसासा—नीसामूसासा [ निश्वासासोच्छ्वासौ ]
- ७ पदधी पर आवेला 'अपि' शब्दना 'अ' नो लोप विकल्पे थाय छे:  
 केण+अवि—केणावि, केणावि [ केनापि ]  
 कहं+अपि—कहंपि, कहमवि [ कथमपि ]  
 कि+अपि—किं पि, किमवि [ किमपि ]  
 तं+अपि—तं पि, तमवि [ तदपि ]
- ८ स्वरांत पदधी पर आवेला 'इति' शब्दना 'इ' नो लोप थइ 'ति' ने स्थाने 'त्ति' थाय छे:  
 तहा+इति—तहात्ति, तहत्ति [ तथेति ]  
 पिओ+इति—पिओ त्ति, पिउत्ति [ प्रिय इति ]  
 पुरिसो इति पुरिसोत्ति, पुरिमुत्ति [ पुरुष इति ]
- ९ व्यंजनांत पदधी पर आवेला 'इति' शब्दना 'इ' नो लोप थाय छे:  
 किं+इति—किंत्ति [ किमिति ]  
 जं+इति—जंत्ति [ यदिति ]  
 दिट्ठं+इति—दिट्ठंत्ति [ दृष्टमिति ]  
 न जुत्तं+इति—न जुत्तं त्ति [ न युक्तमिति ]
- १० त्यदादि अने अव्ययधी पर आवेला त्यदादि अने अव्ययना आदि स्वरनो प्रायः लोप थई जाय छे:—  
 त्यदादि—त्यदादि: एस+इमो—एसमो [ एषोऽयम् ]

१ जूओ पालि० सं० नि० १ ( क ) पृ० ५५ ।

२ जूओ :: :: २६ पृ० ८३ ।

त्यदादि-अव्ययः अम्हे' एत्थ अम्हेत्थ [ वयमत्त ]

अव्यय-अव्ययः जइ एत्थ जइत्थ [ यद्यत्र ]

अव्यय-त्यदादिः जइ अहं जइहं [ यद्यहम् ]

जइ इमा जइमा [ यदीयम् ]

व्यंजनसंधि

विसर्ग=ओ

११ अकारधी पर आवेला ' विसर्ग 'नो ओ थाय छे:—

अग्रतः=अगओ ।

अन्तः+विस्त्रम्भः=अंतोवीसंभो ।

पुरतः=पुरओ ।

मनःशिला=मणोसिला ।

मार्गतः=मगाओ ।

सर्वतः=सव्वओ ।

म=अनुस्वार

१२ पदने अंते रहेला मकारनो अनुस्वार थाय छे:—

गिरिम्=गिरिं । जलम्=जलं । फलम्=फलं । वृक्षम्=वृच्छं ।

१३ स्वर पर रहेतां अन्त्य 'म' नो अनुस्वार विकल्पे थाय' छे:

उसभम्+अजिअं=उसभं अजिअं, उसभमजिअं [ ऋषभमजितम् ]

१ पालि प्र० सं० नि० १-(ख) पृ० ६५-ते+अहं=तेहं ।

२ कोई ठेकाणे डबल 'म्म' नी आदिमां रहेला 'म्' नो पण अनुस्वार थई जाय छे. जेमके-वणम्मि=वणंमि ( वने )

३ जूओ पालि प्र० सं० पृ० ७७--यं+आहु=यमाहु ( यदाहुः )

धनं+एव=धनमेव ।

ङ, ञ, ण, न=अनुस्वार

१४ व्यंजन पर रहेतां 'ङ', 'ञ', 'ण' अने 'न' ने स्थाने अनुस्वार थाय छे:

ङ-पङ्क्ति=पंति-पंती । पराङ्मुख=परंमुह-परंमुहो ।

ञ-कञ्चुक=कंचुक-कंचुओ । लाञ्छन=लंछण-लंछणं ।

ण-षण्मुख=छंमुख-छंमुहो । उत्कण्ठा=उकंठा ।

न-विन्ध्य=विंझ-विंझो । सन्ध्या=संज्ञा ।

( १ ) शौरसेनीमां 'इ' अने 'ए' पर रहेतां अन्त्य 'म' पछी विकल्पे ' ण' उभेराय छे:

युक्तम् इदम्  $\left. \begin{array}{l} \text{जुत्त+इणं} \\ \text{जुत्तमिणं} \end{array} \right\} = \text{जुतं णिणं, जुत्तं इणं ।}$

सदृक्षम् इदम्  $\left. \begin{array}{l} \text{सरिसं+इणं} \\ \text{सरिसमिणं} \end{array} \right\} = \text{सरिसं णिणं, सरिसं इणं ।}$

किम् एतत्  $\left. \begin{array}{l} \text{किं + एअं} \\ \text{किमेअं} \end{array} \right\} = \text{किणेदं किमेदं ।}$

एवम् एतत्  $\left. \begin{array}{l} \text{एवं + एअं} \\ \text{एवमेअं} \end{array} \right\} = \text{एवं णेदं, एवमेदं ।}$

अनुस्वार आगम.

१५ नीचे जणावेला शब्दोना अन्त्य व्यंजननो लोप थइ अंत्य स्वर उपर अनुस्वार थाय छे:

ऋधक् इहं । ऋधकक् इहयं । तत् तं । पृथक् पिहं । यत् जं ।

त्रिष्वक् वीसुं । सम्यक् सम्मं । साक्षात् सवखं ।

१ जूओ पा० प्र० सं० नि० २० पृ० ८०—चिरं आयति=चिरं नायति, चिरन्नायति ।

१६ नीचे जणाविला शब्दोना प्रथम स्वर उपर, द्वितीय स्वर उपर  
अने तृतीय स्वर उपर प्रयोगानुसारे ( विकल्पे के नित्ये )  
अनुस्वार थाय छे:

प्रथम स्वर उपर—अश्रु अंसु । कर्कोटः कंकोडो । कुड्मलम् कुंपलं ।  
गुच्छम् गुंछं । गृष्टिः गिंठी, गिट्टी । व्यस्तम् तंसं ।  
दर्शनम् दंसणं । पुच्छम् पुंछं । पर्शुः पंसू ।  
बुध्मम् बुंधं । मार्जारः मंजारो, मज्जारो । मूर्धा मुंढा ।  
वकम्—वंकं । वृश्चिकः—विंछिओ । इमश्रु मंसू ।

द्वितीय स्वर उपर—इह इहं [ इहमेगोसिं ] प्रतिश्रुत् पडंसुआ ।  
मनस्वी—मणंसी । मनस्विनी मणंसिणी ।

मनःशिला मणंसिला, मणासिला । वयस्यः वयंसो ।

तृतीय स्वर उपर—अतिमुक्तकम्—अणिउँतयं, अइमुंतयं, अइमुत्तयं ।  
उपरि—अवरिं ।

कोइ स्थले मात्र छंदनी पूरवणी माटे पण अनुस्वार थाय छे:

देवनागसुवन्नाकिन्नरगणस्सब्भूअभावच्चिए—

देवनागसुवन्नाकिन्नरगणस्सब्भूअभावच्चिए ।

[ देवनागसुवर्णाकिन्नरगणसद्भूतभावाचिते ]

१७ जे स्थले स्वरथी शरु थतुं पद बेवडायुं होय त्यां वच्चे ' म '  
विकल्पे उमेराय छे:

एक+एकं एकमेकं, एकेकं ( एकैकम् )

एक+एकेण एकमेकेण, एकेकेण ( एकैकेन )

अंग+अंगम्मि अंगमंगम्मि, अंगअंगम्मि ( अङ्गेअङ्गे ) इत्यादि ।

१ जूओ पा० प्र० सं० नि० १८ पृ० ७८, नि० २४—पृ० ८१

२ ' श्रुतस्तव'ना छेह्ना श्लोकतुं वी० चरण छे—

जूओ पुक्खरवरदीवट्टे—( प्रतिक्रमण )

### अनुनासिकविधान—

१८ कवर्ग, चवर्ग, टवर्ग, तवर्ग अने पवर्ग पर रहेतां अनुस्वारने स्थाने अनुक्रमे ङ, ञ, ण, न अने म विकल्पे थाय छेः<sup>१</sup>

कवर्ग—अङ्गणम् अंगणं, अङ्गणं । पङ्कः पंको, पङ्को ।

लङ्गणम् लंघणं, लङ्गणं । शङ्खः संखो, सङ्खो ।

चवर्ग—कञ्चुकः कंचुओ, कञ्चुओ । लाञ्छनम् लंछणं, लञ्छणं ।

अञ्जितम् अंजिअं, अञ्जिअं । संध्या संज्ञा, सञ्ज्ञा

टवर्ग—कण्टकः कंटओ, कण्टओ । उत्कण्ठा उकंठा, उकण्ठा ।

काण्डम् कांडं, काण्डं । षण्डः संदो, सण्डो ।

तवर्ग—अन्तरम् अंतरं, अन्तरं । पन्थः पंथो, पन्थो ।

चन्द्रः चंदो, चन्दो । बन्धवः बंधवो, बन्धवो ।

पवर्ग—कम्पते कंपइ, कम्पइ । वंफइ, वम्फइ [ काङ्क्षति ]

कदम्बः कलंबो, कलम्बो । आरम्भः आरंभो, आरम्भो ।

### ‘अनुस्वार’ लोप

१९ नीचे जणावेला शब्दोंमें प्रयोगानुसारे ( विकल्पे के नित्ये )

अनुस्वारनो लोप<sup>१</sup> थाय छे:

त्रिंशत्-तीसा । विंशतिः बीसा । संस्कृतम्-सकृत्यं ।

संस्कारः—सकौरो । इत्यादि ।

### वैकल्पिक—

इदानीं—इआणि, इआणि । एवं-एव, एवं ।

१ आ नियमने कोइ नित्य विधिरूपे स्वीकारे छे.

२ अओ पा० प्र० सं० नि० १३-पृ० ७५ ।

३ अओ पा० प्र० सं० नि० २५-पृ० ८२ ।

४ सरस्वादी संस्कृतानुसारे ।



कथम् कह, कहं ।  
 कांस्यम् कासं, कंसं ।  
 किं कि, किं ।  
 किशुकम् केभुअं, किसुअं ।  
 दारिणिं दारिणि, दारिणि [इदानीम्]  
 नूनं नूण, नूणं ।

पांसूः पांसू, पंसू ।  
 मांसलम् मांसलं, मंसलं ।  
 मांसम् मासं, मंसं, ।  
 संमुखम्—समुहं, समुहं ।  
 सिंहः—सीहो, सिंघो ।  
 इत्यादि ।

## प्रकरण ९

उपसर्ग-अव्यय निपात

उपसर्गा—

प-प्र—परूवेइ (प्ररूपयति) पभासेइ (प्रभापते)

परा-परा—पराघाओ (पराघातः) पराजिणइ (पराजयते)

ओ, अव-अप—ओसरइ, अवसरइ (अपसरति)

ओसरिअं, अवसरिअं (अपसृतम्)

सं-सम्—संखिवइ (संक्षिपति) संखित्तं (संक्षिप्तम्)

अणु, अनु-अनु—अणुजाणइ (अनुजानाति) अनुमई (अनुमतिः)

ओ, अव-अव—ओअरइ (अवतरति) ओआरो (अवतारः)

ओआसो, अवयासो (अवकाशः)

ओ, नि, नी-निर्—ओमळं, निम्मळं (निर्मल्यम्)

निग्गओ (निर्गतः) नीसहो (निस्सहः)

दु, दू-दुर्—दुन्नयो (दुर्नयः) दूहवो (दुर्भगः)

अभि, अहि-अभि-अभिहणइ (अभिहन्ति) अहिप्पाओ (अभिप्रायः)

वि-वि—दिकुब्बइ (विकुर्वति) विणओ (विनयः) वेणइआ (वैनयिकी)

अधि, अहि-अधि—अज्जायो (अध्यायः) अहीइ (अधीते)

सु, सू-सु—सुकरं (सुकरम्) सूहवो (सुभगः)

उ-उत्—उग्गच्छइ (उद्गच्छति) उग्गओ (उद्गतः) उप्प-

त्तिआ (औत्पत्तिकी)

अइ, अति-अति—अईओ (अतीतः) वइक्कंतो (व्यतिक्रान्तः)

अतिसओ (अतिशयः) अच्चन्तं (अत्यन्तम्)

णि, नि-नि—णिवेसो (निवेशः) संनिवेसो (संनिवेशः) निवि-

सइ (निविशते)

१ फक्त 'माह्य' दाढदनी पूर्वना ज 'निर्' नो 'ओ' थाय छे,

पडि, पति, परि-प्रति—पडिमा ( प्रतिमा ), पतिट्टा ( प्रतिष्ठा )  
परिट्टा ( प्रतिष्ठा )

परि, पलि-परि—परिवुडो ( परिवृतः ) पलिहो ( परिघः )

इ, पि, वि, अपि अवि-अपि—पिहेइ ( पिदधाति ) पिहिता ( पिधाय )  
किंपि, किमवि, किमपि ( किमपि ) कोइ, कोवि ( कोऽपि )

ऊ, ओ, उव-उप—ऊझायो, ओझायो, उवझायो ( उपाध्यायः )

आ-आ—आवासो ( आवासः ) आयंतो ( आचान्तः )

धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित् तमनुवर्तते ।

तमेव विशिनष्ट्यन्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते ॥

अव्याइं ( अव्ययानि )

अहो, हंहो, हा, हे, नाम, अहह, हीसि, अहह अने अरिरीहो  
विगेरे अनेक अव्ययो छे अने ते बधानो प्रयोग संस्कृतनी पेटे प्राकृत-  
तमां पण धाय छे. तो पण अहीं नीचे केटलाक विशेष अव्ययोनी  
नोंध करीए छीएः—

अइ	अति	अतिशय.
अइ	अयि	संभावना.
अईव	अतीव	विशेष.
अओ	अतः	आथी, एथी.
अकट्टु	अकृत्वा	नहि करीने.
अगओ	अग्रतः	आगळथी.
अग्गे	अग्ने	आघे, आगळ.
अंग	अङ्ग	संबोधन.
अज्ज	अद्य	आज.

अण (नञ्-)	अन	निषेध.
अणमणं	अन्योऽन्यम्	अन्योन्य.
अण्णहा	अन्यथा	विपरीत.
अणंतरं	अनन्तरम्	औतरा विना.
अतीव	अतीव	
अत्यं	अस्तम्	अदर्शन, आथमवुं.
अत्थि	अस्ति	सत्तासूचक.
अत्थु	अस्तु	विधिसूचक, निषेधसूचक.
अदु	अदः	
अदुवा } अदुव }	अथवा	पक्षांतर.
अद्धा	अद्धा	समय.
अंतरं	अन्तरम्	आंतरं.
अंतो	अन्तर्	अंदर, वच्चे.
अन्हा	अन्यथा	विपरीत
अन्नु } अन्नुह }	(अप०) अन्यथा	
अप्पणो	आत्मनः	आपणे जाते-पोते.
अपरज्जु	अपरेद्युः	परमदिवसे.
अप्पेव	अप्येवम्	संशय.
अभिकरुं	अभीक्षणम्	वारंवार.
अभितो	अभितः	चारे बाजु.
अम्मो		आश्चर्य.
अम्महे (शौ०)		'एं हैं हं'हर्षनुं सूचन.
अरे	अरे	संभाषण.

अरे	अरति ( अरइ )	रतिकलह.
अलं	अलम्	सामर्थ्य, निषेध, पूरुतुं.
अलाहि	अलंहि	निवारण, निषेध.
अवस्सं	अवश्यम्	अवश्य.
अवसें } (अप०)	अवशेन	"
अवस } (अप०)	अवश्यम्	"
अवरिं	उपरि	उपर.
अव्वो		सूचना, पश्चात्ताप, संभाषण, विस्मय, संताप, आदर, भय, अपराध, खेद, दुःख, आनन्द.
असइं	असकृत्	अनेकवार.
अह	अथ	आरंभ.
अहत्ता	अथस्तात्	नीचे.
अहवइ (अप०)	अथवा	पक्षांतर.
अहव } (अप०)	अथवा	"
अहवा }		
अहा	यथा	जेम.
अहे	अधः	नीचे.
अहो	अहो	ओहो (आश्चर्य)
आम	ओम्	स्वीकार.
आवि	आविः	प्रकट.
आहच्च	आहत्य	बलात्कार.
आहरजाहर(अप०)	एहिरेयाहिरे	आवरोजावरो.
इ		पादपूरक.
इओ	इतः	आधी, एथी, वाक्यारंभ,

इकसरिअं	एक.सुतम् (?)	संप्रति.
इत्थत्तं	इत्थंत्वम्	ए प्रकारे.
इच्चत्थो	इत्थर्थः	ए अर्थ.
इयाणिं	इदानीम्	हमणां.
एम्बहि(अप०)	”	”
इर	किल	निश्चय.
इह	इह	अहीं.
इहं	ऋधक्	सत्य.
इहयं	ऋधकक्	”
इहरा	इतरथा	अन्यथा.
इं	किम्	प्रश्न, गर्हा.
ईप्तिं	ईपत्	थोडुं.
ईप्ति	”	”
उ	तु	तो.
उअ	उत	पश्य—जो.
उट्टवइस (अप०)	उत्तिष्ठविश	ऊठबेश.
उत्तरओ	उत्तरतः	उत्तरथी, उत्तरमां.
उत्तरमुवे	उत्तरश्चः	आवती काल पढी.
उद	उत	विकल्प, अपि.
उदाहु	उदाहो	विकल्प.
उप्पि	उपरि	उपर.
उवरिं	”	”
उवरि	”	”
उ		गर्हा, क्षेप, विस्मय, सूचना.
एअं	एतत्	ए.

एकइआ	}	एकदा	एक वखत.
एकइआ			
एकया	}	एकसृतम् (?)	संप्रति.
एकसरिअं			
एकसि	}	(अप०) एकशः	एकवार.
इकसि			
एकसि	}	एकदा	एक वखत.
इकसि			
एकसिअं	}	”	”
इकसिअं			
एगइआ	}	एकदा	एक वखत.
एगया			
एगयओ		एकैकतः	एक एक.
एगंततो		एकान्ततः	एक तरफी.
एगज्झं		एकध्यम्	एक प्रकार.
एतावता	}	एतावता	एट्टे.
एयावया			
एत्थं	}	अत्र	अहीं.
एत्थ			
एत्थु	}	(अप०) अत्र	”
एत्तहे			
एत्तहे	(अप०) इतः		आथी, एथी, वाक्यारंभ.
एव	एव		नक्की, ए ज प्रमाणे.
एवेव' (शौ०)	,		”

१ जूओ पा० प्र० पृ० ७८ नि० १७

वा + एव= वा येव ।	तेसु + एव=तेसु येव ।
न + एव=न येव ।	ते + एव=ते येव ।
बोधि + एव=बोधि येव ।	सो + एव=सो येव ।

जि (अप०)		ज "तासु जि" तेनो ज.
एवं	एवम्	एम, ए प्रमाणे.
एम्ब (अप०)	"	"
एवमेव	एवमेव	एम ज.
एमेव	"	"
एम्बइ (अप०)	"	"
ऐ	अयि	संभावना.
ओ		सूचना, पश्चात्ताप.
कओ	कुतः	क्यांथी.
कउ	"	"
कहंतिहु	(अप०)	"
कथइ	कुत्रचित्	कोइ ठेकाणे.
कल्लं	कल्यम्	काले.
कह	कथम्	केम, केवी रीते.
कहं		
केम, केम्ब,	" (अप०)	"
किम, किम्ब,		
किह, किव		
कहि	कुत्र	क्यां.
कहिं		
केत्थु (अप०)	"	"
कालओ	कालतः	काले करीने, वखते.
काहे	कहिं (!)	कयारे.
किं		प्रश्न, गर्हा.
किञ्चि	किञ्चित्	काई.



किंणा	}	किन्नु	प्रश्न.
किण्णा			"
किणो			"
किर		किल	नक्की
किल		"	"
केवच्चिरं		कियच्चिरम्	केटला लांबा समय सुधी.
केवच्चिरेण		कियच्चिरेण	"
केवलं			एकलं.
केहि (अप०)			तादर्थ्यसूचन "सगगहो केहिं" स्वर्गने माटे.
खलु			नक्की.
खाइअं (यं)			वळी.
खाइं (अप०)			अनर्थक—स्थलपूरणे
खेत्तओ		क्षेत्रतः	क्षेत्रमां, क्षेत्रथी.
खु			नक्की
गंधभो		गन्धतः	गंधे.
गुणओ		गुणतः	गुणे.
घइं (अप०)			अनर्थक—स्थलपूरक.
घुग्व (अप०)			घुघु—चेष्टानुं अनुकरण.
घ		घ	अने.
घ			नक्की.
चिअ	}	चैव	"
चेअ			"
जइ			यदि
हुड्ड (अप०)		"	"
जओ		यतः	जेथी, कारणके.

जणि } (अप०)  
जणु }

जाणये, 'इव'नुं सूचन.

जत्थ

यत्र

ज्यां—जेमां.

जेत्थु }  
जत्तु } (अप०)

यत्र

ज्यां—जेमां.

जति

यदि

जे.

जदि

यदि

”

जह

यथा

जेम, जे रीते.

जहा

जेम, जेम्ब, }  
जिम, जिम्ब, } (अप०)  
जिह, जिध }

”

”

जहेव

यथेव

”

जं

यत्

जे, के

जाव

यावत्

ज्यांमुधी.

जाम

”

”

जाउं }  
जामहिं } (अप०)

जावज्जीवं

यावज्जीवम्

जीवतां मुधी.

जुअंजुअं

युतंयुतम् (?)

पृथक्पृथक्—जूढंजूढं.

जेण

येन

जे तरफ.

जे

ये

पादपूरक.

झगिति

संप्रति.

झति

झटिति

शीघ्र—झट.

ण

न

निषेध.

णइ

अवधारण.

णं		वाक्यालंकार,
णं (शौ०)	ननु	वितर्क.
ण, मो	नमः	नमस्कार,
णवर		केवल,
णवरि		अनंतर,
णवरं	नवरम्	विशेष,
णवि		विपरीतता,
णाइ	नैव (?)	निषेध,
णाइं	"	"
णाणा	नाना	जूटुजूटु.
णिञ्चं	नित्यम्	नित्य,
णूण	नूनम्	नक्की, तर्क,
णुणं	"	"
णो	नो	निषेध,
तं	तत्	वाक्यारंभ, ते,
तंजहा	तद्यथा	जेमके,
तए	तदा	त्यारे, त्यारपछी,
तओ	ततः	तेथी.
ततो	"	"
ततो	"	"
तणेण (अ१०)		तादृश्यसूचन.
तत्थ	तत्र	हां, तेमां.
तेत्तहे (अ१०)	"	"
तप्पमिइं	तप्पभृति	त्यारथी,
तह	तथा	तेम, तेवी रीते.
तहा		

तेम, तेम्ब, तिम, तिम्व, तिह, तिध	} (अप०) तथा	तेम, तेवी रीते
तहेव तहि तहिं ताव ताउं ताम तामहिं		तथैव तत्र ” तावत् (अप०) तावत्
तिरियं तिरो तीअं तु तेण तेत्थु तत्तु तेहिं तो तो (अप०) थू दर दिवारत्तं दिवा, दिआ, दिवा दिवे दुडु	(अप०) तिर्यक् तिरः अतीतम् तु तेन तत्र (अप०) तु ततः, तदा थूत् दर दिवारात्रम् दिवा ” ” दुष्टु	चाकुं, छूपावुं, अतीत, तो, ते तरफ, त्यां-तेमां. तादर्थ्य सूचन. तो तेथी, त्यारे, तिरस्कार, अडधुं, ओड्डुं, रात-दिवस, दिवस. ” ” दुष्ट, खराब,

दुहओ	द्विधा	बन्ने वाजुथी.
दुहा	”	बन्ने रीते, बे भागे.
दे	”	संमुखीकरण, संबोधन.
धणियं		बाढ.
धुवं	ध्रुवम्	ध्रुव, चोक्रस.
ध्रुवु (अप०)	”	”
न	न	निषेध.
नउ	ज्ञायते (?)	गू० नो. जाण्ये, ‘इव’ अर्थनुं सूचन. हिं० नाइ.
नाइ		
नावइ		
नं		
नत्थि	नास्ति	नथी.
नहि	नहि	निषेध.
नाहिं (अप०)	”	”
निच्चं	नित्यम्	नित्य.
नून	नूनम्	वितर्क.
नूनं	”	
नेव	नैव	नहि ज.
नो	नो	निषेध.
पच्चुअ	प्रत्युत	उलटुं.
पच्चलिउ (अप०)	”	
पगे	प्रगे	प्रातःकाले.
पच्छा	पश्चात्	पछी.
पच्छइ (अप०)	”	”

पाडिरूवं ( पं )	} प्रतिरूपम्	सरखुं.
पतिरूवं ( पं )		
पतिरूवं ( पं )		
परञ्जु	परेद्युः	परम दिवसे.
परं	परम्	परंतु.
पर ( अप० )	”	”
परंमुहं	पराङ्मुखम्	पराङ्मुख, विमुख.
परसवे	परश्वः	आवता परम दिवसे.
परितो	परितः	चारे बाजु.
परोप्परं	} परस्परम्	परस्पर.
परुप्परं		
अवरोप्परं		
अवरुप्परं	(अप०) ”	”
पसह्य	प्रसह्य	हठात्.
पाडिकं	प्रत्येकम्	एकएक.
पाडिएकं	”	”
पातो	प्रातः	सवारे.
पाथो	} प्रायः	प्रायः, वणुं करीने.
पाओ		
प्राउ		
प्राइव	} (अप०) ”	”
प्राइम्ब		
पगिगम्ब		
पिव	अपि+इव	सरखुं, जेवुं.
पि	अपि	पण.
पुण	पुनः	फरीने, वळी.

पुणरुत्तं	पुनरुक्तम्	„ कृतकरण.
पुणो	पुनः	फरीने, वळी.
पुणु (अप०)	„	„
पुणरवि	पुनरपि	फरीपण, वळीपण.
पुरओ	पुरतः	आगळ.
पुरत्था	पुरस्तात्	„
पुरा	पुरा	पहेलां, भूतकाळ.
पुहं	पृथक्	जूदुं.
पिहं	„	„
पेच्च	प्रेत्य	परलोके.
बले	बले	निर्धारण—चूटी काढवुं, निश्चय.
बहिद्धा	बहिर्था	बहार.
बहिया	बहिर्	„
बहिं	„	„
भुज्जो	भूयः	फरीने.
भो !	भोः	आमंत्रण.
मभगतो	मार्गतः	पाळळ.
मणयं	मनाक्	थोडुं.
मणाउं (अप०)	„	„
मणे	मने	विमर्श.
माइं	माऽति	निषेध.
मामि		सखीनुं संबोधन.
मिव	मा+इव	जेवुं.
पुगा	भृषा	सोडुं.

मुहु	मुहुः	वारंवार.
मूसा	मृषा	खोटुं.
मा	मा	निषेध.
मं ( अप० )	मा	”
मोरउल्ला	मुधा,	फोकट.
मोसा	मृषा	खोटुं.
य	च	अने.
यहो	ह्यः	गई काले.
र	र	पादपूरक.
रहो	रहः	गुप्त.
रे	रे	संभाषण.
रे	रति+रइ=रे	रतिकलह.
रेसि, रेसिं ( अप० )	”	तादर्थ्यसूचन.
लहु	लघु	शघ्रि.
व	वा	विकल्प, जेवुं.
व्व	इव	जेवुं.
वणे	वने	अनुकंपा, निश्चय, विकल्प, संभावना.
वहिल ( अप० )	शघ्रिम् पदमिल्ल(?)	वहेलुं.
वा	वा,	विकल्प, जेवुं.
वि	अपि	पण.
विअ	इव	जेवुं.
विणा	विना	वगर.
विणु ( अप० )	”	”
विव	इव	जेवुं.
वीसुं	विष्वक्	व्याप्ति.



वे	वे	निश्चय,
वेव्व		आमंत्रण.
वेव्वे	,,	भय, वारण, विषाद, आमंत्रण.
सइ	सदा	सदा.
सइ	सकृत्	एकवार.
सक्खं	साक्षात्	प्रत्यक्ष.
सज्जो	सद्यः	शीघ्र.
सणियं	शनैः	धीरे.
सद्धिं	सार्धम्	साथे.
सपक्खि	सपक्षम्	बराबर सामे
सपडिदिंसिं	सप्रतिदिग्	,,
समं	समम्	साथे.
समाणुं ( अप० )	समानम्	,,
सम्मं	सम्यक्	ठीक, सानुं.
सयं	स्वयम्	जाते, पोते.
सया	सदा	सदा
सव्वओ	सर्वतः	बधे, बधेथी.
सव्वत्थ	सर्वत्र	बधे.
सव्वेत्तहे ( अप० )	,,	,,
सह	सह	साथे.
सहु ( अप० )	,,	,,
सहसा	सहसा	अविमर्श, शीघ्र, त्वरा.
सायं	सायम्	संध्या, सांज.
सिय (अ)	स्यान्	कदाच.

सिया ( आ )	”	”
सुवत्थि	स्वस्ति	कल्याण.
सुवे	श्वः	आवती काले.
से		अथ, वाक्यारंभ.
सेवं	तदेवं	समाप्ति, स्वीकार.
हञ्जे ( शौ० )	”	दासीनुं आमंत्रण.
हंता	हन्त	कोमलामंत्रण-हा.
हंद	हन्त	गृहाण—ले.
हंदि	हन्त	खेद, विकल्प, पश्चात्ताप, निश्चय, सत्य, गृहाण.
हद्धी	हाधिक्	खेद, निवेद.
हरे	हारे	क्षेप, संभाषण, रतिकलह.
हला		एला—सखीनुं संबोधन.
हले	हाऽऽले !	एली—,,
हव्वं	हव्यम्	शीघ्र-
हाहा	हाहा	खेद.
हिर		निश्चय.
हीमाणहे ( शौ० )		विस्मय, निवेद.
हीही ( शौ० )		खीखी ( विदूषकनुं हसनुं )
हु		निश्चय, वितर्क, विस्मय, संभावना.
हुहुरु (अप०)		‘सुरुरु’ के ‘सरर’ अवा- जनुं अनुकरण.
हुं		दान, पृच्छा, निवारण.
हुँश्वा	अवः	तन्नि.

आ उपरांत ते बीजां सर्वादिशब्दजन्य ( यदा, कदा विगरे ) अव्ययो छे, तेनो उल्लेख तद्धित प्रकरणमां आवनारो छे, खरं विचारिए तो—

“ इयन्त इति संख्यां निपातानां न विद्यते ”



### निपात

आगळ जणाच्या प्रमाणे देश्यप्राकृत ए, प्रभुत प्राकृतनुं एक अंग छे. तेमां जे जे शब्दोनो प्रयोग थएलो छे ते बघा शब्दो 'निपात' ने नामे ओळखाय छे. कारण के, ए शब्दोनी रचना, कोई जातनी व्युत्पत्ति के वर्णविकारनी अपेक्षा राखती नथी. किंतु ए, लौकिक संकेत अने उच्चारण उपर निर्भर छे. अहीं एवा—देश्यप्राकृतमां वपराता केटलाक—निपातो आपीए छीए:

अर्थ—

अगया	अमुरा:	
अत्थ (च्छ) कं	अकाण्डम्	अकाले.
अहं		दिन,
*आऊ	आप:	पाणी.
*आसीसा	आशी:	आशिष.
*उज्जलो	उज्ज्वलः—बली	बलवान्.
कडुं	कुतूहलम्	कोड.
*कत्थइ	क्वचित्	
*कन्दुट्टं	कन्दोत्थम्	उत्पल.
*ककुधं	ककुदम्	मुंघ.
करसी	श्मशानम्	
*मुड्डुओ	क्षुल्लकः	
*खेडुं	खेलम्	क्रीडा.

*गोणो	गौः	
*गावी	”	
*घायणो	गायनः	
चञ्चिकं	स्थासकः	कुंभारतुं एक जातनुं उपकरण.
छिछि	धिकृधिकृ	
छिच्छई	पुंश्चली	छिनाळ.
*जम्भणं	जन्म	
झसुरं	ताम्बूलम्	
णामुक्कसिअं	कार्यम्	
णेलच्छो	पण्डकः	नपुंसक, हीजडो.
*तेआलीसा	त्रयश्चत्वारिंशत्	तेताळीश.
*तेवण्णा	त्रिपञ्चाशत्	ते (त्रे) पन.
तिंगिच्छि	पौष्पं रजः	पुष्पनी रज.
*द्विद्वि	धिकृधिकृ	
*धिरत्थु	धिमस्तु	
*निहेलणं	निलयनम्	घर.
*पक्कलो	पक्कलः	समर्थः.
*पञ्चावण्णा	पञ्चपञ्चाशत्	पंचावन.
*पणपन्ना	”	”
पलही	कर्पासः	कपास.
*पडिसिद्धी	प्रतिस्पर्धा	
पाडिसिद्धी		
*भिमोरो	हिमोरः	
*बइल्लो	बलीवर्दः	बळद.
*भट्टिओ	भर्तृकः	विष्णु.

\*आ मिशानीवाळा शब्दो संस्कृत शब्दो साथे समानता धरावे छे.

भवंतो	भवान्	तमे.
बहिद्धा	बहिर्धा	मैथुन, बहि.
मघोणो	मघवा	इन्द्र.
महन्तो	महान्	
मुन्वहइ	उद्वहति	
लज्जालुङ्घणी	लज्जावती	लाजवंतीनो छोड.
विउसग्गो	व्युत्सर्गः	त्याग.
वोसिरणं	व्युत्सर्जनम्	,,
वग्गहलो	अपस्मारः	रोगविशेष—वाई.
वडुयरं	वृहत्तरम्	वडेरुं.
वदो	वटः	
सक्खिणो	साक्षी	
साहुली	शाखा	

अपभ्रंशमां आवता केटलाक निपातो—

देश्य शब्दो

अप्पण	आत्मीय	आपणुं.
कोडु	कौतुक	कोड.
खेडु	क्रीडा	खेल, रमत.
जाइट्टिआ	यद्दृष्टिका	जे जे जोयुं.
झकट		
ढक्करि	अद्भुत	
ढडवड	अवस्कन्द	ढडवडवुं.
द्रवक्क	भय	
द्रेहि	दृष्टि	

नवख	नवक	नोगुं, नचुं, हिं० अनोखा.
नालिअ	मूढ	
निच्चट्ट	( नित्यम्भ-निच्चट्ट )	गाढ.
मठ्भीस	मा भैषी:	मा बीश-भय न पाम.
रवण	रमण	रम्य.
वट	( वट ? )	मूढ.
विट्टाल'		वटाल, वटालाबुं.
सड्डल		असाधारण.
हेलि	( हे आले! )	हे सखी.

आ उपरांत बीजा पण देश्यप्राकृत शब्दो छे अने ते अनेक छे. ते माटेनी विशेष माहिती, हेमचंद्रकृत ' देशीनाममाला ' ने जोबाथी मळी शके तेम छे. आवा केटलाक शब्दो 'षड्भाषाचंद्रिका' मां पण नोंधाएला छे.



१ आ शब्दनो विशेष संबंध सं० ' विपरिवर्त ' के ' परिवर्त ' साथे होइ शके. बदलाबुं, पलटाबुं अने वटलाबुं ए त्रणेनी उत्पत्ति एक सरखी लागे छे.

## નામ પ્રકરણ ૧૦

### નામના પ્રકારો

સંસ્કૃત ભાષામાં નામોના બે વિભાગ છે. જેમકે—સ્વરાંત નામ અને વ્યંજનાંત નામ. પણ પ્રાકૃતભાષામાં તેમ નથી. કારણ કે, વ્યંજનાંત નામમાત્ર કોઈ રીતે સ્વરાંત થયા સિવાય પ્રાકૃતભાષામાં પ્રયોજાતું જ નથી, એથી પ્રાકૃતમાં બધાં નામો સ્વરાંત હોય છે માટે પ્રાકૃત નામોનો વિભાગ આ પ્રમાણે છે:

અકારાંત, આકારાંત, ઇકારાંત, ઈકારાંત, ઉકારાંત, ઊકારાંત, ઇકારાંત અને ઓકારાંત. [ સંસ્કૃત ઋકારાંત નામો પ્રાકૃતમાં રૂપા-સ્થાનને પ્રસંગે અકારાંત, આકારાંત, ઇકારાંત કે ઉકારાંત થતાં હોવાથી એને ઉપરની ગણત્રીમાં જૂદાં ગણ્યાં નથી. ]

### નામના અન્ત્યસ્વરનો ફેરફાર.

૧ ‘ગ્રામણી,’ ‘સ્વલ્પૂ’ એ જ પ્રકારના બીજા અનેક શબ્દો (સેનાની, સુધી; કારભૂ, કટપૂ વગેરે) નો અન્ત્ય સ્વર રૂપાસ્થાનને પ્રસંગે હ્રસ્વ થાય છે.

૨ નાન્યતરજાતિમાં વપરાતાં નામોનો અન્ત્ય દીર્ઘ સ્વર હ્રસ્વ થાય છે.

### નામની જાતિઓ

પ્રાકૃત નામોની જાતિઓ સંસ્કૃત નામોની જેવી છે. જે વિશેષતા છે તે આ પ્રમાણે છે:

- ૧ નકારાંત અને સકારાંત નામો પ્રાકૃતમાં નરજાતિનાં ગણાય છે.
- ૨ તરણિ, પ્રાવૃષ્ અને શરત્ એ ત્રણ નામો પ્રાકૃતમાં નરજાતિમાં રહે છે.

- ३ नेत्रवाचक शब्दो तेनी खास जाति उपरांत नरजातिमां पण वपराय छे.
- ४ वचन, विद्युत्, कुल, छन्दस् माहात्म्य, दुःख अने भाजन वगैरे शब्दो पोत पोतानी खास जाति उपरांत नरजातिमां पण रहे छे.
- ५ गुण, देव, बिंदु, खड्ग, मण्डलाग्र, कररुह अने वृक्ष वगैरे शब्दो पोतानी जाति उपरांत नान्यतरजातिमां पण वपराय छे.
- ६ गरिमन्, महिमन् वगैरे ' इमन् ' छेडावाळां नामोने अने पीणिमा (पीनत्व), पुष्पिमा ( पुष्पत्व ) वगैरे ' इमा ' छेडावाळां नामोने तेओनी खास जाति उपरांत नारीजातिमां पण समजवानां छे.
- ७ अञ्जलि, पृष्ठ, अक्षि, प्रश्न, चौर्य, कुक्षि, बलि, निधि, विधि, रश्मि अने ग्रन्थि वगैरे नामो पोत पोतानी जाति उपरांत नारीजातिमां पण वपराय छे.

### वचन—विभक्तिओ

- १ गूजरातीनी पेठे प्राकृतमां द्विवचननो प्रयोग ज नथी, तेने बदले सर्वत्र बहुवचनथी काम चलावाय छे अने ' द्वित्व ' अर्थनी विशेष स्पष्टता माटे बहुवचनांत नामनी साथे तेना विशेषणरूपे विभक्त्यंत ' द्वि ' शब्दनो व्यवहार थाय छे.
- २ चतुर्थी अने षष्ठी ए बन्ने विभक्तिना प्रत्ययो एक सरखा होवार्थी चतुर्थी विभक्ति, षष्ठी विभक्तिमां समाई जाय छे तो पण कोइ स्थले अर्थविशेषमां नाममात्रनुं चतुर्थीनुं एकवचन संस्कृतनी जेवुं पण थतुं होवार्थी ए बन्ने विभक्तिओने जूदी जूदी गणावेली छे एथी विभक्तिओनी संख्यामां प्राकृत अने संस्कृतनी समानता छे.



प्रत्ययो

नीचे जणावेला प्रत्ययो नरजातिनां अने मान्यतरजातिनां दरेक अकारांत नामोर्थी योजी शक्याय छे.

प्राकृत भाषाना प्रत्ययो

विभक्ति,	एकवचन,	बहुवचन.
पदमा	०	०.
र्बीआ	म्	०.
तइआ	ण	हि, हिं, हिं.
चउत्थी } छट्ठी }	स्स, ०	ण.
पंचमी	त्तो, ओ, उ, हि, हितो, ०	त्तो, ओ, उ. हि, हितो, सुतो.
सत्तमी	सि, म्मि, ०	सु.
संबोहण ( संबोधन )	०	०.

शौरसेनी, मागधी, पैशाची अने अपभ्रंशमां प्रत्ययोनी विशेषता आ प्रमाणे छे:

	शौरसेनी
पंचमी	दो, दु.
	मागधी
पदमा	०
चउत्थी } छट्ठी }	ह

## પૈશાચી

પંચમી                      તો, લુ.

## અપભ્રંશ

પદમા	ડ, ઠ	ઠ.
બીઆ	ડ, ઠ	ઠ.
તડઆ	ણ, મ્	હિં.
ચડત્થી } છટ્ટી }	સુ, સ્સુ, હો, ઠ	હં, ઠ.
પંચમી	હુ, હે	હું.
સત્તમી	ઠ	હિં.
સંબોહણ	ડ, ઠ	હો, ઠ.

## પ્રાકૃત પ્રત્યયોને લગતા નિયમો

ડ્યાં ડ્યાં પ્રાકૃત પ્રત્યયોમાં ઠ છે ત્યાં આ પ્રમાણે સમજવાનું છે:

પદમા—પુંલિંગી પ્રત્યેક અકારાંત નામનું પ્રથમાનું એકવચન ઓકારાંત થાય છે, અને બહુવચન આકારાંત થાય છે.

બીઆ—પુંલિંગી અકારાંત નામનું દ્વિતીયાનું બહુવચન આકારાંત અને એકારાંત થાય છે.

ચડત્થી—માત્ર તાદર્શ્યને સૂચવવા માટે અકારાંત નામનું ત્રીયાનું એકવચન સંસ્કૃતની જેવું પળ થાય છે. માત્ર એક 'વધ' શબ્દથી તાદર્શ્ય અર્થમાં સંસ્કૃતના 'આય' પ્રત્યયની જેવો વધારાનો 'આઈ' પ્રત્યય પળ લાગે છે. આર્ષપ્રાકૃતમાં તો કેટલેક સ્થળે આ 'આઈ' પ્રત્યયને બદલે 'આએ' પ્રત્યય પળ વપરાય છે અને તે હરકોઈ શબ્દને લાગી શકે છે.

पंचमी—अकारांत नामनुं पंचमीनुं एकवचन आकारांत पण थाय छे.

सप्तमी—अकारांत नामनुं सप्तमीनुं एकवचन एकारांत षण थाय छे.

संबोहण—पुंलिङ्गी अकारांत नामनुं संबोधननुं एकवचन आकारांत अने ओकारांत थाय छे तथा संबोधननां विभक्ति विनानुं ए अकारांत नाम पण वपराय छे अने संबोधननां बहुवचननां रूपो प्रथमा ( षड्मा ) नी जेवां थाय छे.

**प्रत्ययो लागतां नामना मूळ अंगमां थता फोरफारो**

तइया—तृतीया विभक्तिना प्रत्ययो पर रहेतां अकारांत नामना अन्त्य ' अ ' नो ' ए ' थाय छे.

पंचमी—पंचमीना एकवचननी पूर्वना अकारांत नामना अन्त्य ' अ ' नो ' आ ' थाय छे अने बहुवचनना स्वरादि प्रत्ययो पर रहेतां पण अन्त्य ' अ ' नो ' आ ' थाय छे.

पंचमीना बहुवचनना ' स ' अने ' ह ' थी शरु थता प्रत्ययो पर रहेतां अकारांत नामना अन्त्य ' अ ' नो ' आ ' अने ' ए ' थाय छे.

तइया } तृतीयाना एकवचनना ' ण ' उपर अने षष्ठीना  
छट्टी }  
सप्तमी } तथा सप्तमीना बहुवचन उपर अनुस्वार विकल्पे थाय छे.

छट्टी—छट्टीना बहुवचननो प्रत्यय पर रहेतां पूर्वना नामनो कोइ पण अन्त्य स्वर दीर्घ थाय छे.

सप्तमी—सप्तमीना एकवचननो ' सि ' प्रत्यय लागतां मूळ अंगना छेवटना स्वर उपर अनुस्वार थाय छे. आ ' सि ' प्रत्ययवाळुं रूप विशेषे करीने ' आर्षिप्राकृतमां वपरायुं छे.

१ " एयावंती सव्वावंती ल्योगसि "—आ० प्र० श्रु० प्र० अ०  
उ० १. " ल्योगसि परमदंती " आ० प्र० श्रु० तू० अ० उ० २.

सप्तमीना बहुवचननो प्रत्यय पर रहेतां अकारांत नामना अन्त्य ' अ ' नो ' ए ' थाय छे.

### शौरसेनी—प्रत्ययने लगता नियमो

पंचमी—प्राकृतमां पंचमीना एकवचनना प्रत्ययो लागतां मूळ अंगनो जे फेरफार जणाव्यो छे ते शौरसेनीमां पण लागु थाय छे. बाकी बधां शौरसेनीनां रूपाख्यानो प्राकृतनी प्रमाणे छे.

### मागधी—प्रत्ययने लगता नियमो

पदमा—ज्यां शून्य छे त्यां मागधीमां पुंलिंगी अकारांत नामनुं प्रथमानुं अने संबोधननुं एकवचन 'एकारांत' थाय छे. मागधीनुं आ एकारांत रूप आर्षप्राकृतमां पण वपराएलुं छे अने आ एक ज रूपनी वपराशने लीधे ए आर्षप्राकृतेने पण ' अर्धमागधी ' तरीके जणाववामां आवेलुं छे.'

चउत्थी } मागधीमां चोथी अने छट्ठी विभक्तिमां अकारांत के  
छट्ठी } आकारांत नामधी एकवचनमां ' ह ' अने बहुवचनमां ' हँ ' प्रत्यय विकल्पे लागे छे अने ते वत्रे प्रत्ययो लागतां पूर्वना स्वरनो दीर्घ थाय छे. बाकीनां बधां मागधी रूपो शौरसेनी प्रमाणे समजी लेवानां छे. उपर जणावेलो बहुवचननो ' हँ ' प्रत्यय प्राकृतमां पण वापरी शक्य छे.

### पैशाची—प्रत्ययने लगता नियमो

पंचमी—शौरसेनीमां पंचमीना एकवचनमां जे फेरफार जणाव्यो छे ते पैशाचीमां पण समजवानो छे. बाकी बधां पैशाचीनां

x x x x x

रूपाख्यानो शौरसेनी प्रमाणे समजवानां छे.

અપભ્રંશ—પ્રત્યયને લગતા નિયમો

પંદમા } જ્યાં શૂન્ય છે ત્યાં અપભ્રંશમાં પ્રથમા અને દ્વિતીયા  
બીઆ } વિભક્તિમાં ( એકવચન અને બહુવચનમાં ) અકારાંત નામ  
આકારાંત થઈને વપરાય છે અને એમને એમ પળ વપરાય  
છે. તથા પ્રથમાના એકવચનમાં પુંલિંગી અકારાંત નામ  
પ્રાકૃતની પેઠે ઓકારાંત થઈને પળ વપરાય છે.

ચતુર્થી } જ્યાં શૂન્ય છે ત્યાં મૂળ અંગ જેમનું તેમ વપરાય  
છઠ્ઠી } છે અને દીર્ઘાંત થઈને પળ વપરાય છે.

સત્તમી—જ્યાં શૂન્ય છે ત્યાં મૂળ અંગ ઇકારાંત અને એકારાંત થઈને  
વપરાય છે.

સંબોધન—જ્યાં શૂન્ય છે ત્યાં સંબોધનનાં બધાં રૂપારૂપાનો પ્રથમા  
વિભક્તિ જેવાં સમજવાનાં છે.

અપભ્રંશ—પ્રત્યય લાગતાં અંગમાં થતા ફેરફારો

તૃતીયા—તૃતીયા વિભક્તિના પ્રાકૃત પ્રત્યયો લાગતાં મૂળ અંગમાં કે  
પ્રત્યયોમાં જે ફેરફાર થાય છે તે જ ફેરફાર અપભ્રંશના એ  
પ્રત્યયો લાગતાં પળ સમજવાનો છે અને એ ઉપરાંત તૃતીયાના  
બહુવચનનો પ્રત્યય લાગતાં મૂળ અંગ આકારાંત થાય છે  
અને એમનું એમ પળ વપરાય છે.

ચતુર્થી } ચોર્થી, પાંચમી અને છઠ્ઠી વિભક્તિના એકવચનના  
પંચમી } અને બહુવચનના પ્રત્યયો લાગતાં મૂળ અંગના અંત્યસ્વરનો  
છઠ્ઠી } દીર્ઘ વિકલ્પે થાય છે તથા સાતમીના બહુવચનનો જ  
સત્તમી } પ્રત્યય લાગતાં પળ મૂળ અંગમાં પૂર્વોક્ત ફેરફાર થાય છે.

સંબોધન—અપભ્રંશનું ( એકવચન અને બહુવચનનું ) સંબોધની રૂપ  
પ્રથમાની પેઠે સમજવાનું છે અને બહુવચનનો ' હો ' પ્રત્યય  
લાગતાં મૂળ અંગના અંત્ય સ્વરનો દીર્ઘ વિકલ્પે થાય છે.



पुंलिंग अने नपुंसकलिंग

अकारांत शब्दनां प्राकृत रूपाख्यानां (पुंलिंग-नरजाति)

वीर<sup>१</sup>

	एकव०	बहुव०
प०	वीरो, ( वीरे ) <sup>२</sup>	वीरा.
त्री०	वीरं	वीरे, वीरा.
त०	वीरेण, वीरेणं	वीरेहि, वीरेहि, वीरेहिं.
च०छ०	वीरस्स	वीराण, वीराणं, ( वीराहं. )
ता० च०	वीराय, वीरस्स	" "

१ ' वीर 'नां पालिरूपो

१	वीरो	वीरा ( वीरसे ).
२	वीरं	वीरे.
३	वीरेन	वीरेहि, वीरेभि.
४	वीराय, वीरस्स	वीरानं.
५	वीरा, वीरस्सा, वीरस्सा	वीरेहि, वीरेभि.
६	वीरस्स	वीरानं.
७	वीरे, वीरस्मि, वीरस्मिह	वीरेसु.
८ सं०	वीर, वीरि	वीरा.

जुआं पालिप्र० नामकल्प अकारांत 'बुद्ध' शब्द अने ते रूपो उपरनां टिप्पणी.

२ ( ) आ निशानमां आपेलां रूपो बाहुलिक छे.

१ वीर+भ- वीर ( जुआं प्रकरण ८, भ - अनुस्वार--१२ )

पं०	वीरँत्तो, वीराओ, वीराउ, वीराहि, वीराहितो, वीरा	वीरत्तो, वीराओ, वीराउ, वीराहि, वीरेहि, वीराहितो, वीरेहितो, वीरासुंतो, वीरेसुंतो.
स०	वीरंसि, वीरम्मि, <sup>१</sup> वीरे	वीरेसु, वीरेसुं.
संज्ञो०	वीरो, ( वीरे ) वीर, वीरा	वीरा.

• वह ' ( वध ) शब्दनां रूपो ' वीर ' शब्दनी जेवां ज समजी लेवां. जे विशेष छे ते आ प्रमाणे:

ता० च० वहाय, वहाइ, वहस्स ( एकवचन )

आर्षप्राकृतमां जे शब्दने ता० चतुर्थीनो सूचक ' आए ' प्रत्यय लागेलो छे तेनुं रूप आ प्रमाणे छे:

ता० च० मोक्ख—मोक्खाए,<sup>२</sup> मोक्खाय, मोक्खस्स ( एकवचन )

„ हिअय—हिअयाए<sup>३</sup> हिअयाय, हिअयस्स „

१ जूओ प्रकरण २, दीर्घस्वर=द्वैस्वर-१.

२ जूओ प्रकरण ८, म=अनुस्वार-१२. ( टिप्पण )

३ जूओ सूत्रकृतांगसूत्र प्र० श्रु० तु० अ० लु० उ० गा० २१—  
“उवसग्गे नियामित्ता आमोक्खाए परिव्वएज्जा” इत्यादि.

४ जूओ आचारांगसूत्र प्र० श्रु० प्र० अ० उ० ६—“से वेमिः  
अप्पेगे अजिणाए वहांति, मंसाए \* सोणियाए \* एधं  
हियाए ” इत्यादि.

ता० च० मंस—मंसाए, मंसाय, मंसस्स ( एकवचन )  
 ,, अजिण—अजिणाए, अजिणाय, अजिणस्स ,,

ए प्रमाणे अरिहंत ( अर्हत् ), धम्म ( धर्म ), गंधव्व ( गन्धर्व ),  
 मणुस्स ( मनुष्य ), पिसाअ ( पिशाच ), नायपुत्त ( ज्ञातपुत्र ), सुगत,  
 गोण, गउअ, गाअ ( गो ), भिसअ ( भिषक् ), सरअ ( शरत् ),  
 संघ, नर, सुर, असुर, उरग ( -य ), नाग ( -य ), जक्ख ( यक्ष ),  
 किंनर वगैरे बधा अकारांत पुंलिंग शब्दोनां रूपो समजी लेवां.

### वीर ( शौरसेनीरूपो<sup>१</sup> )

प० ए० वीरादो, वीरादु  
 बाकी बधां प्राकृत प्रमाणे.

### वील<sup>२</sup> ( वीर ) ( मामधीरूपो )

प० ए० वीले  
 उ० वीलाह, वीलस्स वीलाहँ, वीलाण, वीलाणं.  
 बाकी बधां शौरसेनी प्रमाणे.

### वीर ( पैशाचीरूपो<sup>३</sup> )

प० ए० वीरातो, वीरातु  
 बाकी बधां शौरसेनी प्रमाणे.

१ शौरसेनी, मामधी वगैरेनां जेरूपो प्राकृतथी जूदां थाय छे  
 ते ज अहीं जणावेलां छे.

२ जूओ पृ० २६ र-ल.

३ पैशाचीमां ' ण ' प्रत्ययनो उपयोग करती वखते ( पृ० २३ )

' ण-न ' नियमने जूओ. ३ वीर+ण-वीरेन.

३ वीर+ण-वीरान.



## वीर (अपभ्रंशरूपो)

	एकव०	बहुव०
१	वीरु, वीरो, वीर, वीरा	वीर, वीरा.
२	वीरु, वीर, वीरा,	वीर, वीरा.
३	वीरेण, वीरेणं, वीरें.	वीरेहिं, वीराहिं, वीरहिं.
४-६	वीरस्सु, वीरास्सु, वीरस्सु वीराहो, वीरहो. वीर, वीरा	वीराहं, वीरहं, वीर, वीरा.
९	वीराहु, वीरहु, वीराहे, वीरहे	वीराहुं, वीरहुं.
७	वीरि, वीरे	वीराहिं, वीरहिं.
८ (सं०)	वीरु ! वीरो ! वीर ! वीरा !	वीराहो ! वीरहो ! वीर ! वीरा !

‘ वीर ’ शब्दनां उपर जणावेलां बधी जातनां रूपो प्रमाणे प्रत्येक पुंलिङ्गी अकारांत शब्दनां शौरसेनी रूपो, मागधीरूपो, पैशाची रूपो अने अपभ्रंश रूपो समजी लेवानां छे.



अकारांत शब्दनां प्राकृत रूपाख्यानां ( नपुंसकलिङ्ग-  
नान्यतरजाति )

अकारांत नपुंसक नामोनां बधी जातनां रूपाख्यानां बनाववानी सप्तळी प्रक्रिया उपर प्रमाणे छे. जे कांड खास भेद छे ते आ प्रमाणे छे:

પ્રત્યયો

પ૦	મ્	ણિ, ઈં, ઇં.
બી૦	"	" , " "
સં૦	૦	" " "

- ૧ અકારાંત નાન્યતરજાતિના નામને લાગતા ઉપર જણાવેલા બધા પ્રત્યયો કોઈ પળ નાન્યતરજાતિના નામને લગાડવાના છે.
- ૨ શૌરસેની<sup>૧</sup>, માગધી અને પૈશાચીમાં પળ ણ જ પ્રત્યયોનો ઉપયોગ થાય છે.
- ૩ ' ણિ, ઈં, ઇં ' પ્રત્યયોની પૂર્વના અંગનો અન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે.
- ૪ સંબોધનમાં—જ્યાં શૂન્ય છે ત્યાં—એકવચનમાં નાન્યતર નામોનું મૂલ રૂપ જ વપરાય છે અને બહુવચન, પ્રથમાની જેવું થાય છે.

કુલ

	એકવ૦	બહુવ૦
પ૦	કુલં <sup>૧</sup>	કુલાણિ, કુલાઈં, કુલાઈં.
બી૦	"	" , " "
સં૦	કુલ !	" " "

૧ શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશનાં રૂપાલ્પાનો કરતી વચ્ચે તે તે ભાષાના સ્વરવિકાર અને વ્યંજનવિકારના નિયમો તરફ લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ.

૨ નપુંસકલિંગી અકારાંતનાં પાલિરૂપો

કુલ

પ૦	કુલં	કુલા, કુલાનિ.
બી૦	કુલં	કુલે, કુલાનિ.

શેષ ' વીર ' નાં પાલિરૂપોની જેવાં—જૂઓ પાલિપ૦ પૃ૦ ૧૧૨, વલીવલિંગ ' ચિત્ત ' શબ્દ.

૩ કુલ+મ્=કુલં—જૂઓ મ્=અનુસ્વાર— ૧.૨ પૃ૦ ૧.૭.

બાકી બધાં રૂપો તે તે ભાષા પ્રમાણે 'વીર' ની જેવાં થાય છે.

૯ રીતે ગુણ, દેવ, સોમવ (સોમપા), ગોવ (ગોપા), કરરૂહ,  
'સિર (શિરસ્), નમ, નહ (નમસ્), દામ (દામન્), સેય (શ્રેયસ્),  
વય (વચસ્-વચસ્), સુમણ (સુમનસ્), સમ્મ (શર્મન્), ચમ્મ  
(ચર્મન્) વગેરે શબ્દોનાં રૂપો જાણી લેવાનાં છે.

### અપભ્રંશ

નાન્યતરજાતિનાં રૂપાખ્યાનોની અપભ્રંશમાં જે યાસ વિશેષતા  
છે તે આ પ્રમાણે:

- ૧ પ્રથમા અને દ્વિતીયાના બહુવચનમાં પ્રાકૃતની પેઠે ત્રણ પ્રત્યયો  
ન લાગતાં માત્ર એક 'ઈ' પ્રત્યય લાગે છે અને એની પૂર્વનો  
સ્વર વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે.
- ૨ જે નાન્યતર શબ્દને છેડે 'ક' પ્રત્યય લાગેલો હોય તેને પ્રથમા  
અને દ્વિતીયાના એકવચનમાં 'ઉં' પ્રત્યય લાગે છે.

૧ જે શબ્દો 'અસ્' અને 'અન્' છેડાવાળા છે તે પ્રાકૃતમાં  
નરજાતિના ઘણાં છે (પૃ. ૧૨૩-નામની જાતિઓ) પણ પાલિમાં  
એવા 'અસ્' છેડાવાળા શબ્દોને (મનોગણને) નરજાતિના અને  
નાન્યતરજાતિના ગણવામાં આવ્યા છે: પાલિપ્ર. ૦ પૃ. ૧૩૩-૧૩૪  
અને તેનું ટિપ્પણ.

પ્રાકૃતમાં અને પાલિમાં ૯ 'અસ્' અને 'અન્' છેડાવાળા  
શબ્દોનાં બધાં રૂપો 'વીર' અને 'કુલ' ની જેવાં થાય છે તો પણ  
આર્ષપ્રાકૃતમાં અને પાલિમાં ૯ શબ્દોનાં કેટલાંક રૂપો 'વીર' અને 'કુલ'  
થી જુદાં થાય છે. જેમકે;

### મણ, મન (મનસ્)

પાલિ	આર્ષપ્રા. ૦	સંસ્કૃત
તૃ. ૦ પં. ૯. ૦ મનસા	તૃ. ૦ ૯. ૦ મણસા	(મનસા)
	પં. ૯. ૦ મણસાં	(મનસઃ)

## रूपारूपाणो

## कुल

१	कुलु, कुल, कुला	कुलाई, कुलई.
२	" " "	" "

च० छ० ए० मनसो	च० छ० ए० मनसो	( मनसः )
स० ए० मनसि	स० ए० मणसि	( मनसि )

## कम्म ( कर्मन् )

पालि	आर्षप्रा०	संस्कृत
तृ० ए० कम्मना, कम्मुना	तृ० ए० कम्मणा, कम्मुणा	( कर्मणा )
च० छ० ए० कम्मनो	च० छ० ए० कम्मुणो	( कर्मणः )
पं० ए० कम्मना, कम्मुना	पं० ए० कम्मणा, कम्मुणो	( कर्मणः )
स० ए० कम्मनि	स० ए० कम्मणि	( कर्मणि )

उदाहरण—“ सिरसा, मणसा मत्थएण वंदामि ”—मुनिवंदनसूत्र.

“ मणसि काउं गुलियं खाइ ” प्राकृतकथासंग्रह—उदायननी कथा पृ० १२, पं० २२.

“ कम्मुणा वंभणो होइ कम्मुणा होइ खत्तिओ ”—

उत्तराध्ययन अ० २५, गा० ३३.

आ आर्ष रूपोनी सिद्धिने माटे आ० हेमचंद्रे “ शेषं संस्कृतवत् सिद्धम् ” ( ८-४-४४८ ) ए सूत्रने रचेल्ले छे.

‘स्थामन्’ वगरे शब्दनां पालिरूपोनी विशेषता माटे जूओ पालि-प्र० पृ० १३५, अं० ९१-९२.

आर्षप्राकृतमां पण केटलेक स्थले ‘स्थामन्’ वगरे शब्दनां रूपो ए पालिरूपोनी जेवां वपराएलां छे.

१ जूओ अपभ्रंश—प्रत्ययने लगता नियमो—पढभा बीआ—पृ० १२९.

कुलअ ( कुलक )

१ कुलउं कुलआइं, कुलअइं.

२ " " " "

बाकी बधां रूपो ' वीर ' नां अपभ्रंश रूपोनी पेटे समजी लेवानां छे.

### अकारांत-सर्वादि-शब्द

नचिना शब्दोने ' सर्वादि ' तरीके गणवामां आवे छे: सव्व-अप० साहु, सव्व ( सर्व ), वीस ( विश्व ), उह, उभ ( उभ ), अवह, उवह, उभय ( उभय ), अण्ण, अन्न ( अन्य ), अण्ण ( न्न ) यर ( अन्यतर ), इअर ( इतर ), कयर ( कतर ), कइम ( कतम ), णेम, नेम ( नेम ), सम, सिम, पुंरिम, पुव्व ( पूर्व ) अवर ( अपर ), दाहिण, दक्खिण ( दक्षिण ), उत्तर, अवर, अहर ( अधर ), स, सुव ( स्व ), अंतर, तँ ( तद् ), ज ( यद् ) अँमु ( अदस् ), इम ( इद्म् ), एत

१ कुलअ + उं = कुलउं—जूओ स्वरलोप—६ पृ० ९६.

२ ' उवह ' रूप आ० हेमचंद्रने संमत नथी—हे० प्रा० व्या० ८-२-१३८ पृ० ६५. आर्षप्राकृतमां ' उभयोकालं ' प्रयोगमां ' उभय ' ने बदले ' उभयो ' के ' उभओ ' ( " उभओकालं पि अज्जिअसंतिथयं " — अजितशांतिस्तवन गा० ३९ ) रूप पण वपराएलुं छे.

३ जूओ पृ० ८७ शब्द—सर्वथा विकार.

४ जेम संस्कृतमां ' तद् ' नी जेवुं ' त्यद् ' पण एक सर्वनाम छे तेम ए सर्वनाम पालिमां पण छे, एनां रूपो ' त ' नी जेवां थाय छे:

स्यो

त्ये

त्यं

त्ये

—पालिप्र० पृ० १४३ नुं छेल्लुं

टिप्पण. प्राकृतमां तो आ ' त्य ' सर्वनाम मळतुं नथी.

५ आ शब्दनां रूपो उकारांत शब्दोना प्रसंगे आवनारां छे.

( एतद् ), इक, एक, एग, एअ (एक), दुँ ( द्वि ) तुम्ह ( युष्मद् ),  
अम्ह ( अस्मद् )कि, अप० काई, कवण ( किम् ), भवन्त ( भवतु ).

- ૧ सर्वादि शब्दो विशेषणरूप होवार्थी त्रणे लिंगे वापरी शकाय छे.
- ૨ 'अमु' अने 'दु' शब्द सिवाय ए बधा सर्वादि शब्दो अकारांत छे, तेथी तेनां बधी जातनां बधां रूपाख्यानो पुंलिंगमां ' वीर ' अने नपुंसकमां 'कुल' नी जेवां समजवानां छे. ज्यां जे विशेषता छे ते आ प्रमाणे छे:
- ૩ प्रथमाना बहुवचनमां सर्वादि शब्दोना अन्त्य ' अ ' नो ' ए ' थाय छे अने ए एकज रूप प्रथमाना बहुवचनमां वपराय छे.
- ૪ सर्वादि शब्दोने छट्टीना बहुवचनमां ' एसि ' प्रत्यय विकल्पे लागे छे.
- ૫ सर्वादि शब्दोने सप्तमीना एकवचनमां ' त्थ ' 'सिं' 'हिं' अने 'म्भि' प्रत्यय लागे छे.

रूपाख्यानो ( नरजाति )

सव्व ( प्राकृत )

एकव०	बहुव०
प०—सव्वो ( सव्वे )	सव्वे.
बी०—सव्वं	सव्वे, सव्वा.

૧ संख्यावाचक शब्दोना प्रकरणमां ' उभ ' अने ' दु ' शब्दनां रूपो आवशे.

૨ जूओ पृ० ૧૨૧ भवंतो ।

૩ ' सव्व ' शब्दनां पालि रूपो माटे जूओ पृ० ૧૩० उपरन्तुं धेलुं टिप्पण. खास भेद आ छे:

प० तथा सं० बहुव० सव्वे.

छ० ,, सव्वेसं, सव्वेसांनं.

तथा पंचमीना एकवचनमां ' वीर ' नी पेठे 'सव्वा' अने सप्तमीना एकवचनमां ' वीरे ' नी पेठे ' सव्वे ' रूप थतां नथी.

त०—सव्वेण, सव्वेणं

सव्वेहि, सव्वेहिं, सव्वेहिँ.

च० छ०—सव्वस्स

सव्वेसिं, सव्वाण, सव्वाणं,  
( सव्वाहँ ).

पं०—सव्वत्तो,

सव्वत्तो,

सव्वाउ. सव्वाओ,

सव्वाउ, सव्वाओ,

सव्वाहि,

सव्वाहि, सव्वेहि,

सव्वाहितो,

सव्वाहितो, सव्वेहितो

सव्वा

सव्वासुंतो, सव्वेसुंतो.

स०—सव्वत्थ, सव्वस्सि, सव्वहिं,

सव्वेसु, सव्वेसुं.

सव्वम्मि

### सव्व ( शौरसेनी )

शौरसेनीमां ' सव्व ' शब्दनां बधां रूपो ' सव्व ' नां प्राकृत रूपो जेवां छे. पंचमीना एकवचनमां विशेषता छे ते ' वीर ' ना शौरसेनीरूप प्रमाणे समजवी.

### शव्व ( मागधी )

प्रथमाना एकवचनमां अने छट्टी विभक्तिमां ' शव्व ' नां मागधी रूपो ' वीर ' नां मागधी रूपो जेवां जाणवां अने बाकी बधां ' सव्व ' नां शौरसेनी रूपो प्रमाणे समजवां.

## सव्व (पैशाची)

पंचमनिं एकवचन 'वीर' ना पैशाचीरूप प्रमाणे अने बाकी  
बधां 'सव्व' नां शौरसेनी रूपो प्रमाणे.

## सव्व, साह (अपभ्रंश)

	एकव०	बहुव०
१	सव्वु, सव्वो, सव्व, सव्वा	सव्वे, सव्व, सव्वा.
२	सव्वु, सव्व, सव्वा	सव्व, सव्वा.
३	सव्वेण, सव्वेणं, सव्वे	सव्वेहिं, सव्वाहिं, सव्वाहिं.
४-६	सव्वस्सु, सव्वासु, सव्वसु, सव्वहो, सव्वाहो, सव्व, सव्वा	सव्वेसिं, सव्वहं, सव्वाहं, सव्व, सव्वा.
९	सव्वहां, सव्वाहां	सव्वहुं, सव्वाहुं.
७	सव्वहिं, सव्वाहिं	सव्वहिं, सव्वाहिं.

बाकी बीजा बधा सर्वादिओनां रूपो पण ए 'सव्व' (प्राकृत,  
शौरसेनी) शव्व (मागधी) अने सव्व (अपभ्रंश) नी पेटे करी  
लेवानां छे. तो पण केटलाक प्रसिद्ध प्रसिद्ध सर्वादिनां रूपो नीचे  
प्रमाणे आपीए छीए:

१ जूओ पृ० १३२.

२ अपभ्रंशमां 'सव्व' ने स्थाने 'साह' शब्द पण वपराय छे अने  
एनां बधां रूपो 'सव्व' नां अपभ्रंश रूपोनी पेटे थाय छे.



## त, णं ( तत् )

१	स, सो ( मा० शे )	ते, णे.
२	तं, णं	ते, ता, णे, णा.
३	तेण. तेणं, तिणा णेण, णेणं ( पै० नेन )	तेहि, तेहिं, तेहि. णेहि, णेहिं, णेहि.
४-६	तस्स, तास ( मा० ताह ) णस्स से	तास, तेसिं, ताण, ताणं, णेसिं, णाण, णाणं, सिं ( मा० ताहँ ).
६	तो, तन्हा, तत्तो. ताओ, ताउ ताहि, ताहिंतो ता	तत्तो, ताओ, ताउ, ताहि, तेहि, ताहिंतो, तेहिंतो, तामुंतो, तेमुंतो,
	( शौ० मा० तादो, तादु ) ( पै० तातो, तातु )	

१. केटलाक प्रयोगेने अनुसारे ' त ' ने बदले ' ण ' पण वपराय छे:—हे० प्रा० व्या० ८-३-७०-पृ० ९५.

' त ' नां पालिरूपो माटे जओ पालिप्र० पृ० १४१-१४२ त ( तद् ) शब्द:

प०	सो	ते.
बी०	तं, नं	ते, ने.
त०	तेन, नेन	तेहि, तेभि, नेहि, नेभि इत्यादि.

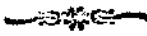
२ आ ' तास ' ने बदले ' से ' रूप पण कोइ वैयाकरण वापरें छे: हे० प्रा० व्या० ८-३-८१-पृ० ९७.

णत्तो,	णत्तो,
णाओ, णाउ,	णाओ, णाउ,
णाहि,	णाहि, णेहि,
णाहितो,	णाहितो, णेहितो,
णां	णासुंतो, णेसुंतो.
७ ताहे, ताला, तइआ	तेसु, तेसुं,
तम्मि, तस्सि, तहिं, तत्थ,	
णम्मि, णस्सि, णहिं, णत्थ	णेषु, णेषुं.

• त ' शब्दनां प्राकृतरूपो साथे शौरसेनी, मागधी अने पैंशाचीनां पण विशेष रूपो जणावेलं छे.

‘ सव्व ’ नां अपभ्रंशरूपोनी पेठे ‘ त ’ शब्दनां अपभ्रंशरूपो पण समजी लेवां. जे फेर छे ते आ प्रमाणे:

प० ए०	सु, सो, स, सा, व्रं.
बी० ए०	सु, स, सा, व्रं.



जं ( यत् )

प०	जो ( मा० जे )	जे.
बी०	जं	जा, जे.
त०	जेण, जेणं, जिणा	जेहि, जेहिं, जेहिं.
च० छ०	जस्स, जास (मा० जाह)	जेसिं, जाण, जाणं, ( मा० जाहँ ).

१ आ व्रणे रूपो ‘ तदा ’ ना अर्थमां ज वपराय छे.

२ आ ‘ व्रं ’ रूप व्रणे लिंगमां काम आवे छे.

३ ‘ ज ’ नां पालिरूपो माटे जओ पालिप्र० पृ० १४१ य ( यद् ) शब्द.

प०	जम्हा, जत्तो, जाओ जाउ जाहि, जाहितो, जा (शौ० मा० जादो, जादु) (पै० जातो, जातु )	जत्तो, जाओ, जाउ, जाहि, जेहि, जाहितो, जेहितो, जासुंतो, जेसुंतो.
स०	जम्मि, जस्सि, जहिं, जत्थ जाहे जाला, जइआ,	जेसु, जेसुं.

‘ज’ नां अपभ्रंशरूपो ‘सव्व’ नां अपभ्रंशरूपोनी पेटे करी  
लेवां. विशेषता आ प्रमाणे.

प० ए०—जु, जो, ज, जा, धुं<sup>२</sup>

बी० ए०—, , , ,

( क ) किम्

प०—को ( मा० के )	के.
बी०—कं	के, का.
त०—केण, केणं, किणा	केहि, केहिं, केहिं.
च० छ०—कस्स, कास ( मा० काह )	कास, केसि, काण, काणं. ( मा० काहँ )

१ आ ऋणे रूपो ‘यदा’ ना अर्थमां ज वपराय छे.

२ आ रूप ऋणे लिगमां सरखुं छे.

३ जेवां ‘सव्व’ नां पालिरूपो छे तेवां ‘क’ नां पण छे. विशेषता  
एटली छे के, च० छ० ए० किस्स. स० ए० किस्मि, किम्हि—आ रूपो  
वधारानां थाय छे—पालिप्र० पृ० १४९.

प०—कम्हा, किणो, कीस, कत्तो,	कत्तो,
काओ, काउ,	काओ, काउ,
काहि, काहितो, का	काहि, केहि,
(शौ० मा० कादो, कादु )	काहितो, केहितो,
(पै० कातो, कातु )	कासुंतो, केसुंतो.
स० कम्मि, कस्सि, कर्हि, कत्थ	
काहे, काला, कइआ	केसु, केसुं.

### क, कवण, काइं ( किम् ) अपभ्रंश

अपभ्रंश रूपाख्यानने प्रसंगे 'क' ने स्थाने 'कवण' अने 'काइं' शब्द पण वपराय छे.

'क' नां अपभ्रंशरूपो अने 'सव्व' नां अपभ्रंशरूपो वन्ने सरखां छे. जे विशेषता छे ते आ प्रमाणे:

प० ए० कु, को, क, का
कवणु, कवणो, कवण, कवणा
बी० ए० कु, क, का
कवणु, कवण, कवणा
प० ए० किहे कहां, काहां
कवणिहे, कवणहां, कवणाहां

१. आ व्रण रूपो 'कदा' ना अर्थमां ज वपराय छे.

२ 'काइ' ( काइं ) नां रूपाख्याना इकारांत नामनां अपभ्रंश रूपोनी जेवां जाणवानां छे.

## इम ( इदम् )

प०—अयं, इमो ( मा० इमे )	इमे
वी०—इमं, इमं, णं	इमे, इमा, णे, णा.
त०—इमेण, इमेणं, इमिणा णेण, णेणं ( पै० नेन )	इमेहि, इमेहिं, इमेहिँ. ( एहि, एहिं, एहिँ ) णेहि, णेहिं, णेहिँ.
च० छ०—इमस्स, अस्स, से ( मा० इमाह )	सिं, इमेसिं, इमाण, इमाणं. ( मा० इमाहँ )
पं०— इमत्तो, इमाउ, इमाओ इमाहि, इमाहितो इमा ( शौ० मा० इमादो, इमादु ) ( पै० इमातो, इमातु )	इमत्तो, इमाउ, इमाओ, इमाहि, इमेहि, इमाहितो, इमेहितो इमासुंतो, इमेसुंतो.
स०— इमस्सिं, इमम्मि, अस्सिं, इह	इमेसु, इमेसुं, ( एसु, एसुं ).

१ ' इम ' नां पालिरूपो ' सव्व ' नां पालिरूपो जेवां छे.  
' सव्व ' नां रूपो करतां जे विशेष छे ते आ छे:

प०—अयं

त०—अनेन, इमिना

एहि, एभि, इमेहि, इमेभि.

च० छ०—अस्स, इमस्स

एसं, एसानं, इमेसं, इमेसानं,

पं०—अस्सा, अम्हा

एहि, एभि, इमेहि, इमेभि.

इमस्सा, इमम्हा

स०—अस्सिं, अम्मि

एसु, इमेसु

इमस्सिं, इमम्मि

—पालिप्र० पृ० १४४-१४५ इम ( इदम् ) शब्द.

આય ( इदम् ) अपभ्रंश

‘ સવ્વ ’ નાં અપભ્રંશ રૂપોની પેઠે ‘ આય ’ નાં અપભ્રંશ રૂપો સમજી લેવાં.

પ૦—આયુ, આયો                      આયે, આય, આયા.  
આય, આયા

વી૦—આયુ, આય, આયા              આય, આયા.  
આયેળ, આયેળં,              આયેહિં, આયહિં, આયાહિં  
આયેં    વગેરે.

एअ ( एतद् )

પ૦—एस, एसो,                      एए ( शौ० मा० एदे )  
इणं, इणमो  
( मा० एशे, एश )              ( पै० एते )

વી૦—एअं                                      एए, एआ.  
( शौ० मा० एदं )              ( शौ० मा० एदे, एदा )  
( पै० एतं )                              ( पै० एते, एता )

ત૦—एएणं, एएणं, एइणा              एएहि, एएहिं, एएहिं.

૧ આ ‘ એઅ ’ શબ્દને શૌરસેની અને માગધીમાં રૂપાલ્પાનને પ્રસંગે ‘ એદ ’ શબ્દ સમજવાનો છે અને પૈશાચીમાં ‘ એત ’ શબ્દ સમજવાનો છે.

‘ એત ’ નાં પાલિરૂપો ‘ સવ્વ ’ નાં પાલિરૂપોની જેવાં છે:

પ૦ एसो                      एते.

વી૦ एतं                      एते वगेरे.

જેમ સંસ્કૃતમાં અન્વાદેશને સૂચવવા ‘ એત ’ ને બદલે ‘ એન ’ રૂપ વપરાય છે તેમ પાલિમાં પણ છે—જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૪૪ એત ( એતદ્ ) શબ્દ અને એ ઉપરનું ટિપ્પણ.

૨ एस=एश—जूओ स=श. पृ० २७

( शौ० मा० एदेण, एदेणं, ( शौ० मा० एदेहि, एदेहिं,  
एदिणा ) एदेहिँ )

( पै० एतेन, एतिना ) ( पै० एतेहि, एतेहिं, एतेहिँ )

च० छ०—से, एअस्स सिं, एएसिं, एआण, एआणं.

( शौ० एदस्स ) ( शौ० एदेसिं, एदाण, एदाणं )

( मा० शे, एदाह ) ( मा० शि, एदाहँ,

( पै० एतस्स ) एदाण, एदाणं )

( पै० एतेसिं, एतान )

प०—एत्तो, एत्ताहे, एअत्तो एअत्तो,

एआउ, एआओ, एआउ, एआओ,

एआहि, एआहितो, एआ एआहि, एएहि,

( शौ० मा० एदादु, एदादो ) एआहितो, एएहितो,

( पै० एतातु, एतातो ) एआसुतो, एएसुतो.

स०—एत्थ, अयम्मि, ईअम्मि एएसु, एएसुं.

एआम्मि, एआस्सि

एद, एअ ( एत्त ) अपभ्रंश

‘सव्व’ नां अपभ्रंश रूपोनी पेटे ‘एद’ के ‘एअ’ नां अप-  
भ्रंश रूपो करी लेवां. जे फेरफार छे ते आ प्रमाणे:

प०—एहो

एइ

बी०—,,

”

अकारांत-सर्वादि-शब्द ( नान्यतर जाति )

सर्वादि शब्दनां बधी जातनां नपुंसकलिङ्गी रूपाख्यानो पुंलिङ्गी सर्वादि प्रमाणे छे. मात्र प्रथमा अने द्वितीयामां जे विशेष छे ते 'कुल' नी पेठे समजी लेवानो छे. जेमके;

सव्व ( सर्व )

प०— सव्वं सव्वाणि, सव्वाइँ, सव्वाइं.

बी०— " " " "

बाकीनां, 'सव्व' नां प्राकृत, शौरसेनी, मागधी अने पैशाची रूपो प्रमाणे.

सव्व ( अपभ्रंश ).

प०— सव्वु, सव्व, सव्वा सव्वाइँ, सव्वइं.

बी०— " " " " "

सव्वअ ( सर्वक-अपभ्रंश )

प०— सव्वउं, सव्वआइँ, सव्वअइं.

बी०— " " "

बाकीनां, 'सव्व' नां 'अपभ्रंश' रूपो प्रमाणे.

त ( तत् )

प०— तं, णं ताणि, ताइँ, ताइं.

णाणि, णाइँ, णाइं.

" " "

बी०— तं, णं " " "

बाकी बधां पुंलिङ्गी 'त' प्रमाणे.



## त (अपभ्रंश)

प०—	त्रं, तु, त, ता	ताइं, तइं.
बी०—	” ” ” ”	” ”

## तअ (तक-अपभ्रंश)

प०—	त्रं, तउं	तआइं, तअइं.
बी०—	” ”	” ”

बाकी वधां, 'त' नां अपभ्रंश रूपो प्रमाणे.

## ज (यत्)

प०—	जं	जाणिं, जाइं, जाइं.
बी०—	जं	जाणि, जाइं, जाइं.

बाकीनां, पुंलिङ्गी 'ज' प्रमाणे.

## ज (अपभ्रंश)

प०—	ज्रं, जु, ज, जा	जाइं, जइं.
बी०—	” ” ” ”	” ”

## जअ

प०—	ज्रं, जउं	जआइं, जअइं
बी०—	” ”	” ”

बाकीनां, 'ज' नां अपभ्रंश रूपो प्रमाणे.

## किं

प०— किं काणि, काइँ, काइं.

बी०— ” ” ” ”

बाकीनां, पुंलिंगी 'क' नी पेटे

## किं ( अपभ्रंश )

प०— किं, काइं, कवणु, कवण, कवणा काइं, कइं,  
कवणाइं, कवणइं,  
काइँइं, काइँइं,  
कीइँ, किइँ.

बी०— किं, काइं, कवणु, कवण, कवणा ” ”  
” ”  
” ”  
” ”

बाकी बधां, 'क' नां अपभ्रंश रूपो प्रमाणे.

## इम ( इदम् )

प०— इणं, इणमो, इदं इमाणि, इमाइँ, इमाइं.

बी०— ” ” ” ” ” ”

शेष, पुंलिंगी 'इम' नी जेवां.

## इम, इमअ ( अपभ्रंश )

प०— इमु आयाइं, आयइं.

बी०— ” ” ” ”

बाकीनां, 'इम' नां अपभ्रंश रूपोनी पेटे.

१ जूओ पृ० १४३-१४४. २ जूओ पृ० १४४. ३ का +  
ईइं=कीइँ-जूओ पृ० ९६ स्वरलोप. ४ जूओ पृ० १४४. ५ जूओ पृ०  
१४५. ६ जूओ पृ० १४६.

एअ ( एतत् )

૫૦— एस, एअं, इणं, इणमो      एआणि, एआई, एआई.

બી૦— एअ      ”      ”      ”

शेष, पुंलिङ्गी ‘ एअ ’ नी पेटे.

एद, एअ ( अपभ्रंश )

૫૦— एहु      एईइं, एइइं.

બી૦— ”      ”      ”

शेष ‘ एअ ’ नां ‘ अपभ्रंश ’ रूपोनी पेटे.

‘ युष्मद् ’ अने ‘ अस्मद् ’ नां रूपो त्रणे लिङ्गमां एक सरखां थाय छे अने ए आ प्रमाणे छे.

तुम्ह ( युष्मद् )

૫— एकव०— तं, तुं, तुवं, तुह, तुमं ( त्वम् )

૧ जूओ पृ० ૧૪૬. ૨ जूओ पृ० ૧૪૭.

૩ तुम्ह ( युष्मद् )-पालि रूपो

૧ त्वं      तुम्हे ( वो )

तुवं

૨ त्वं ( तुम्हं )      तुम्हे, तुम्हाकं ( तुम्हं )

तुघं

( वो )

तघं

तं

૩-૫ त्वया, तया ( ૫०-त्वम्हा )      तुम्हेहि, तुम्हेभि ( त०-वो )

( त०-ते )

૪-૬ तव, तुम्हं, तुम्हं ( ते )      तुम्हाकं ( वो )

૭ त्वयि, तयि

तुम्हेसु

-जूओ पालिप्र० पृ० ૧૫૧.

- बहुव०—भे, तुम्भे, तुज्झ, तुम्ह, तुय्हे, उय्हे ( यूयम् )
- द्वु— एकव०—तं, तुं, तुमं, तुवं, तुह, तुमे, तुए ( त्वाम् )
- बहुव०—वो, तुज्झ, तुम्भे, तुय्हे, उय्हे, मे ( युष्मान्—वः )
- त— एकव०—भे, दि, दे, ते, तइ, तए, तुमं, तुमइ, तुमए, तुमे,  
तुमाइ ( त्वया )
- बहुव०—भे, तुम्भेहिं, उज्जेहिं, उम्हेहिं, तुय्हेहिं,  
उय्हेहिं—( युष्माभिः )
- पं— एकव०—तुय्ह, तुब्भ, तंहितो, ( त्वत् )  
तइत्तो, तइओ, तइउ, तईंहितो.  
तुवत्तो, तुवाओ, तुवाउ, तुवाहि, तुवांहितो, तुवा.  
तुमत्तो, तुमाओ, तुमाउ, तुमाहि, तुमांहितो, तुमा.  
तुहत्तो, तुहाओ, तुहाउ, तुहाहि, तुहांहितो, तुहा.  
तुब्भत्तो, तुब्भाओ, तुब्भाउ, तुब्भाहि,  
तुब्भांहितो, तुब्भा.
- बहुव०—तुब्भत्तो, तुब्भाओ, तुब्भाउ, तुब्भाहि,  
तुब्भेहि, तुब्भांहितो, तुब्भेहितो, तुब्भासुंतो,  
तुब्भेसुंतो. ( युष्मत् )  
तुय्हत्तो, तुय्हाओ, तुय्हाउ, तुय्हाहि, तुय्हेहि,  
तुय्हांहितो, तुय्हेहितो, तुय्हासुंतो, तुय्हेसुंतो.  
उय्हत्तो, उय्हाओ, उय्हाउ, उय्हाहि, उय्हेहि,  
उय्हांहितो, उय्हेहितो, उय्हासुंतो, उय्हेसुंतो.  
उम्हत्तो, उम्हाओ, उम्हाउ, उम्हाहि, उम्हेहि,  
उम्हांहितो, उम्हेहितो, उम्हासुंतो, उम्हेसुंतो.

१ युष्मद्-शब्दनां रूपोमां आवेला 'ब्भ' नो विकल्पे 'ज्झ' अने 'म्ह' थाय छे: तुम्भे, तुज्झे, तुम्हे इत्यादि.

च० छ०—एकव०—तइ, तु, ते तुम्हं, तुह, तुहं, तुव, तुम, तुमे,  
तुमो, तुमाइ, दि, दे, इ, ए, तुब्भ, उब्भ, उय्ह  
( तुभ्यम्-तव-ते )

बहुव०—तु, वो, भे, तुब्भ, तुब्भं, तुब्भाण, तुब्भाणं,  
तुवाण, तुवाणं, तुमाण, तुमाणं, तुहाण, तुहाणं,  
उम्हाण, उम्हाणं, तुम्हाहँ  
( युष्मभ्यम्—युष्माकम्—वः )

स०— एकव०—तुमे, तुमए, तुमाइ, तइ, तए ( त्वयि )  
तुम्मि, तुवम्मि, तुमम्मि, तुहम्मि, तुब्भम्मि  
बहुव०—तुसु, तुवेसु, तुमेसु, तुहेसु, तुब्भेसु ( युष्मासु )  
तुवसु, तुमसु, तुहसु, तुब्भसु, तुब्भासु,

<sup>३</sup>अम्ह ( अस्मद् )

प— एकव०—म्मि, अम्मि, अम्हि, हं, अहं, अहयं ( अहम् )  
( मा० हगे )

१-२ आ रूपो आ० हेमचंद्रनां मते यतां नथी—हे० प्रा०  
व्या० ८-३-१०३, पृ० १०२.

३ अम्ह ( अस्मद् )—पालिरूपो

१ अहं	मयं, अम्हे ( अस्मा ) ( नो )
२ मं, ममं ( अम्हं )	अम्हाकं, अम्हे ( अम्हं ) ( अस्मा ) ( नो )

३-५—मया ( त०—मे )	अम्हेहि, अम्हेभि ( त०—नो )
-------------------	----------------------------

४-६—मम, ममं ( मे )	अस्माकं, अम्हाकं ( च०—नो )
मय्हं, अम्हं	

७ मयि	अम्हेसु ( अस्मासु )
-------	---------------------

—जूओ पालिग्र० पृ० १५३-१५४

बहुव०—अम्ह, अम्हे, अम्हो, मो, वयं, भे ( वयम् )  
( मा० हगे )

दु— एकव०—णे, णं, मि, अम्मि, अम्ह, मम्ह, मं, ममं, मिमं,  
अहं—( माम्—मा )

बहुव०—अम्हे, अम्हो, अम्ह, णे ( अस्मान्—नः )

त— एकव०—मि, मे, ममं, ममए, ममाइ, मइ, मए, मयाइ, णे ( मया )

बहुव०—अम्हेहि, अम्हाहि, अम्ह, अम्हे, णे ( अस्माभिः )

पं— एकव०—मइत्तो, मइओ, मइउ, मईहितो. ( मत् )

ममतो, ममाओ, ममाउ, ममाहि, ममाहितो, ममा.

महतो, महाओ, महाउ, महाहि, महाहितो, महा.

मज्झत्तो, मज्झाओ, मज्झाउ, मज्झाहि, मज्झाहितो,

मज्झा.

बहुव०—ममतो, ममाओ, ममाउ, ममाहि, ममेहि,—( अस्मत् )

ममाहितो, ममेहितो, ममासुंतो, ममेसुंतो.

अम्हतो, अम्हाउ, अम्हाओ, अम्हाहि, अम्हेहि,

अम्हाहितो, अम्हेहितो, अम्हासुंतो, अम्हेसुंतो.

च, छ— एकव०—मे, मइ, मम, महं, मज्झ, मज्झं, अम्ह, अम्हं

( मल्लम्—मे—मम )

बहुव०—णे, णो, मज्झ, अम्ह, अम्हं अम्हे, अम्हो,

अम्हाण, -णं, ममाण, -णं, महाण, -णं, मज्जाण-णं,

अम्हाहँ ( अस्मभ्यम्—अस्माकम्—नः )

स— एकव०—मि, मइ, ममाइ, मए, मे ( मयि )

अम्हम्मि, ममम्मि, महम्मि, मज्जाम्मि.

बहुव०—<sup>१</sup>अम्हेसु, ममेसु, महेसु, मज्जेसु (अस्मासु)  
<sup>२</sup>अम्हसु, ममसु, महसु, मज्जसु, अम्हासु.

तुम्ह ( बुप्मद् ) अपभ्रंश

प०—	तुहुं	तुम्हइं, तुम्हे.
बी०—	पइं, तइं	”
त०—	” ”	तुम्हेहिं.
च०	छ०—तउ, तुज्ज, तुध	तुम्हहं.
पं०—	” ” ”	”
स०—	पइं, तइं	तुम्हासु, तुम्हासुं.

अम्ह ( अस्मद् ) अपभ्रंश

प०—	हउं	अम्हइं, अम्हे.
बी०—	मइं	” ”
त०—	मइं	अम्हेहिं.
च०	छ०—महु, मज्जु	अम्हहं.
पं०—	” ”	”
स०—	मइं,	अम्हासु, अम्हासुं.

आकारांत शब्दनां प्राकृत रूपाख्यानो ( नरजाति)

आकारांत नामोनां रूपाख्यानोनां प्रयोग विशेष विरल छे तो  
 पण प्रसंगवशे तेनां रूपाख्यानोनी प्रक्रिया जषावीए छीए:

१ जूओ पृ० १२७—तइया छी सत्तमी.

२-३ जूओ पृ० १५३ नुं टिप्पणः हे० प्रा० व्या० ८-३-

११७, पृ० १०४.

- १ अकारांत नामने लागता प्रत्ययो आकारांत नामने लगाडवाथी तेनां रूपाख्यानी तैयार थाय छे.
- २ मात्र एक पंचमीनी ' हि ' प्रत्यय आकारांत नामने लागतो नथी.
- ३ प्रत्यय विनाने स्थळे एटले ज्यां शून्य छे त्यां मूळ अंगने ज रूपाख्यान तरीके समजवुं.
- ४ संबोधननां रूपो प्रथमानी जेवां थाय छे.

### हाहा

प०—हाहा	हाहा.
बी०—हाहां	”
सं०—हाहाण, हाहाणं	हाहाहिं, हाहाहिं, हाहाहिं.
च० छ०—हाहस्स	हाहाण, हाहाणं.
[ ता० च० हाहे, हाहस्स	” ” ]
पं०—हाहत्तो, हाहाओ, हाहाउ, हाहाहितो	हाहत्तो हाहाओ, हाहाउ, हाहाहितो. हाहासुंतो.
स०—हाहा (ह) म्मि	हाहासु, हाहासुं.
सं०—हे हाहा !	हे हाहा !

ए रीते किलालवा ( <sup>१</sup>किलालपा ) गोवा ( गोपा ) अने सोमवा ( सोमपा ) वगैरे शब्दोनां रूपो समजवां.

१ षड्भाषाचंद्रिकाने मते कृदंतथी वनेला नामनी अंत्य स्वर ह्रस्व थाय छे एथी ' किलालपा ' ' गोपा ' अने ' सोमपा ' नुं प्राकृत



નાન્યતર જાતિમાં તો કોઈ શબ્દ આકારાંત હતો જ નથી  
(જૂઓ પૃ૦ ૧૨૩—નામના અન્ત્યસ્વરનો ફેરફાર—નિ૦ ૨)

આકારાંત શબ્દનાં શૌરસેની, માગધી અને પૈશાચીનાં રૂપો  
'હાહા'નાં પ્રાકૃત રૂપો જેવાં થાય છે, જ્યાં જે વિશેષ છે તે  
'વીર'ની પેઠે સમજવાનો છે.

આકારાંત શબ્દનાં અપભ્રંશનાં રૂપો 'વીર'નાં અપભ્રંશ રૂપોની  
જેવાં પ્રાયઃ ઘનાવવાનાં છે.

ઇકારાંત, ઉકારાંત શબ્દનાં પ્રાકૃત રૂપાલ્યાનો (નરજાતિ)  
પ્રત્યયો.

નરજાતિનાં અને નાન્યતરજાતિનાં દરેક ઇકારાંત અને ઉકારાંત  
નામોને નીચે જણાવેલા પ્રત્યયો લગાડવાના છે.

પ્રાકૃત ભાષાના પ્રત્યયો.

	એકવચન	બહુવચન
૫૦—	૦	અડ, અઓ, ણો, ૦
બી૦—	+	ણો, ૦

રૂપ 'કિલાલપ' 'ગોપ' અને 'સોમપ' બને છે અને આમ થતું  
હોવાથી ઇ ત્રણે શબ્દોનાં રૂપો બરાબર 'વીર'ની જેવાં થાય છે:  
"કિવપ:" ૨-૨-૪૭, પૃ૦ ૮૫ ષડ્ભાષાવ૦

	ષડ્ભા૦	હે૦
૫૦	૫૦ કિલાલવો.	૫૦ ૫૦ કિલાલવા.
	„ ગોવો.	„ ગોવા.
	„ સોમવો.	„ સોમપા.

ષડ્ભાષાના ઉપર્યુક્ત નિયમને બદલે આ૦ હેમચંદ્ર જે નિયમ કરે  
છે તે માટે જૂઓ પૃ૦ ૧૨૩—નામના અન્ત્યસ્વરનો ફેરફાર—નિ૦ ૧.

त०—	णा	+
च० छ०—	णो, +	+
पं०—	णो, +	+
स०—	+	+
सं०—	*	अउ, अओ, णो, ०

### प्राकृत प्रत्ययोने लगता नियमो.

१ ज्यां ज्यां ० छे त्यां मूळ अंगने, अंते दीर्घ करीने वापरवानुं छे.

२ ज्यां ज्यां + छे त्यां अकारांत नामने लगता 'प्रत्ययो' पण समजवानां छे. मात्र पंचमीनो एक 'हि' प्रत्यय लेवानो नथी.

३ ज्यां \* छे त्यां (संबोधनना एकवचनमां) मूळ अंगने अंते विकल्पे दीर्घ करवानो छे.

४ पंचमीना स्वरादि, सकारादि अने हकारादि प्रत्ययो पर रहेतां अंत्य 'इ' अने 'उ' नो दीर्घ थाय छे.

५ तृतीया; षष्ठी अने सप्तमीना बहुवचनना प्रत्ययो पर रहेतां अंत्य 'इ' अने 'उ' नो दीर्घ थाय छे.

६ उकारांत नामोने प्रथमाना बहुवचनमां एक 'अवो' प्रत्यय पण वधारे लागे छे:—भाणु + अवो=भाणवो (सं० भानवः)

१ जूओ पृ० १२५. 'प्राकृत प्रत्ययोने लगता नियमो' ना मथाळा नीचे (पृ० १२६ मां) जणावेळुं कार्य अहिं—इकारांत अने उकारांतमां—थतुं नथी.

## रूपारूपाणो

## इसि ( ऋषि )

प०	इसी	इसउ, इसओ, इसिणो, इसी.
बी०	इसिं	इसिणो, इसी.
त०	इसिणा	इसीहि, इसीहिं, इसीहिँ.
च०, छ०	इसिणो, इसिस्स	इसीण, इसीणं.

१ कोईने मते इकारांत अने उकारांत शब्दोनुं प्रथमानुं एक-वचन द्वितीयाना एकवचननी जेवुं पण थाय छे:-जेमके-इसी, इसिं । विहू, विहुं । हे० प्रा० व्या० ८-३-१९, पृ० ८४.

## इकारांतनां पालिरूपो.

## इसि

१ इसि	इसी, इसयो.
२ इसिं	इसी, इसयो.
३ इसिना	इसीहि, इसीभि.
४-६ इसिनो, इसिस्स	इसीनं.
५ इसिना, इसिस्सा, इसिम्हा	इसीही, इसीभि.
७ इसिसिं, इसिमिह	इसिसु, इसिसु.
सं० इसि !, इसे !	इसी !, इसयो !

प्राकृतना 'णो' प्रत्ययनी पेठे पालिमां पण प्रथमाना अने द्वितीयाना बहुवचनमां 'नो' प्रत्यय वपराएलो छे: " सारमतिनो, सम्मदिद्धिनो, मिच्छादिद्धिनो, वजिरखुद्धिनो, अधिपतिनो, जामिपतिनो " वगरे.

पालिमां अग्गि (अग्नि), मुनि, आदि, गिरि, रंसि (रश्मि) सख (सखि) अने गामनि (ग्रामणी) शब्दोनां रूपोमां विशेषता छे ते ओ प्रमाणे:

[ ता० च० ]	इसये, इसिणो, इसिस्स	इसीण, इसीणं ]
च० छ०—	( माग० इशिह )	( मा० इशिहँ )
पं०	इसिणो, इसित्तो, इसीओ,	इसित्तो, इसीओ, इसीउ,
	इसीउ, इसीहिन्तो	इसीहिन्तो, इसीसुतो.

## अग्नि.

एकव०	बहुव०
प०—अग्नि, गिनि	अग्नियो ( वधारानां रूपो )
स०—अग्नि	”
सं०—अग्नि !	

## मुनि

छ०—मुने ( मुनेः )	( वधारानां रूपो )
-------------------	-------------------

## आदि

स०—आदो ( आदौ )	( वधारानां रूपो )
आदु	
आदि	
आदिनि	

## गिरि

स०— गिरे	( वधारानां रूपो )
----------	-------------------

## रंसि

त०— रंसेन	( वधारानां रूपो )
-----------	-------------------

## सखि

प०—सखा	सखायो, सखानो, सखिनो, सखा.
बी०—सखारं	
सखानं	सखानो, सखिनो,
सखायं	सखायो, सखी.
सखं	

पं०—( शौर० इसिदो, इसिदु )

( माग० इशिदो, इशिदु )

( पैशा० इसितो, इसितु )

स० इंसिसि, इसिम्मि इसीसु, इसीसुं.

सं० हे इसि ! हे इसी ! हे इसउ ! हे इसओ ! हे इसिणो ! हे इसी !

त० पं०—सखिना (पं०—सखारा, सखारस्मा) सखेहि,

सखेभि; सखारेहि, सखारेभि.

च० छ०—सखिस्स

सखीनं, सखारानं.

सखिनो

स०—सखे

सखेसु, सखारेसु.

सं०—सख !, सखे !,

सखायो !

सखा !, सखि !

सखानो !,

सखी !

सखिनो !

### गामनी

प० गामनी

गामनी, गामिनो.

त्री० गामनीनं, गामनिं

” ”

पं०—गामनिना

स०—

गामनीसु

सं०— गामनि !

गामनी !, गामनिनो !

बाकीनां 'इसि' प्रमाणे.

ए ब्रधां रूपो माटे जूओ पालिप्र० पृ० ८७-९१ अने ते उपरनां टिप्पणो.

१ जूओ पृ० १२७, सत्तमीना 'सि' प्रत्ययने लगतुं लखाण-  
“ तिसलाए खत्तियाणीए कुच्छिसि गढ्भे ” आचारांग सूत्र, त्रीजी  
चूलिका-महावीरनो अधिकार.

### खास विशेषताः

[ शौरसेनी, मागधी, पेशाचीं अने अपभ्रंशमां 'इन्' छेडावाळां 'इकारांत' नामोना अंत्य 'न्' नो संबोधनना एकवचनमां विकल्पे 'आ' थाय छे:

हे दंडिआ ! हे दंडि !

हे सुहिआ ! हे सुहि ( सुखिन् )

हे तवस्सिआ ! हे तवस्सि !

हे कंचुइआ ! हे कंचुइ ! ( कञ्चुकिन् )

हे मणस्सिआ ! हे मणस्सि ! ( मनस्विन् ) ]

ए प्रमाणे अग्नि ( अग्नि ), मुणि ( मुनि ), बोहि ( बोधि ), संधि, रासि ( राशि ), गिरि, रवि, कइ ( कवि ) कवि, ( कपि-कवि ), अरि, तिमि, समाहि ( समाधि ), निहि ( निधि ), विहि ( विधि ), 'दंडि ( दण्डिन् ), करि ( करिन् ), तवस्सि ( तपस्विन् );

१ प्राकृतमां अने पालिमां 'दंडि' वगरे 'इन्' छेडावाळा शब्दोनां रूपो साधारण इकारांत शब्दनी पडे थाय छे. तो पण पालिमां ए 'इन्' छेडावाळा शब्दोनां केटलांक वधारानां रूपो साधारण इकारांत करतां जुदां पडे छे अने ते वधां आ प्रमाणे छे: ( जे रूपो जुदां पडे तेने वधारे मोटा अक्षरोमां मूकेलां छे ).

- |                                 |                               |
|---------------------------------|-------------------------------|
| १ दंडी                          | दंडी, दंडियो, दंडिनो.         |
| २ दंडियं, दंडिनं, दंडिं         | दंडी, दंडिये, दंडिने, दंडिनो. |
| ३ दंडिना                        | दंडीहि, दंडीभि.               |
| ४ दंडिनो, दंडिस्स               | दंडीनं                        |
| ५ दंडिना, दंडिम्हा,<br>दंडिस्सा | दंडीहि, दंडीभि.               |
| ६ दंडिनो, दंडिस्स               | दंडीनं                        |

गामणि (ग्रामणी), पणि (प्रणी), सेणाणि (सेनानी), पहि (प्रधी) अने सुहि (सुधी) वगेरे शब्दोनां प्राकृत, शौरसेनी, मागधी अने पेशाचीनां रूपो समजवानां छे.

### भाणु ( भानु )

प०—भाणू	भाणुणो, भाणवो, भणओ, भाणउ, भाणू.
बी०—भाणुं	भाणुणो, भाणू.
त०—भाणुणा	भाणूहि, भाणूहिं, भाणूहिँ.
च० छ०—भाणूणो, भाणुस्स	भाणूण, भाणूणं.

७ दंडिनि, दंडिने दंडिस्मि, दंडिम्हि	दंडीसु, दंडिनेसु.
सं० दंडि !	दंडी ! दंडिनो !

—पालिप्र० पृ० १३२ 'दंडी' अने तेनुं टिप्पण.

१ आ छेह्हा पांच शब्दोना संबोधनना एकवचनमां ते ते शब्दनुं एकलुं मूळ अंग ज वपराय छे: हे गामणि ! हे पणि ! हे सेणाणि ! वगेरे.

### २ उकारांतनां पालिरूपो

#### भानु

१ भानु	भानू, भानवो.
२ भानुं	” ”
३-५ भानुना	भानूहि, भानूभि.
५ भानुस्मा, भानुम्हा	
४-६ भानुनो, भानुस्स	भानूनं.

[ ता० च०-भाणवे भाणुणो, भाणुस्त ]

( माग० भाणुह )

( माग० भाणुहँ )

पं०-भाणुणो, भाणुत्तो, भाणूओ,  
भाणूड, भाणूहितोभाणुत्तो, भाणूओ,  
भाणूड, भाणूहितो  
भाणूसुंतो.

( शौर० भाणुदो, भाणुदु )

( माग० भाणुदो, भाणुदु )

( पैशा० भानुतो, भानुतु )

७ भानुसिं, भानुमिह

भानूसु.

सं० भानु !

भानू ! भानवे ! भानवो !

प्राकृतना 'णो' प्रत्ययनी पेठे पालिमां पण प्रथमाना अने द्वितीयाना बहुवचनमां 'नो' प्रत्यय वपराएलो छे: " हेतुनो, जन्तुनो, गरुनो " वगेरे.

पालिमां हेतु, जन्तु, अभिभू, सहभू, सव्वज्जू शब्दोनां रूपोमां विशेषता छे ते आ प्रमाणे:-

### हेतु, जंतु

बहुवचन

१ हेतुयो, जंतुयो ( वधारानां रूपो )

२ " " "

एकवचन

७ हेतो सं० ( हेतौ ) ( वधारानां रूपो )

अभिभू ( वधारानां रूपो )

१ अभिभू अभिभू, अभिभुवो •

२ अभिभुं

" " "



स०—भाणुंसि, भाणुन्मि

भाणूसु, भाणूसुं.

सं०—भाणु ! भाणू !

भाणुणो ! भाणवो ! भाणओ !

भाणउ ! भाणू !

ए प्रमाणे जउ (यदु), धम्मणु (धर्मज्ञ), सव्वणु (सर्वज्ञ), दइवणु (दैवज्ञ), गुरु, गउ (गो), साहु (साधु), बन्धु, वपु (वपुष्), मेरु, कारु, धणु (धनुष्), सिंधु, केउ (केतु), विज्जु (विद्युत्), राहु, संकु (शङ्कु), उच्छु (इक्षु), पवासु (प्रवासिन्), वेलु (वेणु), सेउ (सेतु), मच्चु (मृत्यु), खलपु (खलपू), गोत्तमु (गोत्रभू), सरमु (शरभू), अभिमु (अभिभू), अने सयंभु (स्वयंभू) वगेरे शब्दोनां प्राकृत, शौरसेनी, मागधी अने पैशाचीनां रूपो समजवानां छे.

५ अभिमुना

स०

अभिभू ! अभिभूवो !

बाकीनां 'भानु' प्रमाणे.

सहभू, सव्वञ्जु

(वधारानां)

१-२-स० बहुवचन

सहभुनो

१-२-स० ,,

सव्वञ्जु, सव्वञ्जुनो

—पालिप्र० पृ० ९२-९३.

बाकीनां 'अभिभू' प्रमाणे.

१ आ छेछा पांच शब्दोना संबोधनना एकवचनमां ते ते शब्दनुं एकलुं मूळ अंग ज वपराय छे; हे खलपु ! हे गोत्तमु ! हे सरमु ! वगेरे,

## 'अमु ( अदस् )

[ आ शब्द सर्वादिमां छे छतां एनां रूपो विशेषे करीने ' भाणु ' नां रूपो साथे मळतां आवे छे माटे एने ' भाणु ' नां रूपो पछी मूकवामां आव्यो छे. ]

प०— अह, अमू, असौ अमुणो, अमवो, अमउ, अमओ,  
अमू.

वी०— अमुं अमुणो, अमू.

स०— अयम्मि, अमूसु, अमूसुं.

इअम्मि,

अमुम्मि

शेष रूपो ' भाणु ' नी जेवां

---

१ अमु ( अदस् ) नां पालिरूपो:	
१ अमु	अमू, अमुयो
२ अमुं	" "
३ अमुना	अमूहि, अमूमि.
४-६ अमुनो	अमूसं, अमूसानं.
अमुस्स ( सं० अमुण्य )	
५ अमुना,	अमूहि, अमूमि.
अमुस्मा ( सं० अमुस्मात् )	
अमुम्हा	
७ अमुस्मि ( सं० अमुस्मिन् )	अमूसु-
अमुम्हि	

जूओ पालिप्र० पृ० १४७.

२ आ आर्षरूप सं० ' असौ ' उपरथी थयेलें छे-जूओ पृ० ७  
नि० १२ औ=ओ. " असो तत्तमकासी य " सूत्रक० अ० १, उ० ३,  
गा० ८.

‘इसि’ अने ‘भाणु’ शब्दनां प्राकृत रूपोनी साथे ज शौर-  
सेनी, मागधी अने पैशाचीनां वधारानां रूपो जणावेलं छे.

अपभ्रंशमां जे विशेषता छे ते आ प्रमाणे:

अपभ्रंशभाषाना प्रत्ययो.

एकव०	बहुव०
प०— ०	०.
बी०— ०	०.
त०— ण, एं, म्	हिं.
च० छ०— ०	हुं, हं.
पं०— हे	हुं.
स०— हि	हिं, हुं.
सं०— ०	हौ, ०.

ज्यां ज्यां ० छे त्यां मूळ अंगने ज अंते विकल्पे दीर्घ करीने  
वापरवानुं छे.

अपभ्रंशना वधा प्रत्ययो पर रहेतां मूळ अंगने अंते विकल्पे  
दीर्घ थाय छे.

अपभ्रंश-रूपाख्याना

इसि

प०— इसि, इसी	इसि, इसी.
बी०— ” ”	” ”
त०— इसिण, इसिणं, इसीण, इसीणं, इसिएं, इसीएं, इसिं, इसीं	इसिहिं, इसीहिं.

च० छ०—इसि, इसी	इसिहं, इसीहं; इसिहं, इसीहं.
पं०— इसिहे, इसीहे	इसिहं, इसीहं.
स०— इसिहि, इसीहि	इसिहिं, इसीहिं; ( इसिहं, इसीहं )
सं०— इसि ! इसी !	इसिहो ! इसीहो ! इसि ! इसी !

ए प्रमाणे दरेक इकारांत पुंलिङ्गी शब्दनां अपभ्रंश रूपो समजवानां छे.

### भाणु.

प०— भाणु, भाणू	भाणु, भाणू.
बी०— " "	" "
त०— भाणुण, भाणुणं, भाणूण, भाणूणं, भाणूणं, भाणूणं, भाणुं, भाणुं	भाणूहिं, भाणूहिं.
च० छ०—भाणु, भाणू	भाणुहं, भाणूहं; भाणुहं, भाणूहं.
प०— भाणुहे, भाणूहे	भाणुहं, भाणूहं,
स०— भाणुहि, भाणूहि	भाणुहिं, भाणूहिं; ( भाणुहं, भाणूहं )
सं०— भाणु ! भाणू !	भाणुहो ! भाणूहो ! भाणु ! भाणू !

ए प्रमाणे दरेक उकारांत पुंलिङ्गी शब्दनां अपभ्रंश रूपो समजवानां छे.

इकारांत अने उकारांत शब्दनां प्राकृत रूपाख्याना  
( नान्यतर जाति )

‘दहि ( दधि )

૧	દહિ	दहीणि, दहीईं, दहीइं.
૨	”	” ” ”
	સં०—દહિ !	” ! ” ! ” !

बाकी बधां ते ते भाषा प्रमाणे इकारांत पुंलिङ्गी ‘इसि’ नी जेवां.

૧ જૂઓ અકારાંત નપુંસક નામોનું પ્રકરણ અને તેને લગતા પ્રત્યયો તથા નિયમો—પૃ૦ ૧૩૩—૧૩૪

૨ કોઈને મતે ઇકારાંત અને ઉકારાંત નપુંસક નામોનાં પ્રથમાના અને દ્વિતીયાના એકવચનમાં આવાં બે રૂપો થાય છે:

દહિ, દહિં	( સં० દધિ, દધિં )
મહું, મહું	( સં० મધુ, મધું )

—હે० પ્રા० વ્યા०—૮-૩-૨૫, પૃ૦ ૮૫.

तादर्थ्य अर्थमां संस्कृतना रूपने मळतुं ‘दहिणे’ ( दध्ने ) अने ‘महणे’ ( मधुने ) रूप पण वपराय छे.

नपुंसकलिङ्गी इकारांतनां अने उकारांतनां पालिरूपो  
‘ दधि ’

૧ દધિ ( દધિં ) દધી, દધીનિ.

૨ દધિ ” ”

શેષ, ઇકારાંત પુંલિંગી ‘ इसि ’ પ્રમાણે.

૩ ‘ गामनी ’નાં પાલિરૂપો

गामनि गामनी, गामनीनि

गामनि ” ”

શેષ ઇકારાંત પુંલિંગી ‘ गामनी ’ પ્રમાણે.

ए प्रमाणे सत्थि ( सत्थि ), वारि, अच्छि ( अक्षि ), सुरि ( सुरि ), अइरि ( अतिरि ) अने गामणि ( ग्रामणी ) वगेरे शब्दोनां रूपो पण समजवां.

महु ( मधु )

१	महुं	महूणि, महूँ, महूँ.
२	"	" " "
सं०	महु !	" " "

बाकी बधां ते ते भाषा प्रमाणे उकारांत पुंलिङ्गी ' भाणु ' नी जेवां.

ए प्रमाणे दारु, वत्थु ( वस्तु ), चित्तगु ( चित्रगु ), सुगु, वसु, अंबु, अंसु-अस्सु ( अश्रु ) जउ ( जतु ), बहु अने लहु ( लघु ) वगेरे शब्दोनां रूपो पण समजवां.

१ ' मधु '

१-मधु	मधू, मधूनि.
२ मधुं	" "

हेष, उकारांत पुंलिङ्गी ' भानु ' प्रमाणे.

' गोत्रभू ' नां पालिरूपो

गोत्रभु	गोत्रभू, गोत्रभूनि.
गोत्रभुं	गोत्रभू, गोत्रभूनि.

शेष, उकारांत पुंलिङ्गी ' अभिभू ' प्रमाणे:-

जूथो पालिप्र० पृ० ११३-११५ अन्वै एनां टिप्पण.

## अमु (अदस्)

प०— अह, अमुं	अमूइं, अमूईं, अमूणि
नी०— अमुं	” ” ”

बाकी बधां 'पुंलिङ्गी 'अमु' नी पेठे.

## दहि (अपभ्रंश)

१ दहि	दहीइं, दहिइं
२ ”	” ”

बाकी बधां 'इसि' नां अपभ्रंश रूपोनी जेवां.

## महु (अपभ्रंश)

१ महु	महूइं महुइं
२ ”	” ”

बाकी बधां 'भाणु' नां अपभ्रंश रूपोनी जेवां.

## ऋकारांत शब्दनां प्राकृत रूपाख्यानां (नरजाति)

ऋकारांत नामोनी बे जात छे—कैटलांक ऋकारांत नाम विशेष्यरूपे वपराय छे अने कैटलांक ऋकारांत नाम विशेषणरूपे वपराय छे:

## १ 'अमु' नां पालिरूपो

- |       |     |
|-------|-----|
| १ अमु | अमू |
| २ ”   | ”   |
- शेष पुंलिङ्गी ' 'अमु' पेठे—जूओ पालिप्र० पृ० १४८
- २ जूओ पृ० १६६
- ३ जूओ पृ० १२३ नामना प्रकारो.

विशेष्यरूप—जामायंर ( जामातृ ), पिथर ( पितृ ), भाथर ( भ्रातृ ) वगैरे ।

विशेषणरूप—कत्तार ( कर्तृ ), दायार ( दातृ ), भत्तार ( भर्तृ ) वगैरे ।

[ आ भेदने लीधे एक जातनां पण ए वत्ते नामोनां रूपोमां विशेष अंतर छे. ]

ऋकारांत ( विशेष्यवाचक ).

१. प्रथमानुं अने द्वितीयानुं एकवचन बाद करतां बधी विभक्तिओमां विशेष्यवाचक ऋकारांत नामना अन्त्य ' ऋ ' नो विकल्पे ' उ ' थाय छे.
२. प्रथमाथी लइने बधी विभक्तिओमां विशेष्यवाचक ऋकारांत नामना अंत्य ' ऋ ' नो ' अर ' थाय छे.
३. प्रथमाना एकवचनमां विशेष्यवाचक ऋकारांत नामनुं आकारांत रूप पण विकल्पे वपराय छे.
४. संबोधनना एकवचनमां विशेष्यवाचक ऋकारांत नामना अंत्य ऋ नो ' अ ' अने ' अर ' विकल्पे थाय छे.

[ सूचना—उपर जणाव्या प्रमाणे प्रथमाथी लइने बधी विभक्तिओमां ऋकारांत नाम अकारांत अने उकारांत बने छे माटे तेनां रूपाख्यानोनी प्रक्रिया, ' जिण ' अने ' भाणु ' नां रूपाख्यानोनी प्रक्रिया जेवी समजवानी छे. अहीं तो मात्र सरळता माटे तेनां रूपाख्यानो आपीए छीए. ]



## पिउ, पिअर (पितृ)

प०— पिआ, पिअरो (मा० पिअले)	पिअरा, पिउणो, पिअवो, पिअओ, पिअउं, पिऊ.
बी०— पिअरं	पिअरे, पिअरा, पिउणो, पिऊ.
त०— पिअरेण, पिअरेणं, पिउणा	पिअरेहि, पिअरेहिं, पिअरेहिँ, पिऊहि, पिऊहिं, पिऊहिँ.
च०, छ०— पिअरस्स (मा० पिअलाह) पिउणो, पिउस्स	पिअराण, पिअराणं, (मा० पिअलाहँ) पिऊण, पिऊणं.
पं०— पिउणो, पिउत्तो, पिऊओ, पिऊउ, पिऊहितो,	पिउत्तो, पिऊओ, पिऊउ, पिऊहितो, पिऊसुंतो.

## १ ऋकारांतनां पालिरूपो

## पितृ

१ पिता	पितरो (पिता).
२ पितरं	पितरो, पितरे.
३ पितरा (पित्या, पेल्या) पितुना	पितरेहि, पितरेभि. पितूहि, पितूभि.
४-६ पितु, पितुनो, पितुस्स	पितरानं, पितानं. पितूनं, पितुन्नं.
५ पितरा (पित्या, पेल्या) पितुना	पितरेहि, पितरेभि. पितूहि, पितूभि.
७ पितरि	पितरेसु, पितुसु, पितूसु.
सं०— हे पित ! पिता !	पितरो !

पिअरत्तो, पिअराओ,	पिअरत्तो, पिअराओ,
पिअराउ,	पिअराउ,
पिअराहि,	पिअराहि, पिअरोहि,
पिअराहिंतो,	पिअराहिंतो, पिअरोहिंतो,
पिअरा	पिअरामुंतो, पिअरेसुंतो.

( शौ० पिअरादो, पिअरादु )

( मा० पिअलादो, पिअलादु )

( पै० पिअरातो, पिअरातु )

स०— पिअरे, पिअरेसु, पिअरेसुं,  
 पिअरंसि, पिअरम्मि, पिऊसु, पिऊसुं.  
 पिउंसि पिउम्मि,

सं०— हे पिअ ! पिअरं ! पिअरो ! पिअरा ! पिउणो ! पिअवो,  
 पिअरा ! पिअर ! पिअओ, पिअउ, पिऊ ।

ए रीते जामायर, जामाउ (जामातृ), भायर, भाउ, (भ्रातृ)  
 वगैरे शब्दोनां रूपो समजवानां छे.

ऋकारांत ( विशेषणवाचक )

१. प्रथमानुं अने द्वितीयानुं एकवचन बाद करतां बधी विभक्ति-  
 ओमां विशेषणवाचक ऋकारांत नामना अंत्य 'ऋ'नो विकल्पे  
 'उ' थाय छे.
२. प्रथमाथी लइने बधी विभक्तिओमां ऋकारांत नामना अन्त्य  
 'ऋ'नो 'आर' थाय छे.
३. प्रथमाना एकवचनमां विशेषणवाचक ऋकारांत नामनुं आका-  
 रांत रूप पण विकल्पे बने छे.
४. संबोधनना एकवचनमां विशेषणवाचक ऋकारांत नामना अंत्य  
 'ऋ'नो विकल्पे 'अ' थाय छे.

## 'दाउ, दायार ( दातृ )

प०— दायारो ( मा० दायारो )	दायारो, दाउणो, दायवो, दायओ, दायउ, दाऊ.
बी०— दायारं	दायारे, दायारा, दाउणो, दाऊ.
त०— दायारेण, दायारेणं, दाउणा	दायारेहि, दायारेहिं, दायारेहिँ दाऊहि, दाऊहिं, दाऊहिँ.
च०, छ०—दायारस्स, ( मा० दायारस्सह ) दाउणो, दाउस्स.	दायाराण, दायाराणं, ( मा० दायारस्सहँ ) दाऊण, दाऊणं.
पं०— दायारत्तो, दायाराओ, दायाराउ, दायाराहि, दायाराहितो, दायारा,	दायारत्तो, दायाराओ, दायाराउ, दायाराहि, दायारेहि, दायाराहितो, दायारेहितो, दायारासुत्तो, दायारेसुत्तो,

## १ ऋकारांत विशेषणनां पाळिरूपो

## दातृ

१ दाता	दातारो.
२ दातारं	दातारो, दातारे.
३ दातारा, दातुना	दातारेहि, दातारेभि.
४-६ दातु, दातुनो, दातुस्स	दातारानं, दातानं, दातूनं.
५ दातारा	दातारेहि, दातारेभि.
७ दातरि	दातारेसु, दातूसु.
सं० हे दात ! दाता !	दातारो !

दाउणो, दाउत्तो, दाउत्तो,  
दाऊओ, दाऊउ, दाऊओ, दाऊउ,  
दाऊहितो दाऊहितो, दाऊसुंतो.

( शौ० दायारादो, दायारादु )

( मा० दायालादो, दायालादु )

( पै० तायारातो, तायारातु )

स०— दायारे, दायारंसि, दायारम्मि, दायारेसु, दायारेसुं,  
दाउंसि दाउम्मि दाऊमु, दाऊसुं.

सं०— हे दाय !, दायार !, दायारा, दाउणो, दायवो,  
दायारो !, दायारा ! दायओ, दायउ, दाऊ.

ए रीते कत्तार, कत्तु, ( कर्तृ ), भत्तार, भत्तु ( भर्तृ ) वगैरे  
शब्दोनां रूपो समजवानां छे.

ऋकारांतनां प्राकृत रूपाख्यानोनी साथे ज ( तेनां ) शौरसेनी,  
मागधी अने पैशाचीनां पण विशेषतावाळां रूपाख्यानो आपेलां छे.

ऋकारांतनां अपभ्रंशरूपाख्यानो आ प्रमाणे छे:

आगळ कळ्या प्रमाणे दरेक ऋकारांत अंग, अकारांत अने  
उकारांत थया पळी ज प्राकृतमां वापरी शक्या छे. तो ए—मूळ ऋका-  
रांतनां—अकारांत अंगनां अपभ्रंशरूपो 'वीर' नां अपभ्रंशरूपो जेवां  
करवानां छे अने ए उकारांत अंगनां, 'माणु' नां अपभ्रंशरूपो  
जेवां समजवानां छे. कदाच कोई मूळ ऋकारांत अंग प्राकृतमां  
आवतां इकारांत थतुं होय तो तेनां अपभ्रंशरूपो 'इसि' नां अप-  
भ्रंशरूपो जेवां जाणी लेवां.

उदाहरण तरीके एक 'पितृ' शब्दनां नीचे जणाव्या प्रमाणे आठ अंगो संभवी शके छे:-

पिअ, पिद; पिइ, पिदि; पिउ, पिदु; पिअर, पिदर.

ए आठमांना 'पिअ' अने 'पिद' तथा 'पिअर' अने 'पिदर' नां अपभ्रंशरूपो 'वीर' नां अपभ्रंश रूपो जेवां जाणवां. 'पिइ' 'पिदि' नां अपभ्रंशरूपो 'इसि' नां अपभ्रंशरूपो जेवां समजवां अने 'पिउ' ने 'पिदु' नां अपभ्रंशरूपो 'भाणु' नां अपभ्रंशरूपो जेवां करी लेवां.

(कोइ एण ऋकारांत शब्दनां अपभ्रंशअंगो करती वखते तेनां प्राकृत अंगो तरफ अने प्रयोगो तरफ लक्ष्य राखवुं.)

१ केटलाक ऋकारांत शब्दनां अपभ्रंश अंगोने अहीं आपीए छीए:-

कर्तृ=	कत्त, कत्ति, कत्तु. कट्ट, कट्टि, कट्टु.
नेतृ=	नेअ, नेइ, नेउ. नेद, नेदि, नेदु.
पोतृ=	पोद, पोदु. पोअ, पोउ.
भर्तृ=	भत्त, भत्ति, भत्तु. भट्ट, भट्टि, भट्टु.
भ्रातृ=	भाय, भाइ, भाउ. भाद, भादि, भादु.
होतृ=	होद, होदु. होअ, होउ.

ऋकारांत शब्दनां प्राकृत रूपाख्यानां ( नान्यतरजाति )  
सुपिअर, सुपिउ ( सुपितृ )

- प०— सुपिअरं सुपिअराइं, सुपिअराइँ, सुपिअराणि,  
सुपिउइं, सुपिउइँ, सुपिउणि.  
बी०— सुपिअरं सुपिअराइं, सुपिअराइँ, सुपिअराणि,  
सुपिउइं, सुपिउइँ, सुपिउणि.  
सं०— सुपिअरं! सुपिअ! सुपिअराइं, सुपिअराइँ, सुपिअराणि,  
सुपिअर! सुपिउइं, सुपिउइँ, सुपिउणि.

शेष रूपो, ते ते भाषा प्रमाणे पुंलिङ्गी पिउ, पिअर ( पितृ ) नी  
जेवां छे.

दायार, दाउ ( दातृ )

- प०— दायारं दायाराइं, दायाराइँ, दायाराणि,  
दाउइं, दाउइँ, दाउणि.  
बी०— दायारं दायाराइं, दायाराइँ, दायाराणि,  
दाउइं, दाउइँ, दाउणि.  
सं०— हे दाय! दायाराइं, दायाराइँ, दायाराणि,  
हे दायार! दाउइं, दाउइँ, दाउणि.

शेष रूपो, ते ते भाषा प्रमाणे पुंलिङ्गी दायार, दाउ ( दातृ ) नी  
जेवां छे.

नपुंसकलिङ्गी ऋकारांतनां अपभ्रंशरूपो ' कुल ', ' दाहि ',  
अने ' महु ' नां अपभ्रंशरूपो जेवां जाणवानां छे. ( जूओ पुंलिङ्गी  
ऋकारांतनां अपभ्रंशरूपो विषेनुं लखाण ),

## एकांरांत अने ओकारांतनां प्राकृत रूपाख्यानो

एकांरांत अने ओकारांत नामोबां रूपाख्यानो प्राकृतमां उपलब्ध थतां नथी, तो पण ए शब्दोने छेडे 'अ' (स्वार्थिक-क) लगाडी तेनां रूपाख्यानो बनावाय छे अने ते ते भाषा प्रमाणे ते बधां रूपाख्यानो पुंलिंगमां अकारांत ('जिण') नी जेवां छे, नपुंसकमां अकारांत ('कुल') नी जेवां छे अने स्त्रीलिंगमां स्त्रीलिंगनी प्रक्रिया प्रमाणे बने छे.

१ प्राकृतमां 'गो' शब्दनां 'गोण' 'गाअ' 'गउ' एवां ऋण अंगो बने छे (जूओ पृ० १२० पं० १ तथा पृ० ६१ ओ=अउ, आअ) अने रूपाख्यानने प्रसंगे पण ए ऋण अंगो वपराय छे तेम पालिमां 'गो' शब्दनां 'गोण' (गोन) 'गु' अने 'गवय' एवां अंगो बने छे (जूओ पालिप्र० पृ० ९८ अं० ३२ अने तेनुं टिप्पण) अने रूपाख्यानने प्रसंगे वपराय छे. प्राकृतमां रूपाख्यानने प्रसंगे मूळ 'गो' अंग नथी वपरातुं. आर्षप्राकृतमां मूळ 'गो' अंग अने ते द्वारा थएलां रूपो पण (जूओ पृ० १३६ 'कम्म'नां आर्षरूपो माटेनुं टिप्पण) मळी आवे छे तेम पालिमां ए मूळ 'गो' अंगनां पण रूपो-जे रूपो आर्षप्राकृतमां वपराएलां छे-छे अने ते आ प्रमाणे:

### गो

१	गो	गावो, गवो.
२	गावं गवं गावुं गवुं	गावो, गवो.
३	गावेन गवेन गवा	गोहि, गोभि.

जेमके-सं० सुरै-प्रा० सुरैअ<sup>२</sup> । सं० ग्लौ-प्रा० गिलोअ ।  
इत्यादि ।

### सुरैअ

सुरैओ	सुरैआ ।
सुरैअं,	सुरैए, सुरैआ ।
सुरैएण, सुरैएणं	सुरैएहि, सुरैएहिं, सुरैएहिँ ।

शेष रूपो, ते ते भाषा प्रमाणे 'वीर' नी समान छे.

४-६ गावस्स	गोनं, गुन्नं,
गवस्स	गवं.
५ गावा, गावस्मा,	गोहि, गोभि.
गावम्हा	
गवा, गवस्मा, गवम्हा	गवेहि, गवोभि.
७ गावे, गावस्मि, गावम्हि	गवेसु
गवे, गवस्मि, गवम्हि	गवेसु
	गोसु.
सं०-गो !	गावो, गवो-

जूओ पालिप्र० पृ० ९७-९८

आर्षप्राकृतनुं उदाहरण—“अबले होइ गवं पचोइए”-

सूत्र० प्र० श्रु० अ० २, उ० ३ गा० ५,

“गो-महिस्-गवेलयप्पभूया”-

भगव० शत० २, उ० ५ तुंगियानो

अधिकार. (पृ० २७७ रा० जि०)

औकारांत 'नौ' शब्दनुं प्राकृत अंग 'नाव' बने छे (जूओ पृ०  
६२ औ=आव) “एगं महं नावं सयासवं \*सा णा( ना )वा तेहि”=  
भगव० श० १, उ० ६ (प्रश्नोत्तर-२२७ पृ० १७१ रा० जि०)

२ जूओ षड्भाषाचं० पृ० ९६.



गिलोअ

गिलोओ	गिलोआ ।
गिलोअं	गिलोए, गिलोआ ।
गिलोएण, गिलोएणं,	गिलोएहि, गिलोएहिं गिलोएहिँ ।

शेष रूपो, ते ते भाषा प्रमाणे ' वीर ' नी समान छे.

२. केटलेक ठेकाणे एकारांत अने ओकारांत नामोनुं प्राकृतरूप, संस्कृतना सिद्धरूप उपरथी पण बनाववामां आवे छे: सुराहि ( सं० सुराभिः ) सुरासु ( सं० सुरासु ) इत्यादि.

व्यंजनांत शब्दो

प्राकृतमां रूपाख्यानने प्रसंगे कोइ शब्द व्यंजनांत संभवी शकतो नथी, एथी एनां ते ते भाषानां बधां रूपो पूर्वोक्त स्वरांत शब्दनी पेटे समजवानां छे. फक्त ' अत् ' अने ' अन् ' छेडावाळां नामोनां रूपोमां विशेषता छे अने ए आ प्रमाणे छे:

१ जूओ प्रकरण ३-अंत्यव्यंजनलोप. षड्भाषाचंद्रिकाने मते छेडे धातुवाळां व्यंजनांत नामोना छेवटना व्यंजनमां ' अ ' उमेराय छे अने बीजां व्यंजनांत नामोने छेडे स्वार्थिक ' अ ' ( क ) प्रत्यय उमेराय छे एथी ए बधां नामोनां रूपो अकारांत नामनी जेवां याय छे: ( पृ० ११६ " हल्लोऽक् " ) धातु-गोदुह् + अ = गोदुह. अधातु-सुगिर् + अ = सुगिर. सुदिब् + अ = सुज्जुअ ( सुदुक् )

‘ અત્ ’ છેડાવાલાં નામો ( નરજાતિ )

જે નામો ‘ મત્વર્થીય ’ ‘ અત્ ’ છેડાવાલાં છે કે વર્તમાનકૃદંત તરીકે વા ભવિષ્યત્કૃદંત તરીકે ‘ અત્ ’ છેડાવાલાં છે તે નામોના અંત્ય ‘ અત્ ’ નો પ્રાકૃતમાં ‘ અંત ’ ણાય છે, તેથી એનાં બધાં રૂપો તે તે ભાષા પ્રમાણે અકારાંત ‘ વીર ’ ની જેવાં બને છે.

ફક્ત આર્ષપ્રાકૃતમાં એવાં કેટલાંક નામોનાં રૂપો સંસ્કૃતનાં સિદ્ધરૂપો ઉપરથી પણ બનાવવામાં આવેલાં છે:

મગવન્તઃ=	૩મગવંતો
મગવતા=	મગવયા
મગવતઃ=	મગવઓ ઇત્યાદિ.

૩શૌરસેની

શૌરસેનીમાં કૃતવત્, ભવત્, મગવત્ અને સંપાદિતવત્ શબ્દના અંત્ય વ્યંજનનો માત્ર પ્રથમાના એકવચનમાં અનુસ્વાર થાય છે:

કયવં	( કૃતવાન્ )
ભવં	( ભવાન્ )
૩મગવં	( મગવાન્ )

૧ આ ‘ અંત ’ ઉપરાંત મત્વર્થીય વીજા પણ અનેક આદેશો થાય છે તે માટે જૂઓ સહિતપ્રકરણમાં ‘ મતુ ’ ના આદેશો.

૨ “ શેરા મગવંતો ” “ મગવયા મહાવીરેણ ” “ મગવઓ મહાવીરસ્સ ”—( મગવ૦ રાય૦ પૃ૦ ૨૩૯—૨૪૧—૨૪૫ )

૩ શૌરસેનીને લગતી અપવાદ વિનાની ઘષી પ્રક્રિયા માગધી, પૈશાચી અને અષ્ઠ્રંદામાં પણ સમજી લેવી.

૪ આ રૂપ આર્ષપ્રાકૃતમાં પ્રથમામાં અને દ્વિતીયામાં પણ વપરાયું છે: “ મગવં મહાવીરે ” “ મગવં ગોયમં ”—( મગવ૦ રાય૦ પૃ૦ ૨૩૨ )

संपाद्वअवं  
संपादिद्वं

( संपादितवान् )

### रूपाख्यानां

'भगवंत ( भगवत् )

भयवंत

- |   |                      |                 |
|---|----------------------|-----------------|
| १ | भगवंतो               | भगवंता,         |
|   | ( शौ० मा० पै० भगवं ) |                 |
|   | ( मा० भगवंते )       |                 |
| २ | भगवंतं               | भगवंते, भगवंता. |

' अत् ' छेडावाळां नामनां पालिरूपोः

#### १ भगवंत

- |     |                       |                     |
|-----|-----------------------|---------------------|
| १   | भगवा                  | भगवंतो, भगवंता.     |
| २   | भगवंतं                | भगवंते.             |
| ३   | भगवता                 | भगवंतेहि, भगवंतेभि. |
|     | भगवंतेन               |                     |
| ४-६ | भगवतो                 | भगवंतं, भगवंतानं.   |
|     | भगवंतस्स              |                     |
| ५   | भगवता, भगवंता         | भगवंतेहि, भगवंतेभि. |
|     | भगवंतस्मा, भगवंतम्हा  |                     |
| ७   | भगवति, भगवंते         | भगवंतेभु.           |
|     | भगवंतास्सि, भगवंताग्घ |                     |
| सं० | भगवं, भगव             | भगवंतो              |
|     | भगवा ( भगवंत )        | भगवंता.             |

[ जूओ पृ० १८२ ' भगवंत ' नां आर्षरूपो ]

—जूओ पालिप्र० पृ० ११६-११७-११८ अने एनां टिप्पण.

३ भगवतेण, भगवतेणं                      भगवतेहि, भगवतेहिं,  
भगवतेहिँ .

सं०— भगवंत !,                                      भगवंता.

भगवंता !, भगवंतो !

( शौ० मा० पै० भगवं, भगव ! )

ए प्रमाणे बधां, ते ते भाषा प्रमाणे ' वीर ' नी प्रमाणे.

### भवंत ( भवतु )

१ भवंतो                                      भवंते..

( शौ० मा० पै० भवं )

( मा० भवंते )

२ भवंतं                                      भवंते, भवंता.

३ भवंतेण, भवंतेणं                      भवंतेहि, भवंतेहिं  
भवंतेहिँ.

सं० भवन्त,                                      भवंता !

भवंता, भवंतो

१ पालिमां ' भवंत ' शब्दनां विशेष रूपो आ प्रमाणे छे:

१ भवंतो, भोंतो, भवंता ( बहुवचन )

३ भवता, भोता, भवंतेन ( एकवचन )

४-६ भवतो, भोतो, भवंतस्स ( ,, )

सं०—भो !, भेंते !, भोंत ! ( ,, )

,, भवंतो, भोंतो, भवंता, भोता ( बहुवचन )

' संत ' शब्दतुं पालिमां ( सं० ' सन्निः ' उपरथी ) ' सन्निभ '

रूप पण वपराय छे:—जूओ पालिप्र० पृ० ११८-११९-१२० अने  
तेनी टिप्पणी.

( શૌં માં પૈં ભવં, ભવ )

( માં ભવંતે, ભંતે )

ए प्रमाणे बधां, ते ते भाषा प्रमाणे ' सव्व ' नी पेठे.

'ભવંત ( ભવતૃ-વર્તમાનકૃદંત )

૧ ભવંતો ભવંતા.

( માં ભવંતે )

૨ ભવંતં ભવંતે, ભવંતા.

૩ ભવંતેણ, ભવંતેણં ભવંતેહિ, ભવંતેહિં,  
ભવંતેહિં.

સં• ભવન્ત ! ભવંતો ! ભવંતા.

ભવંતા !

( માં ભવંતે ! )

ए प्रमाणे बधां ते ते भाषा प्रमाणे ' वीर ' नी जेवां.

‘અત્’ છેડાવાळाં વર્તમાનકૃદંતનાં પાલિરૂપો:

૧ ગચ્છંત ( ગચ્છત્-વર્તમાનકૃદંત )

૧ ગચ્છં, ગચ્છંતો ગચ્છંતો ( ગચ્છં )

ગચ્છંતા.

૨ ગચ્છંતં ગચ્છંતે.

શેષ વધાં ' મગચંત ' પ્રમાણે.

કેટલાંક ' અત્ ' છેડાવાळाં નામોનાં પાલિરૂપોની વિશેષતા આ પ્રમાણે છે:

' મહંત ' ( મહત્ ) અને અરહંત ( અર્હત્ ) શબ્દના પ્રથમાના એકવચનમાં ' મહા ' અને ' અરહા ' ( આર્ષપ્રાં અરહા ) રૂપ વધારે થાય છે.—પાલિ પ્ર૦ પૃ૦ ૧૧૮-૧૧૯.

**भवमाण ( भवतृ-वर्तमानकृदन्तं )**

- १ भवमाणो, भवमाणा.  
( मा० भवमाणे )
- २ भवमाणं भवमाणे, भवमाणा.
- ३ भवमाणेण, भवमाणेहि, भवमाणेहिं,  
भवमाणेणं भवमाणेहिं.  
शेष, ते ते भाषा प्रमाणे ' वीर ' नी जेवां.

**भविस्संत ( भविष्यत्-भविष्यत्कृदन्तं )**

- १ भविस्संतो भविस्संता.  
( मा० भविस्संते )
- २ भविस्संतं भविस्संते, भविस्संता.
- ३ भविस्संतेण, भविस्संतेहि,  
भविस्संतेणं भविस्संतेहिं,  
भविस्संतेहिं.

सं० भविस्संत ! भविस्संतो ! भाविस्संता.  
भविस्संतो !

( मा० भविस्संते )

( शौ० मा० पै० भविस्सं !<sup>२</sup> भविस्स ! )

ए प्रमाणे बधां ' वीर ' प्रमाणे.

**भविस्समाण ( भविष्यत्-भविष्यत्कृदन्तं )**

भविस्समाणो भविस्समाणा.

१ कृदन्तना आ ' अतृ ' ने स्थाने ' अन्त ' अने ' माण ' एवा  
वे आदेशो थाय छे-जूओ कृदन्तप्रकरण.

२. संस्कृत ' भविष्यन् ! ' उपरर्था.

( मा० भविस्समाणे )

भविस्समाणं	भविस्समाणे, भविस्समाणा.
भविस्समाणेण,	भविस्समाणेहि,
भविस्समाणेणं	भविस्समाणेहिं, भविस्समाणेहिं.

शेष, ते ते भाषा प्रमाणे ' वीर ' नी पेटे.

नान्यतरजाति

उपर जणावेलां नामोनां क्लीबलिङ्गी रूपो प्रथमा अने द्वितीयायां बराबर ' कुल ' नी जेवां थाय छे अने बाकी बधां ते ते भाषा प्रमाणे पुंलिङ्गी रूपोनी जेवां थाय छे, जेमके;

' भगवंत

१ भगवंतं	भगवंताणि, भगवंताइं, भगवंताइं.
----------	----------------------------------

१ ' भगवंत ' ना पालिरूपो ( नान्यतरजाति )

१ भगवं, भगवंतं भगवंता, भगवंतानि.  
भगवंति.

२ भगवंतं भगवंते, भगवंतानि,  
भगवंति.

शेष, ' भगवंत ' नी पेटे.

' गच्छंत ' ( गच्छत् ) नां पालिरूपो

१ गच्छं, गच्छंतं गच्छंता, गच्छंतानि.

२ गच्छंतं गच्छंते, गच्छंतानि.

शेष, पुंलिङ्गी ' गच्छंत ' नी पेटे:—जूओ पालिग्र० पृ० १३८

अने एनां टिप्पण.

- २ भगवंतं भगवंताणि, भगवंताईं,  
भगवंताईं.  
सं० भगवंत ! भगवंताणि, भगवंताईं,  
भगवंताईं.

वाक्री ब्रथां पुंलिङ्गी ' भगवंत ' नी पेठे.

### अपभ्रंशरूपो

अपभ्रंशरूपो पण ' वीर ' अने ' कुल ' नी जेवां थाय छे.

जेमके;

### भगवंत ( नरजाति )

- १ भगवंतु, भगवंतो भगवंत, भगवंता.  
भगवंत, भगवंता  
२ भगवंतु, भगवंत, भगवंत, भगवंता.  
भगवंता  
३ भगवंतेण, भगवंतेणं भगवंतेहिं, भगवंताहिं,  
भगवंते भगवंतहिं.  
४-६ भगवंतासु, भगवंतसु, भगवंताहं, भगवंतहं,  
भगवंतस्सु,  
भगवंताहो, भगवंतहो,  
भगवंत, भगवंता भगवंत, भगवंता.  
५ भगवंताहु, भगवंतहु, भगवंताहुं, भगवंतहुं.  
भगवंताहे, भगवंतहे  
७ भगवंति, भगवंते भगवंताहिं, भगवंतहिं.  
सं० भगवंतु, भगवंतो, भगवंताहो, भगवंतहो,  
भगवंत, भगवंता भगवंत, भगवंता.



## भगवंत ( नान्यतरजाति )

- १ भगवंतु, भगवंत, भगवंताइं, भगवंतइं.  
भगवंता
- २ भगवंतु, भगवंत, भगवंताइं, भगवंतइं.  
भगवंता

बाकी बधां ' भगवंत ' नां अपभ्रंशरूपो प्रमाणे.

## ' अन् ' छेडावाळां नामो ( नरजाति )

१ ' अन् ' छेडावाळां नामोना नकारांत अंगना छेवटना  
' अन् ' नो ' आण ' विकल्पे थाय छे:

अद्धाण, अद्ध ( अध्वन् ), अप्पाण, अप्प ( आत्मन् ),  
उच्छाण, उच्छ ( उक्षन् ), गावाण, गाव ( ग्रावन् ) जुवाण, जुव  
( युवन् ) तक्खाण, तक्ख ( तक्षन् ) पूसाण, पूस ( पूषन् ) बम्हाण,  
बम्ह ( ब्रह्मन् ), महवाण, महव ( मघवन् ), मुद्धाण, मुद्ध ( मूर्द्धन् )  
रायाण, राय ( राजन् ) साण, स ( श्वन् ), सुकम्माण, सुकम्म  
( सुकर्मन् ) इत्यादि.

२ ' अन् ' नो ' आण ' थया पछी ए ' आण ' छेडावाळां  
नामोनां रूपो तेते भाषा प्रमाणे ' वीर ' नी जेवां जाणवानां छे. जेमके;

## अद्धाण

- १ अद्धाणो अद्धाणा.  
( मा० अद्धाणे )
- २ अद्धाणं अद्धाणे, अद्धाणा. इत्यादि.

## रायाण

- १ रायाणो रायाणा  
( मा० लायाणे )
- २ रायाणं रायाणे, रायाणा. इत्यादि.

## सुकम्माण

- १ सुकम्माणो सुकम्माणा  
( मा० शुकम्माणे )
- २ सुकम्माणं सुकम्माणे, सुकम्माणा.  
इत्यादि.

३ ज्यारे 'आण' थतो नथी त्यारे ए 'अन्' छेडावाळां नामोनां रूपो बनाववानी रीत आ प्रमाणे छे:

## प्रत्ययो

प०—	+, ०	णो, ०
बी०—	इणं, ०	णो, ०
त०—	णा, ०	०
च०, छ०—	णो, ०	इणं, ०
पं०—	णो, ०	०
स०—	:०	०
सं०—	+, ०	णो, ०

१. ज्यां शून्य छे त्यां अकारांत 'वीर'नी जेवी प्रक्रिया समजवानी छे.

२. ज्यां + आ निशान छे त्यां 'अन्' छेडावाळा नामना अंत्य 'न्' नो 'आ' विकल्पे थाय छे.

३. 'णो' प्रत्यय पर रहेतां पूर्वना स्वरनो दीर्घ थाय छे.

४. 'इणं' प्रत्यय पर रहेतां पूर्वनो स्वर लोपाय छे.

पूस (पूसन्)

प०—	पूसा, पूसो ( मा०—पूशे )	पूसाणो, पूसा ।
बी०—	पूसिणं, पूसं	पूसाणो, पूसे, पूसा ।
त०—	पूसणा, पूसेण, पूसेणं	पूसेहि, पूसेहिं, पूसेहिँ ।
च०, छ०—	पूसाणो, पूसस्स ( मा० पूशाह )	पूसिणं, पूसाण, पूसाणं । ( मा० पूशाहँ )
पं०—	पूसाणो, पूसत्तो, पूसाओ, पूसाउ, पूसाहि, पूसाहितो, पूसा	पूसत्तो, पूसाओ, पूसाउ, पूसाहि, पूसेहि, पूसाहितो, पूसेहितो, पूसासुंतो, पूसेसुंतो ।
	( शौ० पूसादो, पूसादु ) ( मा० पूशादो, पूशादु ) ( पै० पूसातो, पूसातु )	
स०—	पूसे, पूसम्मि पूसंसि	पूसेसु, पूसेसुं ।
सं०—	हे पूसा ! हे पूसो, पूस !	हे पूसाणो, हे पूसा ।

महव

१	महवा, महवो	महवाणो, महवा.
	( शौ० महवं )	
	( मा० महवे )	

१ 'मघवं' पण थाय छे. आ रूप आर्षप्राकृतमां पण वपराएल्लं छे: "मघवं पागसासणे"—कल्पसूत्र.

२	महविणं, महवं	महवाणो, महवे, महवा.
३	महवणा, महवेणं, महवेण	महवेहि, महवेहिं, महवेहिँ
४-६	महवाणो, महवस्त	महविणं, महवाण, महवाणं.

( मा० महवाह ) ( मा० महवाहँ )

बाकी बधां ' पूस ' प्रमाणे

'अण ( आत्मन् )

१. ' आत्मन् ' शब्दने तृतीयाना एकवचनमां ' णिआ ' अने ' णइआ ' प्रत्यय वधारे लागे छे.

१ ' अन् ' छेडावाळां नामोनां पालिरूपो:

[ अन् ' छेडावाळां नामोनां षालिरूपो विशेष अनियमित होवाथी अहीं जरा वीगतथी आपेलां छे:- ]

अत्त, आतुम ( आत्मन् )

१	अत्ता, आतुमा	अत्ता, अत्तानो, आतुमानो.
२	अत्तानं, अत्तं आतुमानं, आतुमं	अत्तानो, अत्ते, आतुमानो.
३	अत्तमा अत्तेन आतुमेन	अत्तनेहि, अत्तनेभि, अत्तेहि, अत्तेभि, आतुमेहि, आतुमेभि.
४-६	अत्तनो अत्तस्त आतुमस्त	अत्तानं आतुमानं.

- प० अप्पा, अप्पो                      अप्पाणो, अप्पा ।  
 ( मा० अप्पे )
- बी० अप्पिणं, अप्पं                      अप्पाणो, अप्पे, अप्पा ।
- त० अप्पणिआ, अप्पणइआ, अप्पेहि, अप्पेहिं,  
 अप्पणा, अप्पेण, अप्पेहिँ ।  
 अप्पेणं
- च०, छ०-अप्पाणो, अप्पस्स              अप्पिणं, अप्पाण, अप्पाणं ।  
 ( मा० अप्पाह )                      ( मा० अप्पाहँ )
- इत्यादि बधां रूपो ते ते भाषा प्रमाणे ' पूस ' नी समान छे.

## २ राय ( राजन् )

१. तृतीया, पंचमी, षष्ठी अने सप्तमीना बहुवचनमां ' राजन् ' शब्दनो ' राई ' आदेश विकल्पे धाय छे.

- ५ अत्तना                      अत्तनेहि, अत्तनेभि,  
 अत्तस्मा, अत्तम्हा,              अत्तेहि, अत्तेभि,  
 आतुमस्मा, आतुमम्हा              आतुमेहि, आतुमेभि
- ७ अत्तनि, अत्ते,                      अत्तनेसु  
 अत्तस्मि, अत्तम्हि                      आतुमेसु  
 आतुम्हे, आतुमस्मि,  
 आतुमम्हि
- ८ सं० अत्त ! अत्ता !                      अत्तानो ! अत्ता !  
 आतुम ! आतुमा !                      आतुमानो !

## २ राज ( राजन् )

- १ राजा                      राजानो, राजा.  
 २ राजानं राजं                      राजानो.  
 ३ रज्जा, राजेन,                      राज्जहि, राज्जभि,  
 राजिना                      राज्जेहि, राज्जेभि.

२. 'णा' अने पंचमी तथा षष्ठीना 'णो' प्रत्यय पर रहेतां  
'राजन्' शब्दनो 'रण्' आदेश विकल्पे थाय छे.

४-६	रञ्जो (रञ्जस्स)	रञ्जं,
	राजिनो, राजस्स	राजूनं, राजानं.
५	रञ्जा	राज्जुहि, राज्जुभि,
	राजस्सा, राजम्हा	राजेहि, राजेभि.
७	रञ्जे, राजिनि,	राजुसु,
	राजस्मि, राजम्हि	राजेसु.
८ सं०	राज, राजा	राजानो, राजा.

ब्रह्म ( ब्रह्मन् प्रा० बम्ह )

१	ब्रह्मा	ब्रह्मानो ( ब्रह्मा )
२	ब्रह्मानं, ब्रह्मं	”
३-५	ब्रह्मुना ( ब्रह्मना )	ब्रह्मेहि, ब्रह्मेभि. ( ब्रह्मुहि, ब्रह्मुभि )
४-६	ब्रह्मस्स	ब्रह्मानं.
	ब्रह्मुनो	ब्रह्मूनं.
७	ब्रह्मनि ब्रह्मे	ब्रह्मेसु
८ सं०	ब्रह्म ( ब्रह्मा )	ब्रह्मानो ( ब्रह्मा )

अद्भ ( अध्वन् )

१	अद्भा	अद्भा, अद्भानो
२	अद्भानं	अद्भाने
३-५	अद्भुना	अद्भानेहि, अद्भानेभि.
४-६	अद्भुनो	अद्भानं
७	अद्भानि अद्भाने	अद्भानेसु
८ सं०	अद्भ !	अद्भा ! अद्भानो !

३. 'णो', 'णा' अने सप्तमीना एकवचनमां ' राजन् ' शब्दनो ' राइ ' आदेश विकल्पे थाय छे.

### विशेषता:

[ शौरसेनी, मागधी, पैशाची अने अपभ्रंशमां ' अन् ' छेडा-वाळां नामोना अंत्य ' न् ' नो संबोधनना एकवचनमां विकल्पे अनुस्वार थाय छे:

युव ( युवन्=प्रा० जुव )

१ युवा ( यूनो )	युवा, युवानो, युवाना
२ युवानं, युवं	युवाने, युवे.
३ युवाना, युवानेन, युवेन	युवानेहि, युवानेभि. युवेहि, युवेभि.
४-६ युवानस्त, युवस्त	युवानानं, युवानं.
५ युवाना, युवानस्मा, युवानम्हा	युवानेहि, युवानेभि. युवेहि, युवेभि.
७ युवाने, युवानस्मि, युवानम्हि, युवे, युवस्मि, युवम्हि	युवानेसु युवासु, युवसु.
८ सं० युव, युवा, युवान, युवाना	युवानो युवाता.

[ ' मघव ' ( मघवन् ) नां रूपो ' युव ' जेवां अने ' मघवंत ' ( मघवन् ) नां रूपो ' गुणवंत ' नी जेवां. ]

मुद्ध ( मूर्धन्=प्रा० मुंढा )

१ मुद्धा	मुद्धा, मुद्धानो.
२ मुद्धं	मुद्धाने.

हे अप्पं !, अप्प !

( सं० भवन् ) भवं, भव ! ]

( सं० भगवन् ) हे भयवं !, भयव !.

हे रायं !, राय !.

हे सुकम्मं !. सुकम्म !.

३-५ मुद्धना

७ मुद्धनि मुद्धानेसु

श्लेष ' वीर ' नी जेवां.

सा ( श्वन्=प्रा० स, साण )

१ सा, सा, सानो

२ सं, सानं ' से, साने

३ सेन, साना सेहि, सेभि. ( साहि, साभि )  
सानेहि, सानेभि.

४-६ सस्त सानं

४—साय

५ सा, सस्मा, सेहि, सेभि

सम्हा, साना सानेहि, सानेभि

७ से, सस्मिं, सासु

सस्मिह, साने

८ सं० स सा, सानो

आ उपरांत दळ्हधम्म ( दढधम्म ), पच्चक्खधम्म, गांडीवधन्व, विस्सकम्म, विवत्तच्छद्द ( विवृत्तछद्द=विअट्टछउम ), पृथुलोम, अथव्वन ( अहव्वण ) अने वत्तह ( वृत्तहन् ) वगेरे अनेक शब्दो ' अन् ' छेडावाळा छे. तेमां ' पच्चक्खधम्म ' अने ' गांडीवधन्व ' नां रूपो ' सा '



प०—	राया, रायो ( मा० लाये )	रायाणो, राइणो, राया.
बी०—	राइणं, रायं	रायाणो, 'राइणो, राये, राया.
त०—	राइणा, रण्णा रायेण, रायेणं	राईहि, राईहिं, राईहिँ. रायेहि, रायेहिं, रायेहिँ.
च० छ०—	रण्णो, राइणो रायस्स ( ता०—रण्णे ) ( मा० लायाह )	राईण, राईणं. रायाण, रायाणं. ( मा० लायाहँ )
पं०—	रण्णो, राइणो, रायत्तो, रायाओ, रायाउ, रायाहि, रायाहितो, राया	राइत्तो, राईओ, राईउ, राईहि, राईहितो, राईमुंतो, रायत्तो, रायाओ, रायाउ, रायाहि, रायेहि, रायाहितो, रायेहितो. रायासुंतो, रायेसुंतो.

( श्वन् ) नी जेवां थाय छे, ' विस्सकम्म ' थी ' अहव्वन ' सुधीना शब्दोनां रूपो ' वीर ' नी जेवां थाय छे अने बाकी रहेला ' दब्बहधम्म ' अने ' वत्तह ' नां रूपोमां थोडी विशेषता छे ते पालिप्रकाशथी समजी लेवी—जूओ पालिप्र० पृ० १२१—१२९ अने एनां टिप्पणो.

१ सं० ' राज्ञः ' उपरथी ' रण्णो ' रूप पण थाय छे—जूओ म्, ङ-ण पृ० ३६ तथा पृ० ९७ विसर्ग=ओ.

( शौ० रायादो, रायाटु )

( मा० लायादो, लायाटु )

( पै० रायातो, रायातु )

स०— राइंसि, राइम्मि                      राईसु, राईमुं  
रायंसि, रायम्मि, राये              रायेसु, रायेसुं.

सं०— राया, रायो, रायः              रायाणो, राइणो, राया.

( शौ० पै० रायं, राय, राया, रायो )

( मा० लायं, लाय, लाया, लाये )

‘अन्’ छेडावाळां नामोनां प्राकृत रूपोनी साथे ज शौरसेनी, मागधी अने पैशाचीनां साधारण रूपो आपेलां छे फक्त ‘राजन्’ शब्दनां पैशाचीरूपोमां आ एक खास विशेषता छे:

### पैशाची:

एकवचन

बहुवचन

त०— ‘राचिञ्जा, रञ्जा’ (राज्ञा) बी०—राचिञ्जो, रञ्जो (राज्ञः)

च० छ०—राचिञ्जो, रञ्जो (राज्ञः)

पं०— ” ” ”

सं०— राचिञ्जि, रञ्जि (राज्ञि)

### नान्यतरजाति

उपर जणावेलां ‘अन्’ छेडावाळां नामोनां क्लीबलिङ्गी रूपो प्रथमा अने द्वितीयामां बराबर ‘कुल’ नी जेवां थाय छे अने बांकी बधां ते ते भाषा प्रमाणे पुंलिङ्गी रूपोनी जेवां थाय छे. जेमके;

१ सरस्वातो ‘राजन्’ नां पालिरूपो—पृ० १९३

२ जूओ ज=ज मागधी ( पृ० ३६ ) मागधीनी पेटे पैशाचीमां

पण ‘ज्ञ,’ ‘प्य’ अने ‘न्य’ नो ‘ञ्ज’ थाय छे.

### सुपूस, सुपूसाण ( सुपूषन् )

- |   |          |                                      |
|---|----------|--------------------------------------|
| १ | 'सुपूसं, | सुपूसाणि, सुपूसाइँ<br>सुपूसाइं       |
|   | सुपूसाणं | सुपूसाणाणि, सुपूसाणाइँ<br>सुपूसाणाइं |
| २ | सुपूसं,  | सुपूसाणि, सुपूसाइँ<br>सुपूसाइं       |
|   | सुपूसाणं | सुपूसाणाणि, सुपूसाणाइँ<br>सुपूसाणाइं |

शेष रूपो, ते ते भाषा प्रमाणे ' पूस ' नी पेटे.

### सुअप्प सुअप्पाण ( सुआत्सन् )

- |   |                      |   |
|---|----------------------|---|
| १ | सुअप्पं <sup>१</sup> | सुअप्पाणि, सुअप्पाइँ,<br>सुअप्पाइं        |
|   | सुअप्पाणं            | सुअप्पाणाणि, सुअप्पाणाइँ,<br>सुअप्पाणाइं. |
| २ | सुअप्पं              | सुअप्पाणि, सुअप्पाइँ,<br>सुअप्पाइं        |
|   | सुअप्पाणं            | सुअप्पाणाणि, सुअप्पाणाइँ,<br>सुअप्पाणाइं. |

शेष, पुंलिङ्गी ' अप्प ' नी पेटे

१ सुपूसं गयणं.

२ सुअप्पं कुलं.

सुराय, सुरायाण (सुराजन्)

- |   |                     |  |
|---|---------------------|--|
| १ | सुरायं <sup>१</sup> | सुरायाणि, सुरायाइँ,<br>सुरायाइं        |
|   | सुरायाणं            | सुरायाणाणि, सुरायाणाइँ,<br>सुरायाणाइं. |
| २ | सुरायं              | सुरायाणि, सुरायाइँ,<br>सुरायाइं        |
|   | सुरायाणं            | सुरायाणाणि, सुरायाणाइँ,<br>सुरायाणाइं. |

शेष बधां पुंलिङ्गी 'राजन्' नी जेवां

अपभ्रंशरूपो

ए नामोनां अपभ्रंशरूपो पण 'वीर' अने 'कुल' नी जेवां  
थाय छे. जेमके;

पूस, पूसाण (पूषन्-नरजाति)

- |   |   |  |
|---|---|--|
| १ | पूसु, पूसो, पूस,<br>पूसा,<br>पूसाणु, पूसाणो,<br>पूसाण, पूसाणा | पूस, पूसा<br>पूसाण, पूसाणा.                                    |
| २ | पूसु, पूस, पूसा<br>पूसाणु, पूसाण, पूसाणा                      | पूस, पूसा<br>पूसाण, पूसाणा                                     |
| ३ | पूसेण, पूसेणं, पूसें<br>पूसाणेण, पूसाणेणं<br>पूसाणे           | पूसेहिं, पूसाहिं, पूसहिं<br>पूसाणेहिं, पूसाणाहिं<br>पूसाणाहिं. |

१ सुरायं नयरं.

४-६	पूसासु, पूससु, पूसस्तु पूसाहो, पूसहो, पूस, पूसा, पूसाणासु, पूसाणसु, पूसाणस्तु, पूसाणाहो, पूसाणहो, पूसाण, पूसाणा	पूसाहं, पूसहं पूस, पूसा पूसाणाहं, पूसाणहं पूसाण, पूसाणा.
९	पूसाहु, पूसहु, पूसाहे, पूसहे पूसाणाहु, पूसाणहु, पूसाणाहे, पूसाणहे	पूसाहुं, पूसहुं पूसाणाहुं, पूसाणहुं
७	पूसि, पूसे पूसाणि, पूसाणे	पूसाहिं, पूसहिं पूसाणाहिं, पूसाणहिं.
८ (सं०)	पूसु, पूसो, पूस, पूसा पूसाणु, पूसाणो, पूसाण, पूसाणा	पूसाहो, पूसहो पूस, पूसा पूसाणाहो, पूसाणहो, पूसाण, पूसाणा.

सुपूस, सुपूसाण ( नान्यतरजाति )

१	सुपूसु, सुपूस, सुपूसा	सुपूसाइं, सुपूसइं
२	सुपूसु, सुपूस, सुपूसा	सुपूसाइं, सुपूसइं

बाकी वधां, ' पूस ' नां अपभ्रंश रूपो प्रमाणे.

ए ज प्रमाणे राय, अप्प वगेरे 'अन्' छेडावाळां नामोनां बघां अपभ्रंश रूपो करी लेवानां छे.

[ पूस, अप्प, राय वगेरे शब्दोनां शौरसेनीरूपोनो पण अपभ्रंशमां उपयोग थइ शके छे ]

‘अस्’ छेडावाळां नामो ( 'नरजाति )

प्राकृतमां अने पालिमां 'अस्' छेडावाळां नामोनां रूपो 'अकारांत शब्दोनी जेवां थाय छे.' जेमके;

सुमण ( सुमनस् )

१ सुमणो	सुमणा
२ सुमणं	सुमणे, सुमणा
३ सुमणेण, सुमणेणं	सुमणेहि, सुमणेहिं,
	सुमणेहिँ

इत्यादि बघां ते ते भाषा प्रमाणे 'वीर' नी जेवां समजवां.

१ जूओ पृ० १२३ ( नामनी जातिओ )

२ पृ० १०—अंत्यव्यंजनलोप.

३ पालिमां 'पुमस्' (सं० पुंसु) शब्दनां रूपोमां विशेषता छे ते आ प्रमाणे:

पुम ( पुमस् )

१ पुमा	पुमा
पुमो	पुमानो
२ पुमानं	पुमानो
पुमं	पुमाने, पुमे
३ पुमाना	पुमानेहि,
पुमुना	पुमानेभि,
पुमेन	पुमेहि, पुमेभि

ए प्रमाणे सुवय ( सुवचस् ) सुमेह ( ध ) ( सुमेधस् ) विमण  
( विमनस् ) पवय ( प्रवयस् ) अने दुव्वय ( दुर्वचस् ) वगेरे शब्दोनां  
रूपो ममजवां.

### स्त्रीलिंग

स्त्रीलिंग नामो पांच प्रकारनां छे, जेमके—आकारांत, इकारांत,  
ईकारांत, उकारांत, ऊकारांत ।

### आकारांत

૧ પ્રાકૃતમાં આકારાંત નામો વે જાતનાં છે, જૈમકે—કેટલાંક  
આકારાંત નામોનું મૂળરૂપ ( સંસ્કૃતમાં ) અકારાંત હોય છે તે અને  
કેટલાંક આકારાંત નામોનું મૂળરૂપ ( સંસ્કૃતમાં ) અકારાંત નથી

૪-૬	પુમુનો પુમસ્ત	પુમાનં
૫	પુમાના પુમુના પુમા, પુમસ્મા પુમમ્હા	પુમાનેહિ, પુમાનેભિ મેહિ, પુમેભિ
૭	પુમાને પુમે પુમસ્મિ, પુમમ્હિ	પુમાનેસુ પુમાસુ, પુમેસુ
૮ સં૦—	પુમં, પુમ	પુમાનો પુમા

‘ચન્દ્રમસ્’ શબ્દનું પ્રથમાના એકવચનમાં ‘ચંદિમા’ રૂપ  
થાય છે અને યાકીનાં રૂપો અકારાંતની જેવાં થાય છે:—જૂઆ પાલિપ્ર૦  
પૃ૦ ૧૩૦—૧૩૧ અને એનાં ટિપ્પણો.

होतुं ते. [ ए बन्ने जातनां आकारांत नामोनां रूपोमां थोडुं अंतर छे माटे ज अहीं ए विभाग जणाव्यो छे. ]

२ स्त्रीलिंगे थनार ( संस्कृत ) अकारांत नामना छेवटना ' अ ' नो ' आ ' थाय छे: रम=रमा इत्यादि ।

३ ' विद्युत् ' शब्दने वर्तने स्त्रीलिंगी व्यंजनांत शब्दना छेवटना व्यंजननो ' आ ' के ' या ' थाय छे: वाच्=वाआ, वाया इत्यादि ।

४ स्त्रीलिंगी रकारांत शब्दना छेवटना ' र ' नो ' रा ' थाय छे: गिर्=गिरा । धुर्=धुरा । पुर्=पुरा इत्यादि ।

५ नीचेनां संस्कृत नामोनां प्राकृत रूपो आ रीते थाय छे:

'अप्सरस्-अच्छरसा । आशिष्-आसिसा । दुहितृ-दुहिआ, धूआ । ननान्द-नणंदा । नौ-नावा । पितृष्वसृ-पिडासिआ, पिउच्छा । बाहु-बाहा । माता-माआ<sup>१</sup>, 'माय ( अ ) रा । मातृष्वसृ-माउसिआ, माउच्छा । स्वसृ-ससा ।

### ईकारांत

१ स्त्रीलिंगे थनारा विशेषणवाचक अने व्यक्तिवाचक शब्दो प्राकृतमां आकारांत अने ईकारांत बने छे:

नीला, नीली ( नीला ), हसमाणी, हसमाणा ( हसमाना ) सव्वी, सव्वा ( सर्वा ) सुप्पणही, सुप्पणहा ( शूर्पनखा ) इत्यादि ।

२ संस्कृतमां जे शब्दो आ जणावेलो ( हेम० २-४-२० अने पाणि० ४-१-१९ ( सूत्रांक-४७० ) सूत्रथी ईकारांत बने छे ते शब्दोने प्राकृतमां आकारांत अने ईकारांत समजवाना छे:

१ आ शब्दोमांना केटलाक शब्दो तो आगळ आवी गया छे-  
जूओ शब्दविशेषविकार पृ० ८४-८६ नि० १०८-१०९

२ आ शब्दनो माता-जननी-अर्थ छे.

३ आ शब्दनो देवी अर्थ छे.



ओपगवी, ओपगवा ( औपगवी ), वेई, वेआ ( वैदी ),  
सुप्पणेयी, सुप्पणेया ( सौपणेयी ), अक्खिई, अक्खिआ ( आक्षिकी ),  
थेणी, थेणा ( सैणी ) पुंण्ही, पुंण्हा ( पौस्नी ), साहणी, साहणा  
( साधनी ) कुरुचरी, कुरुचरा ( कुरुचरी ) इत्यादि ।

३ छाया अने हरिद्रा शब्द प्राकृतमा ईकारांत पण बने छे:  
छाही, छाया ( छाया ), हलद्दी, हलद्दा ( हरिद्रा )

### स्त्रीलिङ्गी नामोने लगता प्राकृत प्रत्ययो

प०—	०	'आ, उ, ओ, ०
बी०—	म्	'आ, उ, ओ, ०
त०—	अ, 'आ, इ, ए	हि, हिं, हिँ
च०, छ०—	अ, 'आ, इ, ए	ण, णं
पं०—	अ, 'आ, इ, ए, तो,	तो, ओ, उ, हितो,
	ओ, उ, हितो	सुंतो
स०—	अ, 'आ, इ, ए	मु, मुं

### प्राकृत प्रत्ययोने लगता नियमो

१ 'तो' अने 'म्' सिवायना प्रत्ययो पर रहेतां पूर्वनो ह्रस्व स्वर दीर्घ थाय छे.

२ 'म्' प्रत्यय पर रहेतां पूर्वनो दीर्घ स्वर ह्रस्व थाय छे.

३ ज्यां शून्य (०) छे त्यां शब्दोनुं मूलरूप पण वपराय छे अने जो मूलरूप ह्रस्वांत होय तो तेने दीर्घांत करीने वापरवानुं छे.

१ आ प्रत्यय ईकारांत नामने ज लागी शके छे.

२ आ प्रत्ययने आकारांत नामने लगाइवानो नथी.

४ संबोधनना एकवचनमां ईकारांत अने उकारांत नामोनो अंत्य स्वर ह्रस्व, थाय छे अने बहुवचन, प्रथमानी जेवुं थाय छे.

५ संबोधनना एकवचनमां इकारांत अने उकारांत नामोना अंत्य स्वरनो दीर्घ विकल्पे थाय छे अने बहुवचन प्रथमानी सरखुं थाय छे.

६ जे आकारांत शब्दोनुं मूळ (संस्कृत) रूप अकारांत होय छे, ते शब्दोना अंत्य 'आ' कारनो, संबोधनना एकवचनमां 'ए' विकल्पे थाय छे अने बहुवचन प्रथमानी सरखुं थाय छे.

७ संबोधनना एकवचनमां, बीजा आकारांत शब्दोनुं मूळ-रूप ज वपराय छे अने बहुवचन प्रथमानी सरखुं थाय छे.

### विशेषता

शौरसेनी, पैशाची अने मागधीमां पण खीलिंगी नामोने प्राकृतना ज प्रत्ययो लगाडवाना छे. मात्र मागधीमां छट्टी विभक्तिमां फेर छे अने ए आ प्रमाणे छे:

फक्त आकारांत नामोने मागधीमां छट्टीना एकवचनमां 'ह' प्रत्यय अने बहुवचनमां 'हँ' प्रत्यय लागे छे जेमको,

मालाह

मालाहँ

खीलिंगी नामोने लागता अपभ्रंश प्रत्ययो

एकव०

बहुव०

प०- ०

उ, ओ, ०

बी०- ०

उ, ओ, ०

त०—	ए	हिं
च० छ०—	हे, ०	हु,
पं०—	हे	हु
स०	हि	हिं
सं०—	०	हो,

### अपभ्रंश प्रत्ययने लगता नियमोः

१ अपभ्रंशना प्रत्ययो लगतां नामनो अंत्य स्वर ह्रस्व अने दीर्घ थाय छे.

२ ज्यां शून्य छे त्यां पण उपरनो नियम लागु थाय छे.

### प्राकृत रूपाख्यानां

#### माला

प०—	माला	मालाउ, मालाओ, माला
बी०—	मालं	मालाउ, मालाओ, माला

१ आकारांत स्त्रीलिङ्गी शब्दनां पालिरूपोः

#### माला

१	माला	माला, मालायो.
२	मालं	माला, मालायो.
३-५	मालाय	मालाहि, मालाभि.
४-६	मालाय	मालानं.
७	मालाय मालायं	मालामु.
८	सं०—माले	माला, मालायो.

—जुओ पालिप्र० पृ० ९९-१००-१०१

त०—	मालाअ, मालाइ, मालाए	मालाहि, मालाहिँ, मालाहिँ
च०, छ०—	मालाअ, मालाइ, मालाए	मालाण, मालाणं

( मा० मालाह )

( मा० मालाहँ )

पं०—	मालाअ, मालाइ, मालाए, मालतो, मालाओ, मालाउ, मालाहिँतो	मालतो, मालाओ, मालाउ, मालाहिँतो मालासुंतो
स०—	मालाअ, मालाइ, मालाए	मालासु, मालासुं
सं०—	माले !, माला !	मालाउ !, मालाओ !, माला !

ए रीते नावा ( नाँ ) गउआ ( गोक ) सद्धा ( श्रद्धा ), मेहा ( मेघा ) पण्णा ( प्रज्ञा ), तण्हा ( तृष्णा ), विज्जा ( विद्या ), पुच्छा ( पृच्छा ) चिंता, छुहा ( क्षुध्-छुह ) कउहा ( ककुभ्-कउह ), निसा ( निशा ) अने दिसा ( दिशा ) वगेरे आकारांत शब्दोनां रूपारूयानो ' माला ' नी पेटे छे.

१ आकारांत स्त्रीलिंगी शब्दोने पण्डीना बहुवचनमां मागधीनो ' हँ ' प्रत्यय पण लागे छे. जेमके-सरिआ + सरिआणं, सरिआहँ । माला + मालाणं, मालाहँ ।

२ ' अम्मा ' शब्दसुं संबोधनसुं एकवचन ' अम्मो ' पण थाय छे.

वाया ( वाचा )

प०— वाया वायाउ, वायाओ, वाया.

सं०— वाया वायाउ, वायाओ, वाया.

शेष रूपो ' माला ' नी जेवां.

ए रीते अच्छरसा ( अप्सरस् ), आसिसा ( आशिष् ), धूआ, दुहिआ ( ( दुहितृ ), नणंदा ( ननान्ट ), नावा ( नौ ), पिउच्छा, पिउसिसा ( पितृष्वस् ), बाहा ( बाहु ), माआ, माअ(य) रा, (मातृ) माउसिसा, माउच्छा ( मातृष्वस् ) अने ससा ( स्वस् ) वगेरे आकारांत शब्दोनां रूपारूयानो समजवानां छे.

गई ( गति )

प०— गई गईउ, गईओ, गई

बी०— गइं गईउ, गईओ, गई

१ इकारांत स्त्रीलिंगी शब्दनां पालिरूपो :

रत्ति ( रात्रि )

१ रत्ति रत्ती, रत्तियो

२ रत्ति " "

३-५ रत्तिया रत्तीहि, रत्तीभि.

४-६ रत्तिया रत्तीनं

७ रत्तिया रत्तीसु

रत्तियं

८ रत्ति रत्ती, रत्तियो

—जूओ पालिप्र० पृ० १०१-१०२

ત૦—	ગઈઅ, ગઈઆ,	ગઈહિ, ગઈહિં,
	ગઈઈ, ગઈૈ	ગઈહિં
ચ૦, છ૦—	ગઈઅ, ગઈઆ,	ગઈળ, ગઈળં
	ગઈઈ, ગઈૈ	
પં૦—	ગઈઅ, ગઈઆ,	
	ગઈઈ, ગઈૈ	
	ગઈત્તો, ગઈઓ,	ગઈત્તો, ગઈઓ, ગઈઉ,
	ગઈઉ, ગઈહિંતો	ગઈહિંતો, ગઈસુંતો
સ૦—	ગઈઅ, ગઈઆ,	ગઈસુ, ગઈસું
	ગઈઈ, ગઈૈ	( ગઈસુ, ગઈસું )
સં૦—	ગઈ ! ગઈ !	ગઈઉ, ગઈઓ, ગઈ

ए प्रमाणे जुक्ति ( युक्ति ) माइ ( मातृ ) भूमि, जुवइ ( युवति ) धूलि, रइ ( रति ), बुद्धि, मइ ( मति ), दिहि, धिइ ( धृति ) अने सिप्पि, सुत्ति ( शुक्ति ) वगेरे इकारांत शब्दोनां रूपाख्यानो समजवानां छे.

[ सं० ' रात्र्यः ' उपरथी पालिमां ' रत्नो, ' ' रात्र्या ' अने ' रात्र्याः ' उपरथी ' रत्या, ' ' रात्र्याम् ' उपरथी रत्यं अने ' रत्ति ' तथा ' रात्रौ ' उपरथी ' रत्तो ' रूपो पण बने छे ]

## धेणु ( धेनु )

प०—	धेणू	धेणूउ, धेणूओ, धेणू
बी०—	धेणुं	धेणूउ, धेणूओ, धेणू
त०—	धेणूअ, धेणूआ, धेणूइ, धेणूए	धेणूहि, धेणूहिं, धेणूहिँ
च०, छ०—	धेणूअ, धेणूआ, धेणूइ, धेणूए	धेणूण, धेणूणं
पं०—	धेणूअ, धेणूआ, धेणूइ, धेणूए धेणूतो, धेणूओ, धेणूउ, धेणूहिंतो	धेणूतो, धेणूओ, धेणूउ, धेणूहिंतो, धेणूसुंतो
स०—	धेणूअ, धेणूआ, धेणूइ, धेणूए	धेणूसु, धेणूसुं
सं०—	धेणू ! धेणु !	धेणूउ, धेणूओ, धेणू

१ उकारांत स्त्रीलिङ्गी शब्दनां पालिरूपोः

## यागु ( यबागू )

१	यागु	यागू, यागुयो.
२	यागुं	” ”
३-५	यागुया	यागूहि, यागूमि.
४-६	यागुयां	यागूनं.
७	यागुया यागुयं	यागूसु.
८ सं०	यागु	यागू, यागुयो.

—जूओ पालिप्र० पृ० १०६-१०७

ए प्रमाणे गउ, कच्छु, विज्जु (विद्युत्), उज्जु (ऋजु),  
पियंगु (प्रियङ्गु) माउ (मातृ) द्दु (दहु) षड् (पटु), गुरु,  
लहु (लघु) अने कण्ड वगेरे उकारांत शब्दोनां रूपो ' धेणु ' नी  
पेठे समजवानां छे.

### 'नई ( नदी )

प०—	नई	नईआ, नईउ, नईओ, नई
बी०—	नईं	नईआ, नईउ, नईओ, नईं
त०—	नईअ, नईआ, नईइ, नईए	नईहि, नईहिं, नईहिँ

१ ईकारांत स्त्रीलिङ्गी शब्दनां पालिरूपो:

#### नदी

१	नदी	नदी, नदियो ( नजो )
२	नदिं, नदियं	" " "
३-५	नदिया ( नजा )	नदीहि, नदीभि.
४-६	नदिया ( नजा )	नदीनं
७	नदिया ( नजा ) ( नज्जं )	नदीसु
८ सं०	नदि	नदी, नदियो ( नज्जो )

—जूओ पालिप्र० पृ० १०३-१०४-१०५-१०६ तथा  
एनां टिप्पणो.

[ सं० नद्यः, नद्या, नद्याः अने नद्याम् उपरथी पालिमां उपर्युक्त  
नज्जो, नज्जा, नज्जा अने नज्जं रूपो वनेलां छे—जूओ पृ०  
३३ अ० २७ -द्य, ध्य, र्थ=ज ]



च०, छ०—	नईअ, नईआ, नईइ, नईए	नईण, नईणं
पं०—	नईअ, नईआ, नईइ, नईए, नईतो, नईओ, नईउ, नईहितो	नइतो, नईओ, नईउ, नईहितो, नईसुतो
स०—	नईअ, नईआ, नईइ, नईए	नईसुं, नईसु
सं०—	नइ !	नईआ, नईउ, नईओ, नई

ए प्रमाणे गाई ( गो ) वावी ( बापी ), कयली ( कदली ), नारी, कुमारी, तरुणी, समणी ( श्रमणी ), साहुवी, साहुणी ( साधवी ), पुहवी ( पृथ्वी ), वाराणसी, तणुवी ( तन्वी ), इत्थी, थी ( स्त्री ) अने बहिणी ( भगिनी ) वगैरे ईकारांत शब्दोनां रूपाख्यानां ' नई ' नी पेठे छे.

### वहू ( वधू )

प०—	वहू	वहूउ, वहूओ, वहू
बी०—	वहुं	वहूउ, वहूओ, वहू

१ जूओ पृ० ४३-वी-उवी अने ते उपरनुं टिप्पण.

२ ऊकारांत स्त्रीलिंगी शब्दनां पालिरूपो:

### वधू ( प्रा० वधू )

१	वधू	वधू, वधुयो.
२	वधुं	" "
३-५	वधुया	वधूहि, वधूभि,
४-६	वधुया	वधूनं.

ત૦—	વહૂઅ, વહૂઆ, વહૂઈ, વહૂૈ	વહૂહિ, વહૂહિં, વહૂહિં
ચ૦, છ૦—	વહૂઅ, વહૂઆ, વહૂઈ, વહૂૈ	વહૂળ, વહૂળં
પ૦—	વહૂઅ, વહૂઆ, વહૂઈ, વહૂૈ વહુત્તો, વહૂઓ, વહૂઉ, વહૂહિંતો	વહુત્તો, વહૂઓ, વહૂઉ, વહૂહિંતો, વહૂસુતો
સ૦—	વહૂઅ, વહૂઆ, વહૂઈ, વહૂૈ	વહૂસુ, વહૂસું
સં૦—	વહુ !	વહૂઆ, વહૂઉ, વહૂઓ, વહૂ

ए प्रमाणे अज्जू ( आर्या ) पङ्गू, कणेरू, वामोरू, कद्दू ( कद्रू )  
पीणोरू ( पीनोरू ) अने कक्कंधू ( कर्कन्धू ) वगेरे ऊकारांत शब्दोनां  
रूपाख्यानां समजवानां छे.

प्राकृतनां खीलिंगी रूपाख्यानांनी पेठे शौरसेनी, मागधी अने  
पैशाचीनां पण रूपाख्यानां समजवानां छे—शौरसेनीमां, मागधीमां  
अने अपभ्रंशमां पंचमीना एकवचनमां (प्राकृतना 'ओ' अने 'उ' ने  
बदले) 'दो' अने 'दु' प्रत्यय वापरवाना छे, पैशाचीमां एने बदले 'तो'  
अने 'तु' वापरवाना छे अने मागधीनी जे खास विशेषता छे ते जणावी छे.

७	वधुया वधुयं	वधूसु.
८	स०—वधु	वधू, वधुयो

—जूओ पालिप्र० पृ० १०७—१०८

१ जूओ पृ० २०६

अपभ्रंशरूपाख्यानो  
माला

१	माला, माल	मालाउ, मालउ, मालाओ, मालओ माल, माला.
२	माला, माल	मालाउ, मालउ, मालाओ, मालओ माल, माला.
३	मालाए, मालए	मालाहिं, मालहिं.
४-६	मालाहे, मालहे माला, माल	मालाहु, मालहु, माला, माल
५	मालाहे, मालहे मालत्तो, मालादो मालादु, मालाहिंतो,	मालाहु, मालहु मालत्तो, मालादो मालादु मालाहिंतो, मालासुंतो
७	मालाहि, मालहि	मालाहिं, मालहिं
८ सं०	माला, माल	मालाहो, मालहो माल, माला

---

मइ

१	मइ, मई	मइउ, मईउ मइओ, मईओ मइ, मई
२	मइ, मई	मइउ, मईउ मइओ, मईओ मइ, मई
३	मइए, मईए	मइहिं, मईहिं

४-६	मइहे, मईहे मइ, मई	मइहु, मईहु. मइ, मई.
५	'मइहे, मईहे	मइहु, मईहु.
७	मइहि, मईहि	मइहिं, मईहिं.
८ सं०	मइ, मई	मइहो, मईहो, मइ, मई.

पइट्टी ( प्रविष्टा-पविट्टा )

१	पइट्टी, पइट्टि.	पइट्टिउ, पइट्टीउ, पइट्टिओ, पइट्टीओ, पइट्टी, पइट्टि.
२	पइट्टी, पइट्टि	पइट्टिउ, पइट्टीउ, पइट्टिओ, पइट्टीओ, पइट्टी, पइट्टि.
३	पइट्टिए, पइट्टीए	पइट्टिहिं, पइट्टीहिं.
४-६	पइट्टिहे, पइट्टीहे पइट्टी, पइट्टि	पइट्टिहु, पइट्टीहु, पइट्टी, पइट्टि.
५	'पइट्टिहे, पइट्टीहे	पइट्टिहु, पइट्टीहु.
७	पइट्टिहि, पइट्टीहि	पइट्टिहिं, पइट्टीहिं
८ सं०	पइट्टि, पइट्टी	पइट्टिहो, पइट्टीहो पइट्टी, पइट्टि

धेणु

१	धेणु, धेणू	धेणुउ, धेणूउ धेणुओ, धेणूओ
---	------------	------------------------------

१ ' माला 'नां पंचमीना रूपोनी पेठे अही मइत्तो, पइट्टित्तो  
वगेरे रूपो पण समजवां-जूओ पृ० २१५

		धेणु, धेणू.
२	धेणु, धेणू	धेणुउ, धेणूउ धेणुओ, धेणूओ, धेणु, धेणू.
३	धेणुए, धेणूए	धेणुहिं, धेणूहिं.
४-६	धेणुहे, धेणूहे धेणु, धेणू	धेणुहु, धेणूहु, धेणु, धेणू.
५	धेणुहे, धेणूहे	धेणुहु, धेणूहु.
७	धेणुहि, धेणूहि	धेणुहिं, धेणूहिं.
८	सं०—धेणु, धेणू	धेणुहो, धेणूहो, धेणु, धेणू.

---

 वह

१	वहू, बहु	वहुउ, वहूउ वहुओ, वहूओ, वहु, वहू.
२	वहू, बहु	वहुउ, वहूउ वहुओ, वहूओ, वहु, वहू.
३	वहुए, वहूए	वहुहिं, वहूहिं.
४-६	वहुहे, वहूहे, वहु, वहू	वहुहु, वहूहु, वहु, वहू.
९	पहुहे, वहूहे	वहुहु, वहूहु

૭	વહુહિ, વહૂહિ	વહુહિં, વહૂહિં.
૮	સં૦-વહુ, વહૂ	વહુહો, વહૂહો વહુ, વહૂ.

ए प्रमाणे बधा आकारांत, इकारांत, ईकारांत, उकारांत अने उकारांत शब्दोनां अपभ्रंशरूपो बनावी लेवानां छे.

### सर्वादि ( स्त्रीलिंग )

स्त्रीलिंगी सर्वादि शब्दोनां प्राकृतरूपो, शौरसेनीरूपो, मागधीरूपो, पैशाचीरूपो, अने अपभ्रंशरूपो पूर्वे जणावेल्य साधारण स्त्रीलिंगी शब्दो प्रमाणे समजवानां छे.

केटलाक स्त्रीलिंगी सर्वादि शब्दोनां प्राकृत रूपोनी विशेषता आ प्रमाणे छे:

[ स्त्रीलिंगी सर्वादि शब्दोना 'आकारांत' अंगनां रूपो 'माला' नी जेवां करवानां छे. ईकारांत अंगनां रूपो 'नई' नी जेवां करवानां छे अने उकारांत अंगनां रूपो 'धेणु' नी जेवां करवानां छे ].

१ स्त्रीलिंगी सर्वादि शब्दोनां पालिरूपो—

सध्वा ( सर्वा ) नां बधारावां रूपो:

४-६ सध्वस्सा ( सं० सर्वस्याः ) सध्वसं ( सं० सर्वासाम् )  
सध्वासानं

७ सध्वस्सं ( सं० सर्वस्याम् )—जूओ पालिप्र० पृ० १४० अने टिप्पण.

बाकी बधा 'माला' नां पालिरूपो जेवां.

તી, તા, ણી, ણા ( ત્ )

- ૧ સા તીઆ, તીડ, તીઓ, તી,  
તાડ, તાઓ, તા.

૧ પેલી અને વીજીના એકવચનમાં તથા છટ્ટીના बहुवचनમાં આ  
ईकारांत अंगनो प्रयोग થતો નથી.

૨ જૂઓ પૃ૦ ૧૪૧ નું 'ળ' ઉપરનું ટિપ્પણ.

૩ તા ( ત્ ) નાં વધારાનાં રૂપો:

૧ સા

- ૩-૫ તસ્તા ( સં૦ તસ્યાઃ ) તાહિ, તામિ.  
તાય નાહિ, નામિ.  
નસ્તા  
નાય  
અસ્તા

- ૪-૬ તસ્તાય, તસ્તા { સં૦ તસ્યૈ } તાસં ( સં૦ તાસામ્ )  
તાય { તસ્યાઃ } તાસાનં  
નસ્તાય, નસ્તા નાસં, નાસાનં  
નાય  
અસ્તાય, અસ્તા આસં, આસાનં  
તિસ્તાય, તિસ્તા સાનં

૭ તસ્તં ( સં૦ તસ્યામ્ )

- તસ્તા  
નસ્તં, નસ્તા  
અસં, અસ્તા  
તિસ્તં, તિસ્તા  
તાયં, તાય  
નાયં, નાય

બાકી વર્ષાં ' માલ્ય ' ની પેઠે.

—જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૪૩ અને ટિપ્પણ.

૨	તં ળં	તીઆ, તીડ, તીઓ, તી, તાડ, તાઓ, તા.
૩	તીઅ, તીઆ, તીઈ, તીએ, તાઅ, તાઈ, તાએ ( પૈ૦ નાએ )	તીહિ, તીહિં, તીહિં, તાહિ, તાહિં, તાહિં.
૪-૬	સે, ( તાસ ) તિસ્સા, તીસે તીઅ, તીઆ, તીઈ, તીએ, તાઅ, તાઈ, તાએ	સિં, ( તેસિં ) તાળ, તાળં.
સ૦-	( તાહિં ) તીઅ, તીઆ, તીઈ, તીએ, તાઅ, તાઈ, તાએ.	

શેષ રૂપો ' નઈ ' અને ' માલા ' ની પેઠે.

[ ' ણી ' અને ' ણા ' અંગનાં રૂપો પણ ' નઈ ' અને ' માલા ' ની પેઠે થાય છે ]

### જી, જા ( યત્ )

૧	જા	જીઆ, જીડ, જીઓ, જી, જાડ જાઓ, જા.
૨	જં	જીઆ, જીડ, જીઓ, જી, જાડ, જાઓ, જા.
૪-૬	જિસ્સા, જીસે, જીઅ, જીઆ, જીઈ, જીએ, જાઅ, જાઈ, જાએ	જાળ, જાળં.



- ७ (जाहिं), जीअ, जीआ,  
जीइ, जीए,  
जाअ, जाइ,  
जाए

शेष रूपो ' नई ' नी अने ' माला ' नी जेवां.

की, का ( किम् )

- १ का कीआ, कीउ, कीओ, की,  
काउ, काओ, का.
- २ कं कीआ, कीउ, कीओ, की,  
काउ, काओ, का.
- ४-६ किस्सा, कीसे, ( कास )  
कीअ, कीआ, कीइ, कीए  
काअ, काइ, काए काण, काणं.
- ७ ( काहिं ), कीअ, कीआ,  
कीइ, कीए,  
काअ, काइ, काए

शेष रूपो ' नई ' अने ' माला ' नी जेवां.

इमा, इमी ( इदम् )

- १ इमिआ, इमा, इमी इमीआ, इमीउ,  
इमीओ, इमी,

१ जूओ पृ० २१९ उपरतुं टिप्पण १.

२ इम- ( इदम् ) नां पालिरूपो :

- १ अयं इमा, इमायो.  
२ इमं ” ”

		इमाउ, इमाओ, इमा.
३	इमीअ, इमीआ, इमीइ, इमीए, इमाअ, इमाइ, इमाए ( पै० नाए )	इमीहि, इमीहिं, इमीहिँ इमाहि, इमाहिं, इमाहिँ ( आहि, आहिं, आहिँ )
४-६	से,	सिं.
	इमीअ, इमीआ, इमीइ, इमीए, इमाअ, इमाइ, इमाए	इमणि, इमीणं, इमाण, इमाणं,
	शेष रूपो ' नई ' अने ' माला ' नी जेवां.	

---

३-५	इमाय	इमाहि, इमाभि.
४-६	इमाय, इमिस्ता, इमिस्ताय अस्ता, ( सं० अस्याः ) अस्ताय ( सं० अस्त्यै )	इमासं, इमासानं.
७	इमार्यं, इमिस्तं, अस्तं ( सं० अस्याम् )	इमासु



## ऋकारांत ( स्त्रीलिंग )

ऋकारांत स्त्रीलिंगी 'मातृ' शब्दनां 'माआ' अने 'मायरा' आवां बे रूपो जूदा जूदा अर्थमां थाय छे ए 'आगळ जणावेलुं छे, एथी एनां शौरसेनी वगेरेनां बधां रूपो 'वाया' नी जेवां समजवानां छे, जेमके;

## माआ, मायरा ( मातृ )

प० माआ,	माआउ, माआओ, माआ,
मायरा	मायराउ, मायराओ, मायरा.

७ असुयं	अमूसु
अमुस्सं	

—जूओ पालिप्र० पृ० १४८

१ जूओ पृ० २०४, नि० ५—'मायर' ने बदले 'माअर' पण यइ शके छे.

२ ऋकारांत स्त्रीलिंगी 'मातृ' शब्दनां पालिरूपो:

## मातृ ( मातृ )

१ माता	माता, मातरो.
२ मातरं	माता, मातरे.
३-५ मातरा	मातरेहि, मातरेभि.
मातुया	मातृहि, मातृभि.
मत्या	
४-६ मातृ	मातरानं, मातानं,
मातुथा	मातृनं
मत्या	
७ मातरि	मातरेसु,
मातुया	मातृसु.
मत्या	
मातुयं, मत्यं	

८ सं०—मात, माता

माता, मातरो.

—जूओ पालिप्र० पृ० १०८—१०९—११० अने एनां टिप्पण.

त्री०—	माअं मायरं	माआउ, माआओ, माआ, मायराउ, मायराओ, मायरा.
त०—	माआअ, माआइ, माआए, मायराअ, मायराइ, मायराए	माआहि, माआहिं, माआहिँ, मायराहि, मायराहिं, मायराहिँ
च० छ०—	माआअ, माआइ, माआए, मायराअ, मायराइ, मायराए	माआण, माआणं ( 'माईणं ) मायराण, मायराणं.
प०—	माआअ, माआइ, माआए, माअत्तो, माआओ, माआउ, माआहिँतो. मायराअ, मायराइ, मायराए, मायरत्तो, मायराओ, मायराउ, मायराहिँतो, मायराहिँतो	माअत्तो, माआओ, माआउ, माआहिँतो, माआसुँतो, मायरत्तो, मायराओ, मायराउ, मायरासुँतो.
स०—	माआअ, माआइ माआए, मायराअ, मायराइ, मायराए	माआसु, माआसुं मायरासु, मायरासुं.
सं०—	माआ. मायरा	पाआउ, माआओ. पाआ, मायराउ, मायराओ, मायरा.

[ माआ ( मातृ=माता+माआ ) नुं : 'माया' बनावीने पण 'माआ' नी जेवां ज रूपो बनावी शक्या छे. ]

१ जूओ पृ० ५६ मातृ=माइ+माईणं ( सं० मातृणाम् )

२ जूओ पृ० १८ 'कादि' नो 'य' अ० ८

[ 'मातृ' शब्दनां 'माइ' अने 'माउ' एवां षण् बे अंगो बने छे, षण् रूपाख्यानने प्रसंगे ते बजेनो प्रयोग विरल जणाय छे'.]

सं० 'दुहितृ' नुं प्राकृत रूप 'धूआ' थाय छे ए 'आगल जणावेलुं छे एथी एनां बधां रूपो 'माला' नी जेवां थाय छे.

ओकारांत 'गो' शब्दनां श्रीलिङ्गी अंगो ञण थाय छे जेमके; 'गोणी, गाई अने गउ. एमांना 'गउ' नां शौरसेनी वगेरेनां बधां

१ जूओ हे० प्रा० व्या० ८-३-४६-"माईण" "माऊए समन्निअं वंदे" "षड्भाषाचंद्रिका'मां तो ए बजे अंगोने रूपाख्यानने प्रसंगे बधी विभक्तिओमां वापरेलां छे-"इदुद् मातुः" १-२-८३ पृ० १०८. 'माइ नां रूपो 'गइ' नी जेवां अने 'माउ' नां रूपो 'धेषु' नी जेवां थाय छे.

२ धीतु ( दुहितृ ) नां पालिरूपो

१	धीता	धीता, धीतरां.
२	धीतरं, धीतं	धीतरो, धीतरे.
३-५	धीतरा,	धीतरेहि, धीतरेमि,
	धीतया	धीतृहि, धीतृमि.
४-६	धीत,	धीतनं
	धीतया	धीतानं, धीतरानं
७	धीतरि,	धीतूसु,
	धीतया	धीतरेसु.
	धीतुयं	

जूओ पालिप्र० पृ० २१०-१११

३ जूओ पृ० २०४ नि ५.

४ 'गो' शब्दनां प्राकृत रूपांतरांमां 'गाधी' 'गोणी' 'गोता' अने 'गोपोतलिका'ने षण् जणावेलुं छे:-महाभाष्य पृ० ५०

रूपो बराबर 'धेणु' नी जेवां थाय छे अने 'गोणी' 'गाई'नां  
पण शौरसेनी वगेरेनां बधां रूपो बराबर 'नई' नी जेवां बने छे;  
जेमके;

गउ ( गो )

प०—	गऊ	गऊउ, गऊओ, गऊ.
बी०—	गउं	गऊउ, गऊओ, गऊ.
त०—	गऊअ, गऊआ गऊइ, गऊए	गऊहि, गऊहिं, गऊहिँ
च० छ०—	गऊअ, गऊआ. गऊइ, गऊए	गऊण, गऊणं.
पं०—	गऊअ, गऊआ गऊइ, गऊए गऊत्तो, गऊओ गऊउ, गऊहितो	गऊत्तो, गऊओ, गऊउ, गऊहितो, गऊसुंतो.
म०—	गऊअ, गऊआ गऊइ, गऊए	गऊसु, गऊसुं.
सं०—	गऊ, गउ,	गऊउ, गऊओ, गऊ.

'गाई, गोणी

प०—	गाई,	गाईआ, गाईउ, गाईओ, गाई.
-----	------	---------------------------

१ स्त्रीलिङ्गी 'गो' शब्दनां पालिरूपो:

गो

१	गो, गावी	गावी, गावो, गवो.
२	गाविं, गावं, गवं	गावी, गावो, गवो.

	गोणी	गोणीआ, गोणीउ,
		गोणीओ, गोणी.
बी०—	गाई,	गाईआ, गाईउ,
		गाईओ, गाई.
	गोणि	गोणीआ, गोणीउ,
		गोणीओ, गोणी.
त०—	गाईअ, गाईआ,	गाईहि, गाईहिं,
	गाईइ, गाईए.	गाईहिँ.
	गोणीअ, गोणीआ,	गोणीहि, गोणीहिं,
	गोणीइ, गोणीए.	गोणीहिँ.

इत्यादि बधां ' नई ' नी जेवां.

' नौ ' शब्दनुं स्त्रीलिङ्गी प्राकृत अंग ' नावा ' धाय छे अने एनां बधां रूपो बराबर ' माला ' नी जेवां बने छे, जेमके;

प०—	नावा	नावाउ, नावाओ, नावा
बी०—	नावं	नावाउ, नावाओ, नावा
त०—	नावाअ, नावाइ,	नावाहि, नावाहिं, नावाहिँ
	नावाए	

इत्यादि बधां ' माला ' नी जेवां.

३	गाविं, गावं, गवं	गोहि, गोभि.
४	गाविं, गावं, गवं	गवं, गोनं, गुन्नं.
५	गाविं, गावं, गवं	गोहि, गोभि.
६	गाविं, गावं, गवं	गवं, गोनं, गुन्नं.
७	गाविं, गावं, गवं	गोसु.
८ सं०	गो !, गावं, गवं	गावी, गावो, गवो.



## संख्यावाचक शब्दों

### विशेषता:

१ अट्टारस (अष्टादश) सुधीना संख्यावाचक शब्दोंने षष्ठीना बहुवचनमां 'ण्ह' अने 'ण्हं' प्रत्यय लागे छे: ण्ण्ह, ण्ण्हं । दुण्ह, दुण्हं । उभयण्ह, उभयण्हं वगैरे.

### इक, एक, एग, एअ ( एक )

आ शब्दनां ते ते भाषानां पुंलिंगी रूपो 'सव्व' नी जेवां थाय छे, स्त्रीलिंगी रूपो 'माला' नी जेवां थाय छे अने नपुंसकलिंगी रूपो नपुंसकी 'सव्व' नी जेवां थाय छे. ए प्रमाणे बधा संख्यावाचक शब्दोमां यथासंभव समजवानुं छे.

### उभ, उह ( उभ )

आ शब्दनां रूपो बहुवचनमां ज थाय छे अने ए 'सव्व' नी पेठे छे.

### १ संख्यावाचकशब्दनां पालिरूपो

( पालिप्रकाशमां पृ० १५५ थी १६८ सुधीमां संख्यावाचक शब्दोनां रूपो आपेलां छे. )

#### 'उभ' नां पालिरूपो

- १-२ उभो ।  
उभे ।  
३-५ उभोहि, उभोभि,  
उभेहि, उभेभि ।  
४-६ उभिन्नां ।  
७ उभोसु, उभेसु ।

- ५०— उभे ।  
 बी०— उभे, उभा ।  
 त०— उभेहि, उभेहिं, उभेहिँ ।  
 च० छ०—उभण्ह, उभण्हं ।  
 पं०— उभतो, उभाओ, उभाउ,  
 उभाहि, उभेहि,  
 उभाहितो, उभेहितो,  
 उभासुंतो, उभेसुंतो ।  
 स०— उभेसु, उभेसुं ।  
 ' उभ ' नां अपभ्रंश रूपो ' सव्व ' नां अपभ्रंश रूपोनी पेटे छे.

### दु ( द्वि ) त्रणे लिंगनां रूपो

आ शब्दनां रूपो बहुवचनमांज थाय छे.

- ५०— दुवे, दोण्णि, दुण्णि, वेण्णि, विण्णि, दो, वे ।  
 बी०— दुवे, दोण्णि, दुण्णि, वेण्णि, विण्णि, दो, वे ।  
 त०— दोहि, दोहिं, दोहिँ,  
 वेहि, वेहिं, वेहिँ ।

### १ ' द्वि ' नां पालिरूपो

- १-२ दुवे,  
 द्वे ।  
 ३-५ द्वीहि, द्वीभि ।  
 ४-६ दुविन्नं, द्विन्नं ।  
 ७ द्वीसु ।

च० छ०—दोण्ह, दोण्हं, दुण्ह, दुण्हं,  
वेण्ह, वेण्हं, विण्ह, विण्हं ।

प०— दुत्तो, दोओ, दोउ, दोहितो, दोसुतो,  
वित्तो, वेओ, वेउ, वेहितो, वेसुतो ।

स०— दोसु, दोसुं,  
वेसु, वेसुं ।

‘ दु ’ नां अपभ्रंश वगेरेनां रूपो ‘ भाणु ’ नां बहुवचनांत रूपो जेवां छे.

‘ ति ( त्रि ) त्रणे लिंगनां रूपो

प०— } तिण्णि ।  
वी०— }

च० छ०— तिण्ह, तिण्हं ।

शेष रूपो ते ते भाषा प्रमाणे ‘ इसि ’ नां बहुवचन रूपो जेवां छे.

१. पालिमां तो ‘ ति ’ ( त्रि ) शब्दनां रूपो पुंलिंगमां, स्त्रीलिंगमां  
अने नपुंसकलिंगमां जदों जदां थाय छे, जेमकें:

	ति ( पुंलिंग )	त्रि ( स्त्रीलिंग )	त्रि ( नपुंसकलिंग )
१-२	तयो ।	तिस्सो ।	तीणि
३-५	तीहि, तीभि ।	तीहि, तीभि ।	तीहि, तीभि ।
४-६	तिण्णं तिण्णन्नं	( तिस्सं ) तिस्सन्नं ।	तिण्णं तिण्णन्नं ।
७	तीसु	तीसु ।	तीसु ।

'चउ (चतुर्) त्रणे लिंगनां रूपो

तृतीया, पंचमी अने सप्तमीना प्रत्ययो पर रहेतां आ शब्दना अंत्य 'उ' नो दीर्घ विकल्पे थाय छे.

प०— } चत्तारो, चउरो, चत्तारि ।  
बी०— }

त०— चउहि, चउहिं, चउहिँँ,  
चउहि, चउहिं, चउहिँँ ।

च० छ०—चउण्ह, चउण्हं.

शेष रूपो ते ते भाषा प्रमाणे 'भाणु'नां बहुवचनांत रूपो जेवां छे.

१ पालिमां 'चतु' (चतुर्) शब्दनां पण त्रणे लिंगमां रूपो जुदां जुदां थाय छे, जेमके:

	चतु (पुंलिंग)	चतु (स्त्रीलिंग)	चतु (नपुंसकलिंग)
१-२	चत्तारो, चउरो ।	चतस्सो ।	चत्तारि ।
३-५	चतूहि, चतूभि ।	चतूहि, चतूभि ।	चतूहि, चतूभि ।
४-६	चतुन्नं ।	चतस्सन्नं ।	चतुन्नं ।
७	चतूसु ।	चतूसु ।	चतूसु ।

पंच ( पञ्च ) त्रणे लिंगनां रूपो

प०— } पंच ।  
बी०— }

त०— पंचेहि, पंचेहिं, पंचेहिँ,  
पंचहि, पंचहिं, पंचेहिँ ।

च० छ०—पंचण्ह, पंचण्हं ।

शेष रूपो ते ते भाषा प्रमाणे ' जिण ' नां बहुवचनांत रूपो जेवां छे.

ए रीते छ ( षट् ), सत्त ( सप्तन् ), अट्ट ( अष्टन् ), नव ( नवन् ), दह, दस ( दशन् ), एआरह, एगारह, एआरस ( एकादश ), दुवालस, बारह, बारस ( द्वादश ), तेरह, तेरस ( त्रयोदश ), चौदह, चौदस, चउदह, चउदस ( चतुर्दश ), पण्णरह, पण्णरस ( पञ्चदश ),

१ पंच ( त्रणे लिंगे सरखां )

- १-२ पंच ।  
३-५ पंचहि, पंचभि ।  
४-६ पंचन्न ।  
७ पंचसु ।

--जूआं पाठिप्र० पृ० १५८

२ व्याकरणनो नियम जोतां तो ' पंचेहि ' बगेरे ' ए ' कार-वालां रूपो ज थह शक्ये छे, आर्षप्राकृतमा ' पंचहि ' बगेरे ' ए ' कार-विनानां रण रूपो वपराएलां छे जेमके;

[ " पंचहिं कामगुणेहिं "

" पंचहिं महव्वएहिं "

" पंचहिं किरिआहिं "

" पंचहिं समईहिं " --श्रमणसूत्र ]

माटे अहीं ए वल्ले रूपो साथे देखाडेलॉं छे.

સોલસ, સોલહ ( ષોડશ ), સત્તરસ, સત્તરહ ( સપ્તદશ ) અને અઢારસ, અઢારહ ( અષ્ટાદશ ) એ બધાં શબ્દોનાં રૂપો 'પંચ' ની પેઠે સમજવાનાં છે.

કઈ ( કતિ )

( આ શબ્દનાં રૂપો બહુવચનમાં જ થાય છે )

પ૦— } કઈ  
બી૦— }

ચ૦ છ૦—કઈહ, કઈહં

શેષરૂપો, તે તે ભાષા પ્રમાણે 'ઈસિ' નાં બહુવચનાંત રૂપો જેવાં છે.

નીચે જણાવેલા શબ્દોમાં જે શબ્દો આકારાંત છે તેનાં રૂપો 'માલા' ની જેવાં જાણવાનાં છે અને જે શબ્દો ઇકારાંત છે તેનાં રૂપો 'ગઈ' ની જેવાં જાણવાનાં છે.

૧૬૦૦—	૧૬૦૦—	} (૧૬૦૦—)
૧૬૦૦—	૧૬૦૦—	
૧૬૦૦—	૧૬૦૦—	

૧ 'કતિ' નાં પાલિરૂપો ( ત્રણે લિંગે )

કતિ ।

કતીહિ,

કતીભિ ।

કતીનં,

કતિન્નં ।

કતીમુ ।

—જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૫૬.

૨ જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૫૯—૧૬૫

બાવીસા	( દ્વાવિંશતિ )	તેતીસા	} (ત્રયત્રિંશત્)
તેવીસા	( ત્રયોવિંશતિ )	તિતીસા	
૪૩૫	} ( ચતુર્વિંશતિ )	ચતતીસા	} ( ચતુશ્ચિંશત્ )
૪૩૫		ચોતીસા	
૫૫૫	( પંચવિંશતિ )	૫૫૫	( પશ્ચત્રિંશત્ )
૬૬૬	( ષટ્વિંશતિ )	૬૬૬	( ષટ્ત્રિંશત્ )
૭૭૭	( સપ્તવિંશતિ )	૭૭૭	( સપ્તત્રિંશત્ )
૮૮૮	} ( અષ્ટાવિંશતિ )	૮૮૮	} ( અષ્ટત્રિંશત્ )
૯૯૯		૯૯૯	
૧૦૦૦		૧૦૦૦	
૧૦૦૦૦	( એકોનત્રિંશત્ )	૧૦૦૦૦	( એકોનતત્વારિંશત્ )
૧૦૦૦૦	( ત્રિંશત્ )	૧૦૦૦૦	( તત્વારિંશત્ )
૧૦૦૦૦	} ( એકત્રિંશત્ )	૧૦૦૦૦	} ( એકતત્વારિંશત્ )
૧૦૦૦૦		૧૦૦૦૦	
૧૦૦૦૦		૧૦૦૦૦	
૧૦૦૦૦	( દ્વાત્રિંશત્ )	૧૦૦૦૦	૧૦૦૦૦

૧ પાલિભાષામાં ‘ચૃતવીસા’ શબ્દનું પ્રથમાનું એકવચન ‘ચૃતવીસં’ થાય છે ( જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૧૬૦ નિ૦ ૧૨૭ ) અને એ રૂપ પ્રાકૃતસાહિત્યમાં પણ વપરાયેલું છે. જેમકે; “ચૃતવીસં પિ જિણધરા” ( ચતુર્વિંશતિસ્તવ )

આચાર્ય હેમચંદ્ર એ ‘ચૃતવીસં’ રૂપને ‘દ્વિતીયા’ વિભક્તિવાલું સમજે છે અને ઉપર્યુક્ત વાક્યમાં ‘દ્વિતીયા’ નો અર્થ ઘટતો નથી પણ ‘પ્રથમા’ નો અર્થ ઘટે છે તેથી “વ્યાયં ‘પ્રથમા’ને વદલે ‘દ્વિતીયા’ પણ વપરાય છે” એમ એ વાક્ય આપીને જ જણાવે છે.-( જૂઓ હે૦ પ્રા૦ વ્યા૦ ૮-૩-૧૩૭ પૃ૦ ૧૦૮ )

बेआलिसा } बेआला } दुचत्तालिसा } तिचत्तालिसा } तेआलिसा } तेआला }	(द्विचत्वारिंशत्)	चोवण्णा } चउपण्णासा }	(चतुष्पञ्चाशत्)
चउचत्तालिसा } चोआलिसा } चोआला } चउआला }	(चतुश्चत्वारिंशत्)	पणपण्णा } पणपण्णासा } पंचावण्णा }	(पञ्चपञ्चाशत्)
पणचत्तालिसा } पणयाला }	(पञ्चचत्वारिंशत्)	छप्पण्णा } छप्पण्णासा }	(षट्पञ्चाशत्)
छचत्तालिसा } छायाला }	(षट्चत्वारिंशत्)	सत्तावन्ना } सत्तपण्णासा }	(सप्तपञ्चाशत्)
सत्तचत्तालिसा } सगयाला }	(सप्तचत्वारिंशत्)	अट्टावन्ना } अडवन्ना }	(अष्टपञ्चाशत्)
अट्टचत्तालिसा } अडयाला }	(अष्टचत्वारिंशत्)	अट्टपण्णासा }	
एगूणपण्णास्सा } पण्णासा }	(एकोनपञ्चाशत्) (पञ्चाशत्)	एगूणसट्ठि } सट्ठि }	(एकोनषष्टि) (षष्टि)
एगपण्णासा } इक्कपण्णासा } एक्कपण्णासा }	(एकपञ्चाशत्)	एगसट्ठि } इगसट्ठि }	(एकषष्टि)
एगावण्णा }		बासट्ठि } तेसट्ठि }	(द्विषष्टि) (त्रिषष्टि)
बावण्णा } दुप्पण्णासा }	(द्विपञ्चाशत्)	चउसट्ठि } चोसट्ठि }	(चतुष्षष्टि)
तेवण्णा } तिपण्णासा }	(त्रिपञ्चाशत्)	पणसट्ठि } छासट्ठि }	(पञ्चषष्टि) (षट्षष्टि)
		सत्तसट्ठि } अडसट्ठि }	(सप्तषष्टि)
		अट्टसट्ठि } अट्टसट्ठि }	(अष्टषष्टि)
		एगूणसत्तारि }	(एकोनसप्तति)



सत्तरि	( सप्तति )	सत्तासीइ	( सप्ताशीति )
एग <sup>१</sup> सत्तरि इक्कसत्तरि	} ( एकसप्तति )	अट्टासीइ	( अष्टाशीति )
बा(वि)सत्तरि बावत्तरि		} ( द्विसप्तति )	नवासीइ
तिसत्तरि	( तिसप्तति )		एगूणनवइ
चोसत्तरि चउसत्तरि	} ( चतुसप्तति )	नवइ	( नवति )
पण्णसत्तरि		( पञ्चसप्तति )	एगणवइ } ( एकनवति )
छसत्तरि	( षट्सप्तति )	इगणवइ	
सत्तसत्तरि	( सप्तसप्तति )	बाणवइ	( द्विनवति )
अट्टसत्तरि	( अष्टसप्तति )	तेणवइ	( त्रिनवति )
एगूणासीइ	( एकोनाऽशीति )	चउणवइ	} ( चतुर्नवति )
असीइ	( अशीति )	चोणवइ	
एगासीइ	( एकाशीति )	पण्णणवइ	} ( पञ्चनवति )
बासीइ	( द्वयशीति )	पञ्चणवइ	
तेसीइ	( त्रयशीति )	छण्णवइ	( षण्णवति )
चउरासीइ चोरासीइ	} ( चतुरशीति )	सत्त(त्ता)णवइ	( सप्तनवति )
पणसीइ		( पञ्चाशीति )	अट्ट(ड)णवइ
छासीइ	( षडशीति )	ण(न)वणवइ	( नवनवति )
		एगूणसय	( एकोनशत )
		सय	( शत )
		दुमय	( द्विशत )
		तिसय	( त्रिशत )
		वे सयाइं-बसें-	( द्विशत )

१ 'सत्तरि' ने बदले 'हत्तरि' शब्द पण प्रयोगानुसारे वपराय छे.

तिष्णि सयाइं—त्रणसें ( त्रिशत )	लक्ख	( लक्ष )
चचारि सयाइं—चारसें (चतुश्शत) इत्यादि.	दस(ह)लक्ख	( दशलक्ष )
सहस्स ( सहस्र )	पयुअ(त)	( प्रयुत )
दह(स)सहस्स ( दशसहस्र )	कोडि	( कोटि )
अयुअ(त) ( अयुत )	कोडाकोडि	( कोटाकोटि )

## प्रकरण ११

### कारक-विभक्त्यर्थ

जैम संस्कृतमां छ कारक छे तेम अहीं प्राकृतमां पण छे अने तेनी बधी व्यवस्था संस्कृतने अनुसारे समजी लेवानी छे. परंतु जे केटलाक खास विभक्त्यर्थो छे तेने अहीं जणावी दर्इए छीए:

१. प्राकृतमां केटलेक ठेकाणे द्वितीया, तृतीया, पंचमी अने सप्तमीने स्थाने पण षष्ठी विभक्ति वपराय छे:—

सीमाधरस्स वंदे [ सीमाधरं वन्दे ]

धणस्स लद्धो [ धनेन लब्धः ]

चोरस्स बीहइ [ चौराद् बिभेति ]

अंतेउरस्स रमिउं आअओ [ अन्तःपुरे रन्तुमागतः ]

२. कोई कोई ठेकाणे द्वितीया अने तृतीयाने बदले सप्तमी वपराय छे:—

१ संस्कृतमां पण षष्ठी विभक्तिनो आवो ज उपयोग थएलो छे:

मातरं स्मरति      ने बदले      मातुः स्मरति ।

अन्नं नो देहि      ,,      अन्नस्य नो देहि ।

फलैस्तृप्तः      ,,      फलानां तृप्तः ।

अक्षैर्दीव्याति      ,,      अक्षाणां दीव्याति ।

वृक्षात् पर्णे पतति      ,,      वृक्षस्य पर्णे पतति ।

महत्सु विभापते      ,,      महतां विभापते ।

—अओ “ षष्ठी शेषे ” ( पाणि० २-३-५० ) तथा “ शेषे ”

( हे० सं० २-२-११ )

२ अओ पड्भाषांचन्द्रिका “ क्वचिदसादेः ” २-३-३८

पृ० १६२ ।

‘નગરે ન જામિ [ નગરં ન યામિ ]

‘તેસુ અલંકિઆ પુહવી [ તૈરલંકૃતા પૃથ્વી ]

૩. કયાંય કયાંય પંચમીને વદલે તૃતીયા અને સપ્તમી વપરાય છે:—

‘ત્રોરેણ બીહરૂ [ ત્રૌરાદ્ વિભેતિ ]

‘અંતેરે રમિઅં આગઓ રાયા [ અન્ત:પુરાદ્ રન્ત્વા  
આગતો રાજા ]

૪. કોઈ ઠેકાણે તો ‘સપ્તમીને સ્થાને દ્વિતીયા પળ વપરાય છે:—

વિહ્નુજ્જોયં ભરઈ રત્તિ [ વિદ્યુદુદ્ધોતે સ્મરતિ રાત્રિમ્ ]

૧ સંસ્કૃતની રીતે ‘પળ આ વાક્યમાં ‘નગર’ને ‘કર્મ’ કહી શકાય અને ‘આધાર’ પળ કહી શકાય એટલે ‘નગરે ન યામિ’ અને ‘નગરં ન યામિ’ એ બન્ને વાક્યો શિષ્ટસંમત છે.

૨ આ વાક્યમાં જો ‘તેસુ સત્સુ’ (‘તેઓની વિદ્યમાનતામાં’) એવો અર્થ વિવક્ષિત હોય તો સંસ્કૃતમાં પળ ‘તૈ: અલંકૃતા પૃથ્વી’ આ વાક્યને વદલે ‘તેસુ અલંકૃતા પૃથ્વી’ આનું સપ્તમીવાહું વાક્ય થઈ શકે છે.

૩-૪ અહીં જો ‘ત્રૌર’ને ‘મયના કરણ’ તરીકે અને ‘અન્ત:પુર’ને સ્મરનારના ‘આધાર’ તરીકે કહેવાનો આશય હોય તો સંસ્કૃતમાં પળ ‘ત્રૌરેણ વિભેતિ’ અને ‘અન્ત:પુરે રન્ત્વા’ વગેરે વાક્ય થઈ શકે છે.

૫ આર્યપ્રાકૃતમાં ઠેકઠેકાણે આ ‘તેણં કાલેણં તેણં સમણં’ પ્રયોગ વપરાયેલો છે, એનો અર્થ ‘તે કાલે અને તે સમયે’ થાય છે, તેથી આ અને આવા વીજા પ્રશોનોમાં ‘સપ્તમી’ વિભક્તિને વદલે ‘તૃતીયા’ વિભક્તિ વપરાયેલી છે એમ આચાર્ય હેમચંદ્ર જણાવે છે.

—(જૂઓ હે૦ પ્રા૦ વ્યા ૮-૩-૧૩૭ પૃ૦ ૧૦૮) ત્યારે આ પ્રયોગનું

विवरण करतां नवांगी टीकाकार आचार्य अभयदेव ए प्रयोगमां आवेला 'णं'ने वाक्यालंकाररूपे मानां ए प्रयोगने 'सप्तमी' विभक्तिवाळो पण जणावे छे. आचार्य अभयदेवनी दृष्टिए ए पदोनो पदच्छेद आ प्रमाणे छे: 'ते णं काले णं, ते णं समए णं'—“ 'ते' इति प्राकृतशैलीवशात् 'तस्मिन्' × × × 'णं' कारोऽन्यत्रापि वाक्यालंकारार्थः, × × काले × अवसर्पिणीचतुर्थविभागलक्षणे, × × × समये कालस्यैव विशिष्टे भागे”—जूओ भगवती सूत्र रा० पृ० १८ टीका, शाता० सूत्र टीका पृ० १ समिति, उपासकदशासूत्र टीका पृ० १ समिति.

ए प्रयोगनुं विवरण करतां आचार्य मलयंगिरि पण आचार्य अभयदेवनी पेटे पूर्व प्रमाणे जणावे छे:—जूओ सूर्यप्रशस्तिनी टीका पृ० १ समिति.

आचार्य अभयदेव ए पदोनुं संस्कृत 'तेन कालेन तेन समयेन' पण करे छे अने आ पक्षमां तेओ आ वाक्यमां तृतीयानो अर्थ घटावे छे पण 'तृतीया'ने स्थान 'सप्तमी' होवानी सूचना करता नथी — “अथवा तृतीयैवेयम्, ततः 'तेन कालेन हेतुभूतेन, तेन समयेन हेतुभूतेनैव”—जूओ भगवतीसूत्र रा० पृ० १८ टीका.

## प्रकरण १२

### आख्यात

संस्कृतभाषामां धातुओना अनेक प्रकार छे, जेमके, पेला गणना, बीजा गणना, चौथा गणना, छट्टा गणना वगैरे. तेमां पण प्रत्येक गणमां धातुओना त्रण पेटा प्रकार छे: परस्मैपदी, आत्मनेपदी अने उभयपदी. आम होवाथी संस्कृतमां धातुनां रूपाख्याना अनेक प्रकारनां थाय छे. कारण के, तेमां प्रत्येक गणनी निशानीओ ( विकरण प्रत्ययो ) जुदी जुदी छे, प्रक्रियाओ जुदी जुदी छे, आत्मनेपद तथा परस्मैपदना प्रत्ययो पण जुदा जुदा छे.

पालिमां केटलुंक संस्कृतनी जेवुं छे पण तेमां वैदिक संस्कृतनी पेटे आत्मनेपद अने परस्मैपदनो नियम अचोक्कस छे. प्राकृतमां तो आत्मनेपद अने परस्मैपदनो कोई नियम ज नथी. जो के प्राकृतमां वर्तमानकालना केटलाक प्रत्ययो संस्कृतना आत्मनेपदी प्रत्ययो साथे मळता आवे छे पण ए प्रत्ययो दरेक धातुने लगाडी शकाय छे.

पालिव्याकरणमां<sup>१</sup> आपेला नियमो उपरथी समजी शकाय छे के, संस्कृतनी पेटे गणभेदने लीधे पालिमां ते ते धातुनां रूपो जुदां जुदां बने छे पण प्राकृत व्याकरणना नियमोमां तेम नथी. प्राकृत-व्याकरणमां तो पेला गणना केचौथा गणना धातुनी एक सरखी प्रक्रिया छे, पण एटलुं खरुं के, ते ते धातुनां रूपो उपरथी सरखामणीने लीधे आपणे संस्कृतमां दपरातो ए धातुनो गण जरुर कळी शकीग.<sup>२</sup>

१ उओ का-यायननुं पालिव्याकरणं—आख्यातकल्प.

२ दिव्यइ ( दीव्यति )

चिणइ ( चिनोति )

जाणइ ( जानाति )

एकंदर रीते संस्कृत करतां पालिनी आख्यातप्रक्रिया मरळ छे अने प्राकृतमां तो ए सविशेष मरळ छे.

### विभक्तिओ

वर्तमाना, सप्तमी, पंचमी, ह्यस्तनी, अद्यतनी, परोक्षा, आशीः (आशिरर्थ), श्रस्तनी, भविष्यन्ती अने क्रियातिपत्ति एम 'दस विभक्तिओ संस्कृतमां छे, पालिमां आशिरर्थ अने श्रस्तनीनो प्रयोग नथी अने प्राकृतमां पंचमी अने सप्तमी एक सरस्वी छे, ह्यस्तनी, अद्यतनी अने परोक्षा एक सरस्वी छे, श्रस्तनी अने भविष्यन्ती एक सरस्वी छे एटले वर्तमाना, आज्ञार्थ—विन्यर्थ, भूतकाल, भविष्यत्काल अने क्रियातिपत्ति ए पांच ज विभक्तिओ क्रियापदने लगती छे. आख्यातने लगतो विभक्तिप्रयोग संस्कृतमां जे झीणवटथी करवामां आवे छे तेवी झीणवट पालि के प्राकृतमां नथी. पालिमां ए दरेक विभक्तिना प्रत्ययो जुदा जुदा छे पण प्राकृतमां तो आगळ जणाव्या प्रमाणे ए पांच विभक्तिओमां ज संस्कृतनी बधी विभक्तिओ समाएली छे.

आ चालु प्रकरणमां आख्यात विषे अने केटलांक कृदंत विषे समजाववानुं छे पण धातुओथी बनतां दरेक नामो विषे कांई कहेवानुं नथी माटे ज धातुना उपयोगनो विभाग करतां अही जणाववामां आवे छे के. साहित्यमां धातुओनो उपयोग स्वाम करीने बे प्रकारे थएले छे: क्रियापदरूपे अने कृदंतरूपे.

---

१ पाणिनिना संकेत प्रमाणे ए दस विभक्तिओनां नाम आ प्रमाणे छे: लट्, विधिलिट्, लोट, लङ्, लिट्, आशीलिट्, लुट्, लृट्, लृङ्, अने लृङ्.

ક્રિયાપદરૂપે વપરાતા ધાતુના રૂપાસ્થાનનું નામ 'આસ્થાત' છે અને કૃદંતરૂપે વપરાતા ધાતુના રૂપાસ્થાનને 'નામ' કહેવામાં આવે છે.

આસ્થાતરૂપે વપરાતા ધાતુના રૂપાસ્થાનની વિવિધતા આ પ્રમાણે છે:

કર્તરિરૂપ, કર્મણિરૂપ, ભાવેરૂપ ( સહ્યભેદ ), પ્રેરકકર્તરિરૂપ, પ્રેરકકર્મણિરૂપ, પ્રેરકભાવેરૂપ ( પ્રેરક સહ્યભેદ ) इत्यादि ।

કૃદંતરૂપે વપરાતા ધાતુના રૂપાસ્થાનના અનેક પ્રકાર આ રીતે છે:

કર્તરિ { વર્તમાનકૃદંત, પ્રેરકવર્તમાનકૃદંત, કર્તૃસૂચકરૂપ,  
ભવિષ્યત્કૃદંત, પ્રેરકભવિષ્યત્કૃદંત ।

કર્મણિ અને ભાવે-સહ્યભેદ { વર્તમાનકૃદંત, ભવિષ્યત્કૃદંત, પ્રેરકવર્તમાનકૃદંત,  
પ્રેરકભવિષ્યત્કૃદંત, ભૂતકૃદંત, વિધ્યર્થકૃદંત, પ્રેરક-  
ભૂતકૃદંત, પ્રેરકવિધ્યર્થકૃદંત ।

ભાવેરૂપ { હેત્વર્થકૃદંત અને સંબંધકભૂતકૃદંત ।

આ પ્રકરણમાં અહીં જણાવેલા ક્રમ પ્રમાણે રૂપાસ્થાનોની સમજૂતી આપવાની છે.

### કર્તરિરૂપ

પ્રાકૃતમાં ધાતુઓની બે જાત છે: વ્યંજનાંત ધાતુ અને સ્વરાંત ધાતુ

૧ વ્યંજનાંત ધાતુના છેવટના વ્યંજનમાં 'અ'કાર ઉમેરાયા પછી જ તેનાં રૂપાસ્થાનો થાય છે અને ઇ ઉમેરાતો 'અ'કાર વિકરણરૂપ લેવાય છે:



- भण् + अ-भण-भणइ ( भणति )  
 कह् + अ-कह-कहइ ( कथयति )  
 सम् + अ-समइ ( शाम्यति )  
 हस + अ-हस-हसइ ( हसति )  
 आव् + अ-आव-आवइ ( आप्रोति )  
 सिच् + अ-सिच-सिचइ ( सिञ्चति )  
 रुन्ध् + अ-रुन्ध-रुन्धइ ( रुणद्धि )  
 मुस् + अ-मुस्-मुसइ ( मुष्णाति )  
 तण् + अ-तण-तणइ ( तनोति )

२ अकारांत सिवाय बाकीना स्वरांत धातुओने पण विकरण 'अ' विकल्पे लागे छे:

- पा + अ-पाअ-पाअइ, पाइ ( पाति )  
 जा + अ-जाअ-जाअइ, जाइ ( याति )  
 धा + अ-धाअ-धाअइ, धाइ ( धयति, धावति, दधाति )  
 झा + अ-झाअ-झाअइ, झाइ ( ध्यायति )  
 जम्भा + अ-जम्भाअ-जम्भाइ ( जृम्भते )  
 वाअ + अ-वाअ-वाअइ, वाइ ( वाति )  
 मिला + अ-मिलाअ-मिलाअइ, मिलाइ- ( म्लायति )  
 विक्री+विक्रे + विक्रेअ-विक्रेअइ, विक्रेइ ( विक्रीणाति )  
 हो + अ-होअ-होअइ, होइ ( भवति )  
 हो + अ-होअ-होइऊण, होऊण ( भूत्वा )

३ उवर्णांत धातुना अंत्य उवर्णनो 'अव्' थाय छे:

- णहु-णह्व्+अ-णहव-णहवइ ( हनुते )  
 निणह्वइ ( निहनुते )

हु-हव्-हव-हवइ ( जुहोति )  
 निहवइ ( निजुहोति )  
 चु-चव्-चव-चवइ ( च्यवते )  
 रु-रव्-रव-रवइ ( रौति )  
 कु-कव्-कव-कवइ ( कौति )  
 सु-सव्-सव-सवइ ( सूते )  
 पसवइ ( प्रसूते )

४ ऋवर्णांत धातुना अंत्य ऋवर्णनो 'अर्' धाय छे:

कृ-कर्-कर-करइ ( करोति )  
 धृ-धर्-धर-धरइ ( धरति )  
 मृ-मर्-मर-मरइ ( म्रियते )  
 वृ-वर्-वर-वरइ ( वृणोति, वृणुते )  
 सृ-सर्-सर-सरइ ( सरति )  
 हृ-हर्-हर-हरइ ( हरति )  
 तृ-तर्-तर-तरइ ( तरति )  
 जृ-जर्-जर-जरइ ( जीर्यति )

५ उपांत्यमां ऋवर्णवाळा धातुना ऋवर्णनो 'अरि' धाय छे:

कृष्-करिस्-करिस्-करिसइ ( कर्षति )  
 मृष्-मरिस्-मरिस्-मरिसइ ( मृष्यते )  
 वृष्-वरिस्-वरिस्-वरिसइ ( वर्षति )  
 हृष्-हरिस्-हरिस्-हरिसइ ( हृष्यति )

६ धातुना 'इवर्ण' अने 'उवर्ण'नो अनुक्रमे 'ए' अने 'ओ' धाय छे:

नी-नेइ ( नयति )  
 नेति ( नयन्ति )

उङ्गी-उङ्गेइ ( उङ्गयते )

उङ्गंति ( उङ्गयन्ते )

जि-जेऊण ( जित्वा )

नी-नेऊण ( नीत्वा )

७ केटलाक धातुना उपांत्य स्वरनो दीर्घ थाय छे:

रुष्-रूस्-रूस-रूसइ ( रूप्यति )

तुष्-तूस्-तूस-तूसइ ( तुप्यति )

शुष्-शूस्-शूस-शूसइ ( शुष्यति )

दुष्-दूस्-दूस-दूसइ ( दुप्यति )

पुष्-पूस्-पूस-पूसइ ( पुप्यति )

सीसइ ( शिष्यते ) इत्यादि ।

८ धातुना नियत स्वरने स्थाने प्रयोगानुसारे बीजो स्वर पण थाय छे:

बि०-हवइ-हिवइ ( भवति )

चिणइ-चुणइ ( चिनोति )

सदहणं-सदहाणं ( श्रद्धानम् )

धावइ-धुवइ ( धावति )

रुवइ-रोवइ ( रोदीति ) इत्यादि ।

वि०-दा-दे-देइ ( वदाति, दाति, द्याति )

ला-ले-लेइ ( लाति )

विहा-विहे-विहेइ ( विदधाति, विभाति )

ब्र-बे-बेमि ( ब्रवीमि ) इत्यादि ।

९ केटलाक धातुओनो अंत्य व्यंजन प्रयोगानुसारे धेवडो थाय छे:

बि०-फुडइ, फुट्टइ ( स्फुटति )

चलइ, चल्लइ ( चलति )

पमीलइ पमिल्लइ (प्रमीलति)

निमीलइ, निमिल्लइ (निमीलति)

संमीलइ, संमिल्लइ, (संमीलति)

उम्मीलइ, उम्मिल्लइ (उन्मीलति) इत्यादि ।

नि०—जिम्मइ ( जेमति ) परिअट्टइ ( पर्यटति )

सकइ ( शक्नोति ) पलोट्टइ ( प्रलोटति )

लग्गइ ( लगति ) तुट्टइ ( त्रुटति )

मग्गइ ( मृगयते ) । नट्टइ ( नटति )

नस्सइ ( नश्यति ) सिव्वइ ( सीव्यति )

कुप्पइ ( कुप्यति ) इत्यादि ।

१० केटलाक धातुओना ( प्रायः संस्कृतनो विकरण उमेराया पछी  
‘द्य’ छेडावाळा धातुओना ) अंत्य व्यंजननो प्रयोगानुसारे  
‘ज्ज’ थाय छे:

संपज्जइ ( संपद्यते ) सिज्जइ ( सिद्यति )

खिज्जइ ( खिद्यते ) सिज्जिरी ( स्वेत्त्री, स्वेदयित्री )

इत्यादि ।

११ उपरना नियमोर्था तैयार थएला धातुना अंगने वर्तमानकालमं  
वीचे जणावेला कर्तृबोधक प्रत्ययो लागे छे:-

१ जूओ पृ० ३३-ब, व्य, र्य-ज ( नि० २७ )

२ पालिमां ‘वर्तमाना’ ना प्रत्ययो आ प्रमाणे छे:

परस्मैपद

आत्मनेपद

एकव०

बहुव०

एकव०

बहुव०

१ मि

म

ए

मं

२ सि

य

से

हे

३ ति

अंति

ते

अंते ( रे )

—जूओ पालिग्रं० पृ०-१७१ नि०-११.

	एकव०-	बहुव०-
१	पुरुष 'मि,	मो, मु, म.
२	पुरुष सि, से,	इत्था, ह.
३	पुरुष इ, ए	न्ति, न्ते, इरे.

सर्वपुरुष-सर्ववचन-ज्ज, ज्जा.

- १ 'मि' प्रत्यय पर रहेतां धातुना अकारांत अंगना अंत्य 'अ' नो विकल्पे 'आ' थाय छे.
- २ 'मो', 'मु' अने 'म' प्रत्यय पर रहेतां धातुना अकारांत अंगना अंत्य 'अ' नो विकल्पे 'आ' अने 'इ' थाय छे.
- ३ उपर जणावेला बधा प्रत्ययो पर रहेतां धातुना अकारांत अंगना अंत्य 'अ' नो विकल्पे 'ए' थाय छे.

[ नामनां रूपोमां पालिमां अने प्राकृतमां सविशेष समानता छे तेथी नामना प्रकरणमां स्थळे स्थळे समानता बताववा पालिमां रूपां सविस्तर मूकेलां छे पण धातुनां रूपांमां तैम नथी, तेथी आ प्रकरणमां ज्यां ज्यां जेटली समानता छे तेटलो उल्लेख करवामां आवशे पण धातुनां पालिरूपोनी वीगतथी बोध नहि करवामां आवे ]

१. કેટલેક ઠેકાણે 'મિ' પ્રત્યયને વદલે 'મ્' પ્રત્યય પણ વપરાયેલો છે:—મરં, મરામિ ( ધ્રિયે ) । સકં, સકામિ ( શક્નોમિ ) ।

૨ 'સે' અને 'ઇ' તથા શૌરસેનીનો 'દે' અને પૈશાચીનો 'તે' પ્રત્યય, ધાતુના અકારાંત અંગને જ લગાડવાના છે અર્થાત્ અકારાંત સિવાયના ધાતુના અંગને ઇ વજ્રે પ્રત્યયો લાગતા નથી:—

પા + સિ—સાસિ । પા + ઇ—પાઇ ( પાસે, અને પાઇ, રૂપ થાય નહિ ) .

૩ કોઈ ઠેકાણે આ 'હૃથા' પ્રત્યય ત્રીજા પુરુષના ઇકવચનમાં પણ વપરાયેલો છે:—રોહૃથા, રોયઇ, રોયઇ—( રોચતે ) .

૪ આ 'ઇરે' પ્રત્યય ક્યવચિત્ ક્યવચિત્ ત્રીજા પુરુષના ઇકવચનમાં પણ વપરાયેલો છે. જેમકે—સૂસઇ, સૂસઇરે—( શુષ્યતિ ) .

४ 'ज्ज' अने 'जा' प्रत्यय पर रहैतां तो धातुना अकारांत अंगना अंत्य 'अ' नो 'ए' थाय छे.

शौरसेनी, मागधी, पैशाची अने अपभ्रंशभाषामां वर्तमान-कालने लगती विशेषतावाली प्रक्रिया आ प्रमाणे छे:-

### शौरसेनी-मागधी

१ पु०	मि	मो, मु, म ।
२ पु०	'सि, से'	इत्था, ध, ह ।
३ पु०	दि, दे	न्ति, न्ते, इरे ।

### पैशाची

१ पु०	शौरसेनी प्रमाणे
२ पु०	"
३ पु०	ति, ते शौरसेनी प्रमाणे

### अपभ्रंश

१ पु०	उं, मि	हुं, मो, मु, म ।
२ पु०	हि, सि, से	हु, ह, ध, इत्था ।
३ पु०	दि, दे, इ, ए	हिं, न्ति, न्ते, इरे ।

प्राकृतमां वर्तमानकालना प्रत्ययो लागतां धातुना अंगमां जे जे फेरफार थवानुं जणाव्युं छे ते वधुं शौरसेनी, मागधी, पैशाची अने अपभ्रंशनां वर्तमानकालना प्रत्ययो लागतां पण समजी लेवानुं छे.

धातुने लागता कोई पण प्रत्ययो लगावया पहोलां पण प्राकृतमां धातुने लगती जे जे प्रक्रिया ( विकरण अंगरेनी प्रक्रिया )

१ जूओ पृ० २७ त-घ.

२ जूओ पृ० २४९, २ टिप्पण.

जणावी छे ते बधी शौरसेनी, पैशाची, मागधी अने अपभ्रंशमां समजी लेवानी त्रे.

व्यंजनांत धातुनां रूपाव्यानां

हस्

एकवचन

प्राकृतरू०— शौरसेनीरू०— पैशाचीरू०— अपभ्रंशरू०—  
मागधीरू०—

१ पुरुष—हसमि, हसामि, हसेमि, हसेज्ज, हसेज्जा ।	प्राकृत प्रमाणे	प्राकृत प्रमाणे	हसटं, हसेउं, हसमि, हसामि, हसेमि, हसेज्ज, हसेज्जा ।
२ पुरुष—हससि, हसेसि, हससे, हसेसे, हसेज्ज, हसेज्जा ।	प्राकृत प्रमाणे	प्राकृत प्रमाणे	हसहि, हसेहि, हससि, हसेसि, हससे, हसेसे, हसेज्ज, हसेज्जा ।
३ पुरुष—हसइ, हसेइ,	हसदि, हसेदि,	हसति, हसेति,	हसदि, हसेदि,

हसए,	हसदे,	हसते,	हसदे,
हसेए,	हसेदे,	हसेते,	हसेदे,
हसेज्ज,	हसेज्ज,	हसेज्ज,	हसइ,
हसेज्जा ।	हसेज्जा ।	हसेज्जा ।	हसेइ,
			हसए,
			हमेए,
			हमेज्ज,
			हसेज्जा ।

बहुवचन

प्राकृतरू०— शौरसेनीरू०— पैशाचीरू०— अपभ्रंशरू०—  
मागधीरू०—

१ पुरुष—हसमो,	प्राकृत	प्राकृत	हसहुं,
हसामो,	रूपो	प्रमाणे	हसेहुं;
हसिमो,	प्रमाणे		हसमो,
हसेमो;			हसामो,
हसमु,			हसिमो,
हसामु,			हसेमो;
हसिमु,			हसमु,
हसेमु,			हसामु,
हसम,			हसिमु,
हसाम,			हसेमु;
हसिम,			हसम,
हसेम;			हसाम,



	हसेज्ज, हसेज्जा ।		हसिम, हसेम; हसेज्ज, हसेज्जा ।
२ पुरुष-हसइत्था,	हसइत्था, हसित्था, हसेइत्था, हसह, हसेह, हसेज्ज, हसेज्जा ।	शौरसेनी प्रमाणे	हसइत्था, हसित्था, हसेत्था, हसध, हसेध, हसह, हसेह, हसहु, हसेहु, हसेज्ज, हसेज्जा ।
३ पुरुष-हसन्ति, हसेति, हसिति, हसंते,	प्राकृत रूपो प्रमाणे	शौरसेनी रूपो प्रमाणे	हसहिं, हसेहिं, हसंति, हसेति,

१ जूओ पृ० ९६ स्वरलोप नि० ६-हस + इत्था=हसित्था ।

२ प्राकृतनां हसंति, हसंते वगेरे रूपो उपरथी शौरसेनीमां हसंदि, वगेरे रूपो पण प्रायः यथासंभव थइ शके छे-जूओ पृ० ३५ नि० ( १ ) न्त=न्द ।

३ जूओ पृ० ४ नि० १-हसेति + हसिति ।

હસેંતે,  
હસિંતે,  
હસદેરે,  
હસિરે,  
હસેદેરે  
હસેજ્જ,  
હસેજ્જા ।

હસિંતિ,  
હસંતે,  
હસેંતે,  
હસિંતે,  
હસદેરે,  
હસિરે,  
હસેદેરે,  
હસેજ્જ,  
હસેજ્જા ।

આ રીતે આગળ જણાવેલ બધાં વ્યંજનાંત ( ધાતુનાં ) અંગોનાં વર્તમાનકાળનાં રૂપો સમજવાનાં છે.

### સ્વરાંત ધાતુનાં રૂપાભ્યાનો

હો ( મૂ )

સ્વરાંત ધાતુઓની પ્રક્રિયા વ્યંજનાંત ધાતુની ( ‘હસ્’ ની ) સરખી છે. માત્ર ફેર આ છે:

સ્વરાંત ધાતુ અને પુરુષબોધક પ્રત્યય--ए बेनी--वच्चे पण ‘ज्’ ‘जा’ વિકલ્પે ઉમેરાય છે.

#### एकवचन

પ્રાકૃતરૂ०-- શૌરસૈનીરૂ०-- પૈશાચીરૂ०-- અપભ્રંશરૂ०--  
માગધીરૂ०--

૧ પુરુષ--	હોઅમિ,	પ્રાકૃત	પ્રાકૃત	હોઅં
	હોઆમિ,	રૂપો	રૂપો	હોણં
	હોણમિ,	પ્રમાણે	પ્રમાણે	હોઅમિ

૧ પેલેથી નવ રૂપો વિકરણવાળાં છે અને ત્રાકી વધાં વિકરણ વિનાનાં છે. વિકરણ માટે જૂઓ પૃ૦ ૨૪૫ નિ૦ ૨

( ज ) होएउजमि,	होआमि
होएजामि,	होएमि
होएउजेमि,	होएउजउं; होएउजमि
होएउज,	होएउजामि
( जा ) होएउजामि,	होएउजेउं; होएउजेमि
होएउजा,	होएउज
होमि,	होएउजाउं; होएउजामि
( ज ) होउजमि, ( हुउजमि )	होएउजा
होउजामि,	होउं
होउजेमि,	होमि
होउज ( हुउज )	होउजउं; होउजमि
( जा ) होउजामि	होउजामि
होउजा ( हुउजा )	होउजेउं; होउजेमि
	होउज
	होउजाउं; होउजामि
	होउजा ।

एकवचन

प्राकृत०— शौरसेनी०— पेशाची०— अपभ्रंश०—  
सागधी०—

१ पुरुष-होअसि	प्राकृत	प्राकृत	होअहि,
होएसि	रूपो	रूपो	होएहि,
होअसे	प्रयाजे	प्रयाजे	होआमि
होएसे			होएसि
होएउजसि			होअसे
होएउजेसि			होएसे

होएज्जसे  
 होएज्जेसे  
 होएज्जासि  
 होसि  
 होज्जासि  
 होज्जेसि  
 होज्जसे  
 होज्जेसे  
 होज्जासि  
 होज्ज  
 होज्जा

होएज्जहि  
 होएज्जेहि  
 होएज्जासि  
 होएज्जेसि  
 होएज्जसे  
 होएज्जेसे  
 होएज्जाहि  
 होएज्जासि  
 होहि,  
 होसि  
 होज्जहि, होज्जासि  
 होज्जेहि, होज्जेसि  
 होज्जसे  
 होज्जेसे  
 होज्जाहि, होज्जासि  
 होज्ज  
 होज्जा !

३ पुरुष-होअइ	होअदि	होअति	हांअइ,	होअदि
होएइ	होएदि	होएति	होएइ,	होएदि
होअए	होअदे	होअते	होअए,	होअदे
होएए	होएदे	होएते	होएए,	होएदे
होएज्जइ	होएज्जदि	होएज्जति	होएज्जइ,	होएज्जदि
होएज्जेइ	होएज्जेदि	होएज्जेति	होएज्जेइ,	होएज्जेदि
होएज्जए	होएज्जदे	होएज्जते	होएज्जए,	होएज्जदे
होएज्जेइ	होएज्जेदे	होएज्जेते	होएज्जेए,	होएज्जेदे

होएज्जाइ	होएज्जादि	होएज्जाति	होएज्जाइ, होएज्जादि
होइ	होदि	होति	होइ, होदि
होज्जइ	हो ज्जदि	होज्जति	होज्जइ, होज्जदि
होज्जेइ	हो ज्जेदि	होज्जेति	होज्जेइ, होज्जेदि
होज्जए	हो ज्जदे	हो ज्जते	हो ज्जए, हो ज्जदे
हो ज्जेए	हो ज्जेदे	हो ज्जेते	हो ज्जेए, हो ज्जेदे
हो ज्जाइ	हो ज्जादि	हो ज्जाति	हो ज्जाइ, हो ज्जादि
हो ज्ज	हो ज्ज	हो ज्ज	हो ज्ज
हो ज्जा	हो ज्जा	हो ज्जा	हो ज्जा

### बहुवचन

प्राकृतरू०— शौरसेनीरू०— पेशाचीरू०— अपभ्रंशरू०—  
मागधीरू०—

१ पुरुष—होअमु	प्राकृत	प्राकृत	होअहुं
होआमु	रूपो	रूपो	होएहुं
होइमु, होएमु	प्रमाणे	प्रमाणे	होअमु
होअमो			होआमु
होआमो			होइमु
होइमो, होएमो			होएमु
होअम			होअमो
होआम			होआमो
होइम, होएम			होइमो
होएज्जमु			होएमो
होएज्जामु			होअम
होएज्जिमु			होआम

होएज्जेमु  
 होएज्जमो  
 होएज्जामो  
 होएज्जिमो  
 होएज्जेमो  
 होएज्जम  
 होएज्जाम  
 होएज्जिम  
 होएज्जेम  
 होमु  
 होमो  
 होम  
 होज्जमु  
 होज्जामु  
 होज्जिमु  
 होज्जेमु  
 होज्जमो  
 होज्जामो  
 होज्जिमो  
 होज्जेमो  
 होज्जम  
 होज्जाम  
 होज्जिम  
 होज्जेम  
 होज्ज

हाइम  
 होएम  
 होएज्जहुं  
 होएज्जेहुं  
 होएज्जमु  
 होएज्जामु  
 होएज्जिमु  
 होएज्जेमु  
 होएज्जमो  
 होएज्जामो  
 होएज्जिमो  
 होएज्जेमो  
 होएज्जम  
 होएज्जाम  
 होएज्जिम  
 होएज्जेम  
 होहुं  
 होमु  
 होमो  
 होम  
 होज्जहुं  
 होज्जेहुं  
 होज्जमु  
 होज्जामु  
 होज्जिमु

होज्जा

होज्जेमु  
होज्जमो  
होज्जामो  
होज्जिमो  
होज्जेमो  
होज्जम  
होज्जाम  
होज्जिम  
होज्जेम  
होज्जाहुं  
होज्ज  
होज्जा ;

## बहुवचन

प्राकृतरू०— शौरसेनीरू०— पैशाचीरू०— अपभ्रंशरू०—  
मागधीरू०—

२ पुरुष—होअह	होअह, होअध	शौरसेनी	होअहु
होएह	होएह, होएध	प्रमाणे	होअेहु
होएज्जह	होएज्जह, होएज्जध		होएज्जहु, होएज्जेहु
होएज्जेह	होएज्जेह, होएज्जेध		होएज्जाहु
होएज्जाह	होएज्जाह, होएज्जाध		होज्जहु, होज्जेहु
होज्जह	होज्जह, होज्जध		होज्जाहु
होज्जेह	होज्जेह, होज्जेध		होहु
होज्जाह	होज्जाह, होज्जाध		होअह, होअध
होह	होह, होध		होएह, होएध
होअइत्था	होअइत्था		होएज्जह, होएज्जध

होएइत्था	होएइत्था	होएज्जेह्, होएज्जेध
होएज्जइत्था	होएज्जइत्था	होएज्जाह, होएज्जाध
होएज्जेइत्था	होएज्जेइत्था	होज्जह, होज्जध
होएज्जाइत्था	होएज्जाइत्था	होज्जेह्, होज्जेध
होज्जइत्था	होज्जेइत्था	होज्जाह, होज्जाध
होज्जेइत्था	होज्जइत्था	होह, होध
होज्जाइत्था	होज्जाइत्था	होअइत्था
होइत्था (होत्था <sup>१</sup> )	होइत्था	होएइत्था
होज्ज	होज्ज, होज्जा	होएज्जइत्था
होज्जा		होएज्जेइत्था
		होएज्जाइत्था
		होज्जेइत्था
		होज्जइत्था
		होज्जाइत्था
		होइत्था
३ पुरुष—होअंति	प्राकृत	शौरसेनी
होएंति	रूपो	प्रमाणे
होअंते	प्रमाणे	
होएंते		
होअइरे		
होएइरे		
होएज्जंति		
		होअहिं
		होएहिं
		होएज्जहिं
		होएज्जेहिं
		होएज्जाहिं
		होज्जहिं
		होज्जेहिं

१ आ प्रयोग आर्षग्रंथोमां 'अभूत्' अर्थमां वपराएलो छे—  
जूओ भूतकाळनुं प्रकरण पृ० २६४.

२ जूओ पृ० २५३, २ टिप्पण.



होएज्जेंति	होज्जाहिं
होएज्जंते	होहिं
होएज्जेंते	होअंति, होएंति
होएज्जइरे	होअंते, होएंते
होएज्जेइरे	होअइरे, होएइरे
होएज्जांति	होएज्जंति, होएज्जेंति
होएज्जांते	होएज्जंते, होएज्जेंते
होएज्जाइरे	होएज्जइरे, होएज्जेइरे
होंति ( हुंति )	होएज्जांति
होंते ( हुंते )	होएज्जांते
होइरे	होएज्जाइरे
होज्जंति, होज्जेंति	होंति ( हुंति )
होज्जंते, होज्जेंते	होंते ( हुंते )
होज्जइरे, होज्जेइरे	होइरे
होज्जांति	होज्जंति, होज्जेंति
होज्जांते	होज्जंते, होज्जेंते
होज्जाइरे	होज्जइरे, होज्जेइरे
होज्ज	होज्जांति
होज्जा ।	होज्जांते
	होज्जाइरे
	होज्ज
	होज्जा

ए रीते दरेक स्वरांत धातुनी ( दा, पा, नी, जा, वू वगेरेनी )  
 धर्तमानकाळनी बधी प्रक्रिया ' हो ' नी पेटे समजवानी छे.

## भूतकाल

(स्वरांत अने व्यंजनांत धातुने लागता प्रत्ययो)

१ संस्कृतमां भूतकालना ऋण प्रकार छे, जेमके-ह्यस्तनभूत, अद्यतनभूत अने परोक्षभूत. ए ऋणे कालना प्रत्ययो अने प्रक्रिया पण संस्कृतमां तद्द जूदां जूदां छे. परंतु प्राकृत, शौरसेनी, मागधी, पैंशाची के अपभ्रंश भाषामां तेम नथी. तेमां तो ते ऋणे काल माटे एक सरखा ज प्रत्ययो छे, एटलुं ज नहि पण ते ऋणे कालना, ऋणे पुरुषोना अने ऋणे वचनोना पण एक सरखा ज प्रत्ययो छे अर्थात् भूतकालनी प्रक्रिया के रूपमां प्राकृत, शौरसेनी वगैरे भाषामां कथांय कशो भेद जणातो नथी.

प्राकृत, शौरसेनी, मागधी, पैंशाची अने अपभ्रंशमां भूतकालना ए प्रत्ययो आ प्रमाणे छे:-

१	पु०	}	ईअ <sup>३</sup>	(व्यंजनांत धातुने लागतो प्रत्यय)
२	पु०			
३	पु०			
”		}	सी, ही, हीअ	(स्वरांत धातुने लागता प्रत्ययो)

१ कोईनो मत एवो छे के, वर्तमानकालनी पेटे भूतकालमां पण 'ज' अने 'जा' प्रत्यय वपराय छे:-होज, होजा-(अभूत्)

२ पालिमां त्रीजा पुरुषना एकवचनमां 'ई' अने 'इ' एम वे परस्मैपदी प्रत्ययो छे अने ए, प्राकृतना 'ईअ' प्रत्यय साथे मळता आवे छे: पालिप्र० पृ० २१७ नि० १७६

३ पालिमां त्रीजा पुरुषना अने त्रीजा पुरुषना एकवचनमां परस्मैपदी 'सि' प्रत्यय वपराएलो छे अने ए, प्राकृतना 'सी' प्रत्यय साथे मळतो आवे छे. जेम प्राकृतमां ऋणे पुरुषमां एक सरखो 'सी' प्रत्यय स्वरांत धातुने लगाडवामां आवे छे तेम पालिमां ऋणे पुरुषमां एक सरखो 'सि' प्रत्यय स्वरांत धातुने लगाडवामां आवे छे. मात्र पालिनो ए 'सि' प्रत्यय प्रथम पुरुषना एकवचनमां अनुस्वारवाळो (सिं) वपराय छे एटलो ज भेद छे: पालिप्र० २१८ नि० १७९

व्यंजनांत धातु-हस् + ईअ-हसीअ ।

कर + ईअ-करीअ ।

भण् + ईअ-भणीअ ।

ए रीते व्यंजनांत धातुनां भूतकालनां रूपो साधवानां छे.

स्वरांत धातु-हो + सी-होसी { हो + ही-होही } हो+हीअ-होहीअ }  
 होअसी { होअही } होअहीअ }

पा + सी-पासी { पा + ही-पाही } पा + हीअ-पाहीअ }  
 पाअसी { पाअही } पाअहीअ }

ठा + सी-ठासी { ठा + ही-ठाही } ठा + हीअ-ठाहीअ }  
 ठाअसी { ठाअही } ठाअहीअ }

ने + सी-नेसी { ने + ही-नेही } ने + हीअ-नेहीअ }  
 नेअसी { नेअही } नेअहीअ }

लासी, लाही, लाहीअ, लाअसी, लाअही, लाअहीअ ।

उड्डे + सी-उड्डेसी, उड्डेअसी, उड्डेही, उड्डेअही, उड्डेहीअ,  
 उड्डेअहीअ ।

ए रीते स्वरांत धातुनां भूतकालनां रूपो साधवानां छे.

[ उपर जणावेल्या भूतकालना प्रत्ययो करतां केटलाक जूदा प्रत्ययो पण आर्षग्रंथोमां वपराएला छे, आर्षरूपोमां विशेषे करीने

पालिरूपो

एकव०

१ अहोसि

२ अहोसि

३ अहोसि

ત્યા, ઇત્ય, ઇત્યા, ઇંસુ અને અંસુ; એ ચાર પ્રત્યયો વપરાયેલા છે. તેમાં 'ત્યા' અને 'ઇત્યા,' ઘળે ઠેકાળે એકવચનમાં વપરાયા છે અને 'ઇંસુ' તથા 'અંસુ' ઘળે ઠેકાળે બહુવચનમાં વપરાયા છે. એ જાતનાં કેટલાંક આર્ષરૂપો જોવાથી એવું અનુમાન બાંધી શકાય છે કે, ત્રીજા પુરુષના એકવચનમાં 'ત્યા' અને 'ઇત્યા' વપરાયા છે અને બહુવચનમાં 'ઇંસુ' અને 'અંસુ' વપરાયા છે. જેમકે:—

હો + ત્યા—હોત્યા (અભવત્, અભૂત્, બભૂવ)

મુજ્ઞ + ઇત્યા—મુજ્ઞિત્યા (મુક્તવાન્)

૧ આ 'હોત્યા' 'પહારિત્ય' 'વિહરિત્યા' વગેરે એકવચની રૂપોની અને 'કરિંસુ' 'પુચ્છિંસુ' 'આહંસુ' વગેરે બહુવચની રૂપોની સાધના પાલિબ્યાકરણ દ્વારા શોધી શકાય છે. પાલિભાષામાં ત્રીજા પુરુષના એકવચનમાં આત્મનેપદી 'ઇત્ય' અને બહુવચનમાં પરસ્મૈપદી 'ઇંસુ,' 'ઇસું,' અને 'અંસુ' પ્રત્યયો વપરાયેલા છે. ઉપર્યુક્ત આર્ષરૂપોમાં વપરાયેલો 'ઇત્યા' પાલિના એ 'ઇત્ય' નું રૂપાંતર જણાય છે, 'પહારિત્ય' રૂપમાં તો પાલિનો જોવોને તેવો 'ઇત્ય' પ્રત્યય જ વપરાયેલો છે અને પાલિના 'ઇંસું' અને 'અંસુ' એ બે પ્રત્યયો એમને એમ એ આર્ષરૂપોમાં વપરાયા છે. જેમ સંસ્કૃતમાં હ્યસ્તની, અચ્ચતની અને ક્રિયાતિપત્તિનાં રૂપાસ્થાનોમાં ધાતુની પૂર્વે 'અ' ઉમેરાય છે તેમ પાલિમાં છે પણ પ્રાકૃતમાં નથી.

પાલિરૂપો મૂ

એકવ૦ ૩ અભવિત્ય ('ઇત્ય' પ્રત્યયવાલું)

બહુવ૦ ૩ અગમિંસુ, અગમંસુ ('ઇંસુ' અને 'અંસુ' પ્રત્યયવાલું)

—જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૨૧૭ નિ૦ ૧૭૬-૧૭૭ તથા પૃ૦ ૨૨૦ 'ગમ'નાં રૂપો અમે ટિપ્પણ.

री + इत्था—रीइत्था ( अरयिष्ठ )

विहर् + इत्था—विहरित्था ( विहृतवान् )

सेव् + इत्था—सेवित्था ( सेवितवान् )

पहार + इत्थ=पहारैत्थ ( प्रधारितवान् )

बम्—बच्छ + इंसु—गच्छिंसु ( अगच्छन्, अगमन्, जमः )

प्रच्छ—पुच्छ + इंसु—पुच्छिंसु ( पृष्टवन्तः )

कृ—कर + इंसु—कारिंसु ( अकुर्वन्, अकार्षुः, चक्रुः )

नृत्य—नच्च + इंसु—नच्चिंसु ( नृतवन्तः )

ब्रू—आह + अंसु—आहंसु ( आहुः )

संस्कृतमां भूतकाळनां जे रूपाख्यानो तैषार थाय छे, ते उप-  
रथी स्त्रीधी रीते पण कर्णविकारना नियमो द्वारा प्राकृतरूपाख्यानो  
बनाधी शकाष छे. जेमके:—

सं०— अत्रवीत्—	अत्रवी ( प्रा० )
अकार्षीत्—	अकासी ( „ )
अभूत्—	अहू ( „ )
अवोचत्—	अवोच ( „ )
अद्राक्षुः—	अद्रक्खू ( „ )
अकार्षम्—	अकारिस्सं ( „ ) इत्यादि.

प्राचीन प्राकृतमां—आर्षग्रंथोमां—आवां रूपाख्यानो घणां वप-  
राएलीं छे.

१ श्रीहेमचंद्रे पोताना प्राकृत—व्याकरणमां आ आर्षरूपो  
माटे कौई भातनो उल्लेख कयो जणातो नथी.

## भविष्यत्काल

संस्कृतमां भविष्यत्कालना त्रण प्रकार छे, जेमके—श्वस्तन-भविष्य, अद्यतनभविष्य अने परोक्षभविष्य ( क्रियातिपत्ति ). ए त्रणे भविष्यना पुरुषबोधक प्रत्ययो अने प्रक्रिया पण जूदां जूदां छे. परंतु प्राकृत, शौरसेनी, मागधी, पैशाची के अपभ्रंशमां तेम नथी—तेमां तो मात्र परोक्षभविष्यना ज प्रत्ययो अने प्रक्रिया नोखां नोखां छे अने श्वस्तन तथा अद्यतन भविष्यनी प्रक्रिया, प्रत्ययो तो तद्न सरखां छे.

### प्राकृतना भविष्यत्कालना प्रत्ययोः

१ पु०	स्सं, स्सामि, हामि, हिमि <sup>१</sup>	स्सामो, हामो, हिमो, स्सामु, हामु, हिमु; स्साम, हाम, हिम, हिस्सा, हित्था
-------	---------------------------------------	--

१ भविष्यत्कालना उपर जणावेला प्रत्ययो धातुमात्रने लागे छे त्यारे पालिमां तो एवा प्रत्ययो मात्र 'भू' धातुने ज लागेला छेः—

### भू पालिरूपो ( भविष्यत्काल )

१	होहामि, होहिस्सामि	होहाम, होहिस्साम.
२	होहिसि, होहिस्ससि	होहित्थ, होहिस्सत्थ.
३	होहिति, होहिस्सति	होहित्ति, होहिस्सन्ति. वगेरे:

जूओ पालिप्र० पृ० २०६ 'होहित्ति' वगेरे रूपी.

२ पु०	हिसि, हिसे <sup>१</sup>	हित्था, हिह
३ पु०	हिइ, हिए	हिति, हिते, हिइरे
	सर्वपुरुष सर्ववचन	} ज, ज्ज

शौरसेनी अने मागधीना भविष्यत्काळना प्रत्ययोः

शौरसेनीना वर्तमानकाळना प्रत्ययोनी आदिमां 'स्सि' उमे-  
रवाथी ते बधा प्रत्ययो भविष्यत्काळना थाय छे. ए उपरांत पहेला  
पुरुषना एकवचनमां एक 'स्सं' प्रत्यय जुदो पण छे. जेमके;

१ पु०	स्सं, स्सिमि <sup>१</sup>	स्सिमो, स्सिमु, स्सिम ।
२ पु०	स्सिसि, स्सिसे	स्सिह, स्सिध, स्सिइत्था ।
३ पु०	स्सिदि, स्सिदे	स्सिति, स्सिते, स्सिइरे ।

१ प्राकृत, शौरसेनी वगैरेना 'से' 'ए' तथा 'इ' प्रत्ययो  
माटे जूओ पृ० २४९, २ टिप्पण

२ संस्कृतना भविष्यत्काळना प्रत्ययो अने पालिना भविष्यत्काळना  
प्रत्ययो एक सरखा छे, मात्र संस्कृतना 'स्य' ने बदले पालिमां 'स्स'   
वपराय छे:

परस्मैपद	}	१ स्सामि	स्साम
		२ स्ससि	स्सथ
		३ स्सति	स्संति
आत्मनेपद	}	१ स्सं	स्साग्हे
		२ स्ससे	स्सव्हे
		३ स्सते	स्संते

शौरसेनीना उपर जणवेला प्रत्ययो साथे पालिना आ प्रत्ययो  
मळता आवे छे:—

पैशाचीना भविष्यत्कालना प्रत्ययोः

- १ पु० शौरसेनी प्रमाणे  
 २ पु० ”  
 ३ पु० एय्य शौरसेनी प्रमाणे

अपभ्रंशना भविष्यत्कालना प्रत्ययोः

अपभ्रंशना वर्तमानकालना प्रत्ययोनी आदिमां 'स' अने 'स्ति'  
 उमेरवाची ते बधा प्रत्ययो भविष्यत्कालना थाय छे. जेवके,

- |       |  |   |
|-------|--|---|
| १ पु० | सउं, स्तिउं, समि, स्तिमि                                   | सहुं, स्तिहुं,<br>समो, स्तिमो,<br>समु, स्तिमु,<br>सम, स्तिम ।           |
| २ पु० | सहि, स्तिहि,<br>ससि, स्तिसि,<br>ससे, स्तिसे                | सहु, स्तिहु,<br>सह, स्तिह,<br>सध, स्तिध,<br>सइत्था, स्तिइत्था ।         |
| ३ पु० | सदि, सदे,<br>सइ, सए<br>स्तिसदि, स्तिसदे,<br>स्तिसइ, स्तिसए | सहिं, संति,<br>संते, छइरे ।<br>स्तिसहिं, स्तिसते,<br>स्तिसते, स्तिछइरे, |

उपर जणावेला भविष्यत्कालना बधा प्रत्ययो पर रहेतां पूर्वना  
 'अ' नो 'इ' अने 'ए' थाय छे.



## रूपारुयानो—

## भण

## एकवचन

प्रकृत०— शौरसेनी०— पैशाची०— अपभ्रंश०—  
मागधी०—

१ पुरुष—भणिसं,	भणिसं	शौरसेनी	भणिसउं,
भणेसं,	भणेसं	प्रमाणे	भणेसउं,
भणिससामि,	भणिससामि		भणिसिसउं
भणेससामि,	भणेसिसमि		भणेसिसउं
भणिसहामि,			भणिसिसिं
भणेहामि,			भणेसिसमि
भणिसिसिमि,			भणिसिसिसमि
भणेहिसिमि			भणेसिसिसमि

सर्व पुरुष अने } भणेज्ज  
सर्व वचन } भणेज्जा

२ पुरुष—भणिसिसि	भणिसिसिसि	शौरसेनी	भणिससहि,
भणेहिसिसि	भणेसिसिसि	प्रमाणे	भणेससहि,
भणिसिसिसे	भणिसिसिसे		भणिसिसिसहि
भणेहिसिसे	भणेसिसिसे		भणेसिसिसहि
			भणिसिसिसि
			भणेसिसिसि
			भणिसिसिसिसि
			भणेसिसिसिसि
			भणिसिसिसे
			भणेसिसिसे

			भणिसिसे
			भणिसिसे
३ पुरुष—भणिहिइ	भणिसिदि	१ भनेय्य	भणिसदि
भणेहिइ	भणिसिदि		भणिसदि
भणिहिए	भणिसिदे		भणिसदे
भणेहिए	भणिसिदे		भणिसदे
			भणिसइ
			भणिसइ
			भणिसए
			भणिसए
			भणिसिदि
			भणिसिदि
			भणिसिदे
			भणिसिदे
			भणिसिइ
			भणिसिइ
			भणिसिए
			भणिसिए

**बहुवचन**

	प्राकृतरू०—	शौरसेनीरू०—	पैशाचीरू०—	अपभ्रंशरू०—
		मागधीरू०—		
१ पुरुष—भणिस्सामो	भणिसिमो	शौरसेनी	भणिसहुं	
भणेस्सामो	भणिसिमो	प्रमाणे	भणिसहुं	
भणिहामो	भणिसिसु		भणिसिसहुं	
भणेहामो	भणिसिसु		भणिसिसहुं	

भणिहिमो	भणिस्सिम	भणिसमो
भणेहिमो	भणेस्सिम	भणिसमो
भणिस्सामु		भणिस्सिमो
भणेस्सामु		भणेस्सिमो
भणिहामु		भणिसमु
भणेहामु		भणिसमु
भणिहिमु		भणिस्सिमु
भणेहिमु		भणेस्सिमु
भणिस्साम		भणिसम
भणेस्साम		भणिसम
भणिहाम		भणिस्सम
भणेहाम		भणेस्सिम
भणिहिम		
भणेहिम		
भणिहिस्सा		
भणेहिस्सा		
भणिहित्था		
भणेहित्था		

२ पुरुष—भणिहित्था	भणिस्सिह	शौरसेनी	भणिसहु
भणेहित्था	भणेस्सिह	ग्रमाणे	भणिसहु
भणिहिह	भणिस्सिध		भणिस्सिहु
भणेहिह	भणेस्सिध		भणेस्सिहु
	भणिस्सिइत्था		भणिसह
	भणेस्सिइत्था		भणिसह
			भणिस्सिह

			भणेस्मिह
			भणिसध
			भणेषध
			भणिसिध
			भणेषिध
			भणिसइत्था
			भणेषइत्था
			भणिसिइत्था
			भणेषिइत्था
३ पुरुष—मणिहिंति	भणिसिंसति	शौरसेनी	भणिसहिं
भणेहिंति	भणेषिंसति	प्रमाणे	भणेषहिं
भणिहिंते	भणिसिंसते		भणिसिंसहिं
भणेहिंते	भणेषिंसते		भणेषिंसहिं
भणिहिइरे	भणिसिसइरे		भणिसंसति
भणेहिइरे	भणेषिसइरे		भणेषंसति
			भणिसिंसति
			भणेषिंसति
			भणिसंते
			भणेषंते
			भणिसिंसते
			भणेषिंसते
			भणिसइरे
			भणेषइरे
			भणिसिसइरे
			भणेषिसइरे

[ 'ज्ज' अने 'ज्जा' नो उपयोग प्राकृतनी पेठे शौरसेनी वगेरे बधी भाषाओमां करवानो छे ]

ए रीते, व्यंजनांत धातुनां भविष्यत्काळनां बधी जातनां रूपो समजवानां छे अने प्राकृतरूपोनो ( भणिहिइ वगेरेनो ) उपयोग अपभ्रंशमां यथासंभव थइ शके छे.

हो ( भू )

स्वरांत धातु अने पुरुषबोधक प्रत्यय—ए बेनी—वच्चे भविष्यत्काळमां पण 'ज्ज' अने 'ज्जा' विकल्पे आवे छे.

आगळ जणावेला नियमो प्रमाणे 'हो' धातुनां ( बधा स्वरांत धातुनां ) छ अंगो थाय छे अने ते छ अंगोने भविष्यत्काळना पुरुषबोधक प्रत्ययो लगाडवार्थी अने ए प्रत्ययनिमित्तक थतो फेरफार ए अंगोमां करवार्थी स्वरांत धातुनां बधां रूपाख्यानो तैयार थाय छे.

छ अंगो: हो—हो, होअ, होएज्ज, होएज्जा, होज्ज, होज्जा.

पा—पा, पाअ, पाएज्ज, पाएज्जा, पाज्ज, पाज्जा.

नी—नी, नीअ, नीएज्ज, नीएज्जा, निज्ज, निज्जा.

[ बधा स्वरांत धातुनां छ छ अंगो उपर्युक्त रीते करी लेवानां छे ]

जे रीते 'भण्' नां बधी जातनां रूपो आगळ बताववामां आव्यां छे ते ज रीते आ छ ए अंगनां प्रत्येकनां बधी जातनां रूपो बनावी लेवानां छे. जेमके;

एकवचन

प्राकृतरू०— शौरसेनीरू०— पैशाचीरू०— अपभ्रंशरू०—  
मागधीरू०—

१ पुरुष—होस्सं	होस्सिमि	शौरसेनी	होसउं
होइस्सं	होइस्सिमि	प्रमाणे	होइसउं

होएस्सं	होएस्सिमि	होएसउं
होएज्जिस्सं	होएज्जिस्सिमि	होएज्जिसउं
होएज्जेस्सं	होएज्जेस्सिमि	होएज्जेसउं
होएज्जास्सं (ज्जस्सं)	होएज्जा (ज्ज) स्सिमि	होएज्जासउं
होज्जिस्सं	होज्जिस्सिमि	होज्जिसउं
होज्जेस्सं	होज्जेस्सिमि	होज्जेसउं
होज्जास्सं (ज्जस्सं)	होज्जा (ज्ज) स्सिमि	होज्जासउं

[ प्राकृत, शौरसेनी, मागधी, पैशाची अने अपभ्रंशानो मात्र एकज प्रत्यय लगाडीने नमूनारूपे 'हो' नां ए छए अंगनां रूपो उपर आपेलां छे, एज प्रकारे दरेक प्रत्यय लगाडीने 'हो' नां ( स्वरान्त धातुनां ) बधां रूपो समजी लेवानां छे. ]

एज रीते 'हो' नी पेडे पा, ला, दा, मिला, गिला अने वा वगेरे स्वरान्त धातुओनां दरेकनां छ छ अंगो करी बधां रूपारख्यानो बनावी लेवानां छे.

भविष्यत्कालनां संस्कृत सिद्धरूपोने पण वर्णविकारना नियमो लगाडी प्राकृतभां वापरी शक्य छे. जेमके:-

- स०- भोक्ष्यामः=भोक्त्वामो ( प्रा० )  
 भविष्यति=भविस्सइ ( ,, )  
 करिष्यति=करिस्सइ ( ,, )  
 चरिष्यति=चरिस्सइ ( ,, )  
 भविष्यामि=भविस्सामि ( ,, ) इत्यादि.

आर्षग्रंथोमां केटलांक रूपो तो आ ज प्रकारनां वपराएलां छे.

**क्रियातिपत्ति—( परोक्षभविष्य )**

ज्यारे शरतवाळां बे वाक्योनुं एक संयुक्त वाक्य बनेलुं होय अने तेमां देखाती बन्ने क्रियाओ कोइ सांकेतिक क्रिया जेवी जणाती होय त्यारे आ ' क्रियातिपत्ति ' नो प्रयोग थाय छे.

**प्राकृत, शौरसेनी, मागधी, पैशाची अने  
अपभ्रंशना प्रत्ययोः**

सर्व पुरुष, सर्व वचन } ज्ज, ज्जा, अन्त, माण

धातुने ' न्त, ' ' माण ' प्रत्यय लाग्या पछी तैयार थएल अकारांत अंगनां ते ते भाषा प्रमाणे नामनी प्रथमा विभक्ति जेवां ज रूपाख्यानो थाय छे.

व्यंजनांत—भणेज्ज, भणेज्जा, भणंतो, भणमाणो } सर्व पुरुष, सर्व वचन.  
स्वरांत—होज्ज, होज्जा, होंतो, होमाणो } " "

**आज्ञार्थ**

१ पुरुष— मु

मो

१ पालिमां वपरता आज्ञार्थ अने विध्यर्थ प्रत्ययो आ प्रमाणे छे:

**आज्ञार्थ**

**विध्यर्थ**

परस्मैपद { १ मि म. एय्यामि (प्रा० एज्जामि) ए, एय्याम(प्रा० एज्जाम).  
२ हि थ. एय्यासि (प्रा० एज्जासि) ए, एय्याथ(प्रा० एज्जाह).  
३ तु अंतु. एय्य ( प्रा० एज्ज ) ए, एय्यं.

आत्मनेपद { १ ए आमसे. एय्यं, ए एय्याम्हे.  
२ स्तु व्हो. एथो एय्यव्हो.  
३ तं अंतं. एथ एरं.

—जूओ पालिप्र० पृ० १९१ पंचमी तथा पृ० १९४ सप्तमी.

२ पुरुष— सु, \*इज्जसु, \*इज्जहि, \*इज्जे, हि ह  
( अप० इ, उ, ए )

३ पुरुष— उ ( शौ० दु ) न्तु  
सर्व पुरुष, सर्व वचन—उज्ज, उजा

उपरना बधा प्रत्ययो पर रहेतां धातुना अकारांत अंगना अंत्य  
' अ ' नो ए' थाय छे.

' मु ' अने ' मो ' प्रत्यय पर रहेतां धातुना अकारांत अंगना  
अंत्य ' अ ' नो ' आ ' अने ' इ ' विकल्पे थाय छे.

अकारांत अंगने लागेला ' हि ' प्रत्ययनो लोप थाय छे.

### हस—

१ पु०— हसामु, हसिमु, हसामो, हसिमो,  
हसेमु, हसमु. हसेमो, हसमो.

२ पु०— हससु, हसेसु, हसह, हसेह.  
हसेज्जसु, हसेज्जहि,  
हसेज्जे, हस.

३ पु०— हसउ, हसेउ. हसंतु, हसेंतु.

सर्व पु० सर्व वचन—हसेज्ज, हसेज्जा.

पालिना विध्यर्थप्रत्ययो थोडा रूपांतर साथे प्राकृतमां वपराया छे:  
प्राकृतमां धातुनां विध्यर्थक रूपोमां जे ' एज्ज ' अने ' एज्जा ' नो अंश  
आवे छे ते पालिना ' एय्य ' अने ' एय्या ' नुं जकारवाळुं रूपांतरमात्र  
छे अने ए पालिप्रत्ययो साथे बतावेलुं छे.

\* आ ऋणे प्रत्ययो धातुना अकारांत अंगने ज लागे छे.

१ कोई ठेकाणे तो ' ए ' ने बदले ' आ ' पण थई जाय छे.  
जेमके—सुण—' सुणेउ ' ने बदले सुणाउ ( भृणोतु )



हो—

१ पु०—	होआमु, होइमु, होएमु, होअमु, 'होएज्जामु, होएज्जिमु, होएज्जेमु, होएज्जमु, होज्जामु, होज्जिमु, होज्जेमु, होज्जमु, होमु, होज्ज, होज्जा.	होआमो, होइमो, होएमो, होअमो, होएज्जामो, होएज्जिमो, होएज्जेमो, होएज्जमो, होज्जामो, होज्जिमो, होज्जेमो. होज्जमो, होमो, होज्ज, होज्जा.
--------	---	--

पूर्व प्रमाणे 'हो' नां छ अंगो बनावी आज्ञार्थनां वधां रूपाख्यानो 'हस' नी पेटे साधवानां छे. अने ए रीते वधा स्वरांत धातुनां ( दा, ला, पा वगेरेनां ) रूपाख्यानो समजवानां छे.

[ शौरसेनीनो प्रत्यय मागधी, पैशाची अने अपभ्रंशमां षण वापरवानो छे ]

### शौरसेनी, मागधी अने पैशाचीनां रूपाख्यानो

हस

१ पु०	हसामु वगेरे प्राकृत प्रमाणे	हसामो वगेरे प्राकृत प्रमाणे.
२ पु०	हससु वगेरे " "	हसह वगेरे " "
३ पु०	हसट्ट, हसेट्ट	हसंतु वगेरे " "

### अपभ्रंशनां रूपाख्यानो

१ पु०	हसामु वगेरे प्राकृत प्रमाणे	हसामो वगेरे प्राकृत प्रमाणे
२ पु०	हसि, हसु, हसे, हससु वगेरे प्राकृत प्रमाणे	हसह वगेरे " "

३ पु०	हसदु, हसेदु, हसउ, हसेउ	हसंतु वगेरे प्राकृत प्रमाणे
-------	---------------------------	--------------------------------

हो

१ पु०	होआमु वगेरे प्राकृत प्रमाणे होइ, होउ, होए,	होआमो वगेरे प्राकृत प्रमाणे
२ पु०	होअसु वगेरे प्राकृत प्रमाणे	होअह वगेरे प्राकृत प्रमाणे
३ पु०	होअदु, होएदु होअउ, होएउ	होअंतु वगेरे प्राकृत प्रमाणे

ए रीते दरेक व्यजनांत अने स्वरांत वातुओनां रूपो करी लेवानां छे.

विध्यर्थनी बधी प्रक्रिया आज्ञार्थना जेवी छे, विशेष ए छे के, सर्वपुरुष अने सर्ववचनमां एक 'ज्जइ' प्रत्यय बधारे लागे छे, ए 'ज्जइ' प्रत्यय पर रहेतां पूर्वना 'अ' 'ए' थाय छे:

सर्वपुरुष	{ होज्जइ, होज्ज, होज्जा ( भवेत् ) हसेज्जइ, हसेज्ज, हसेज्जा ( हसेत् )
सर्ववचन	

[ आर्षग्रंथोमां विध्यर्थसूचक केटलांक खास रूपो मळी आवे छे, ते आ छे:—

१ जूओ पृ० १० असंयुक्त 'कादि' लोप—हसदु=हसउ

२ जूओ पृ० ३५ न्त=द नि० ( १ )

सिया	( स्यात् )
'चरे	( चरेत् )
पढे	( पठेत् )
अच्छे	( आच्छिन्द्यात् )
अठ्ठे	( आभिन्द्यात् )

आ रूपो विश्वर्थसूचक संस्कृत सिद्ध रूपो उपरथी सीधी रीते वर्णविकारना नियमो द्वारा सधाएलां छे. ते हकीकत तेने पडखे ( ) आ निशानमां आपेलां रूपो उपरथी जणाइ आवे छे. ए रीते बीजां संस्कृतरूपो उपरथी पण प्राकृतरूपो साधी शकाय छे. ]

### अनियमित रूपाख्यान

<sup>३</sup>अस्-थवुं

वर्तमानकाल

१ पुरुष	अत्थि, म्हि, <sup>३</sup> अंसि	अत्थि, म्हो, म्ह.
२ पुरुष	अत्थि, सि	अत्थि.
३ पुरुष	अत्थि	अत्थि.

१ पालिमां पण ऋणे पुरुषना एकवचनमां विश्वर्थसूचक 'ए' प्रत्यय वपराएले छे (जूओ पृ० २७५ १ टिप्पण) ए अनुसारे पण आ आर्षरूपो साधी शकाय छे.

२ प्राकृतमां 'अस्' धातुनां वणां थोडां रूपो थाय छे, भूतकाल सिवाय बीजा अर्थमां एक मात्र 'अत्थि' रूपथी पण काम चाली शके छे. पालिमां 'अस्' नां दरेक कालवार नोखां नोखां रूपो थाय छे अने पालिमां ए रूपो, संस्कृत रूपो साथे वणां मळतीं आवे छे:

## भूतकाळ

सर्व पुरुष, सर्व वचन— } आसि, अहोसि ।

विध्यर्थ, आज्ञार्थ, भविष्यत्काळ

सर्व पुरुष, सर्व वचन— } अत्थि ।

## अ ( पालिरूपो )

वर्तमाना—१ अस्मि, अग्निह	अस्म, अम्ह ( अम्हत्ते ) .
२ असि, अहि	अत्थ.
३ अत्थि	संत.
सप्तमी—१ अस्तं	अस्तसाम.
(विध्यर्थ) २ अस्त	अस्तथ.
३ अस्त,	अस्तुं,
सिया	सियुं.
पंचमी—१ अस्मि, अग्निह	अस्म, अम्ह.
(आज्ञार्थ) २ आहि,	अत्थ.
३ अत्थु,	संतु.
अद्यतनी—१ आसि	आसिम्ह
(भूतकाळ) २ आसि	आसित्थ
३ आसि	आसुं, आसिसु ( आसु )

—जूओ पालिप्र० पृ० १७८-१९८-१९२-२२३

'अस्' नां रूपो

३ जूओ आचारांगसूत्रनो आरंभ-

“पुत्थिमाओ वा दिसाओ आगओ अहं अंसि” इत्यादि.

आ आर्षरूप संस्कृतना 'अस्मि' रूपतुं रूपांतर जणाय छे.

### કૃ-કરવું

માત્ર ભૂતકાલ અને ભવિષ્યત્કાલમાં 'કૃ' ધાતુનો 'કા' આદેશ થાય છે:

#### ભૂતકાલ

કાસી, કાહી, કાહીઅ, કાઅસી, કાઅહી, કાઅહીઅ.

#### ભવિષ્યત્કાલ

પક્ત પ્રથમ પુરુષના એકવચનમાં 'કાહં' રૂપ વધારે થાય છે, બાકી વધાં રૂપો 'હો' ધાતુની સરસાં છે:

કાહિહ્, કાહિસિ, કાહિમિ ઇત્યાદિ ।

#### દા-દેવું.

માત્ર ભવિષ્યત્કાલમાં પ્રથમ પુરુષના એકવચનમાં 'દા' ધાતુનું 'દાહં' રૂપ વધારે થાય છે, બાકી વધાં રૂપો 'હો' ધાતુની સરસાં છે:

દાહં, દાહિમિ, દાહિસિ, દાહિહ્, ઇત્યાદિ ।

૧ 'કૃ' નું ભૂતકાલસૂચક 'અકાસિ' અને 'અકાસિં' (ત્રીજા પુરુષનું એકવચન અને પ્રથમ પુરુષનું એકવચન) રૂપ પાલિમાં થાય છે, એ, પ્રાકૃતના 'કાસી' રૂપ સાથે મળતું ગણાય સ્વરૂઃ—જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૨૨૫ 'કૃ'નાં રૂપો.

૨ પ્રાકૃતરૂપો સાથે મળતાં આવતાં 'કૃ'નાં ભવિષ્યત્કાલનાં પાલિરૂપો ધ્યા પ્રમાણે છે:

૧	કાહામિ	કાહામ.
૨	કાહિસિ	કાહિથ.
૩	કાહિતિ	કાહિંતિ.

—જૂઓ પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૨૦૯ 'કૃ'નાં રૂપો.

मात्र भविष्यत्कालमां नीचेना धातुओना नीचे प्रमाणे आदेशो  
थाय छे:

श्रु—	सोच्छ ।	दश—दच्छ ।	भिद्—भेच्छ ।
गम—	गच्छ ।	मुच—मोच्छ ।	भुज्—भोच्छ ।
रुद्—	रोच्छ ।	वच—वोच्छ ।	
विद्—	वेच्छ ।	छिद्—छेच्छ ।	

आ धातुओनां भविष्यत्काल संबंधी रूपाख्याना 'भण' धातुनी  
जेवां थाय छे. विशेषता ए छे के, आ धातुओने लागता भविष्यत्का-

१ प्राकृतमां 'श्रु' वगेरे धातुओनां 'सोच्छ' वगेरे अंगो बने  
छे तेम पालिमां पण बने छे:

		पालिअंगो	
श्रु—	सोस्त—	प्रथम पुरुषनुं एकवचन—	सोस्तं.
गम —	गच्छ—		
रुद्—	रुच्छ	”	गच्छिस्सामि.
		”	रुच्छिस्सामि.
दश	{ क्षक्य दिच्छ	तृतीय पुरुषनुं एकवचन—	दिच्छति.
मुच	मोक्ख	”	मोक्खति.
वच	वक्ख	”	वक्खति.
छिद्	छेच्छ	”	छेच्छति.
भुज्	भोक्ख	”	भोक्खति.

—जूओ पालिप्र० पृ० २०६-२०७.

[ वर्णपरिवर्तनना नियमद्वारा 'श्रु' वगेरेनां संस्कृत रूपोमांथी  
पण उपर जणावेलां प्राकृत अने पालिअंगो नीपजावी शक्य छे. द्रक्ष्यति,  
मोक्ष्यति, भोक्ष्यते, वक्ष्यति, छेत्स्यति, रुत्स्यति ( कल्पित ) श्रोष्यति—  
जूओ क्ष=क्ख, क्ष=च्छ, नि० २२ पृ० ३० स्त=च्छ नि० २६,  
पृ० ३२ अने संयुक्त 'मादि' लोप पृ० १५ ]

ઠના જેટલા પ્રત્યયો ' હિ ' આદિવાઝા છે તેમાંના ' હિ ' નો લોપ વિકલ્પે થાય છે તથા પ્રથમ પુરુષના એકવચનમાં એ વધા ધાતુઓનું એક અનુસ્વારાંત રૂપ પણ વધારે થાય છે:

૧ પુરુષ—સોચ્છં, સોચ્છમિ, સોચ્છેમિ, સોચ્છિહિમિ, સોચ્છેહિમિ,  
સોચ્છસ્સં, સોચ્છેસ્સં, સોચ્છિસ્સામિ, સોચ્છેસ્સામિ,  
સોચ્છિહામિ, સોચ્છેહામિ ।

૨ પુરુષ—સોચ્છિસિ, સોચ્છેસિ, સોચ્છિહિસિ, સોચ્છેહિસિ,  
સોચ્છિસે, સોચ્છેસે, સોચ્છિહિસે, સોચ્છેહિસે ।

૩ પુરુષ—સોચ્છિઙ્, સોચ્છેઙ્, સોચ્છિહિઙ્, સોચ્છેહિઙ્ ।  
સોચ્છિઙ્, સોચ્છેઙ્, સોચ્છિહિઙ્, સોચ્છેહિઙ્ । ઇત્યાદિ ।

[ સૂચના—આરુઢ્યાતને લગતા વધી ઢાષાના ( પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશના ) પ્રત્યયો આગલ જળાવેલા છે, આ ચાલુ પ્રકરણમાં પ્રેરકભેદી, સહ્યભેદી વગેરે આરુઢ્યાતને લગતી હકીકત જળાવવાની છે, તેમાં માત્ર પ્રાકૃતના જ એક એક પ્રત્યયદ્વારા વધાં ઉદાહરણો દેઝાડેલાં છે તો અભ્યાસીએ પોતાની મેલે પ્રેરકભેદી, સહ્યભેદી વગેરે અંગોને શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશ ઢાષાના પ્રત્યયો લગાડી તે તે ઢાષાનાં રૂપો વનાવી લેવાં ]

### પ્રેરકરૂપ

પ્રેરકઅંગ વનાવવાની રીત

૧ ધાતુને અ, એ, આવ અને આવે પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું પ્રેરક અંગ તૈયાર થાય છે.

૧ પાલિમાં પણ સાધારણ રીતે પ્રેરણાના અર્થમાં ' અ, ' ' એ, ' ' આપ ' અને ' આપે ' લગાડવાથી ધાતુમાત્રના ચાર અંગો વને છે:—

२ 'अ' अने 'ए' प्रत्यय पर रहेतां धातुना उपांत्य 'अ' नो 'आ' थाय छे।

धातु	प्रेरक अंगो
कृ-कर्	कार, कारे, कराव, करावे ।
हस्	हास, हासे, हसाव, हसावे ।
शम्-सम्-	साम, सामे, समाव, समावे ।
दृश-दरिस्-	दरिस, दरिसे, दरिसाव, दरिसावे ।
भ्रम्-भम्-	भाम, भामे, भमाव, भमावे ।
क्षम्-खम्-	खाम, खामे, खमाव, खमावे । इत्यादि ।

( कृ )	कार, कारे, काराप, कारापे.
( पच् )	पाच, पाचे, पाचाप, पाचापे.
( हच् )	घात, घाते, घाताप, घातापे.
( गम् )	गाम, गामे, गच्छाप, गच्छापे.
( ग्रह् )	गाह, गाहे, गाहाप, गाहापे.
( चिन्त् )	चिंताप, चिंतापे.
( चूर् )	चौराप, चौरापे.
( बुध् )	बोध, बोधे, बुझाप, बुझापे.

पालिमां वपराता 'आप' अने 'आपे' ज प्राकृतमां वपराता 'आव' अने 'आवे' छे ( जूओ पृ० २४ प-व, अं० १६ )

—जूओ पालिप्र० पृ० २२७—२२९.

१ 'आवि' अने 'आवे' प्रत्यय पर रहेतां पण आ नियम लागे छे एम कोइनो मत छे:

कोई-	हेमचंद्र-
कारावेइ ।	करावेइ ।
हासाविओ ।	हसाविओ ।



ए प्रकारे धातुमात्रनां प्रेरक अंगो तैयार करी लेवानां छे.

३ उपांत्यमां गुरु स्वरवाळा (स्वरादि वा व्यंजनादि) धातुने उपर जणावेल प्रत्ययो उपरांत विकल्पे 'अवि' प्रत्यय लगा-  
इवाथी पण तेनुं प्रेरक अंग तैयार थाय छे:

धातु—

प्रेरक अंगो—

तुष्-तोषि-तोसि-	तोसवि, तोस, तोसे, तोसाव, तोसावे ।
घुष्-घोषि-घोसि-	घोसवि, घोस, घोसे, घोसाव, घोसावे ।
मुष्-मोषि-मोसि-	मोसवि, मोस, मोसे, मोसाव, मोसावे ।
दुष्-दूषि-दूसि- दोसि }	दूसवि, दूस, दूसे, दूसाव, दूसावे । दोसवि, दोस, दोसे, दोसाव, दोसावे ।
दुह्-दोहि-	दोहवि, दोह, दोहे, दोहाव, दोहावे ।
मुह्-मोहि-	मोहवि, मोह, मोहे, मोहाव, मोहावे ।
भक्ष्-भक्षि-भक्खि-	भक्खवि, भक्ख, भक्खे, भक्खाव, भक्खावे ।
तक्ष्-तक्षि-तक्खि-	तक्खवि, तक्ख, तक्खे, तक्खाव, तक्खावे ।
पार-पारि-	पारवि, पार, पारे, पाराव, पारावे ।
चिल्-चिल्लि-	चिल्लवि, चिल्ल, चिल्ले, चिल्लाव, चिल्लावे ।
जीव-जीवि-	जीववि, जीव, जीवे, जीवाव, जीवावे ।
लुञ्च्-लुञ्चि-लुञ्चि-	लुञ्चवि, लुञ्च, लुञ्चे, लुञ्चाव, लुञ्चावे ।
शुष्-शोषि-सोसि	सोसवि, सोस, सोसे, सोसाव, सोसावे.
चूष्-चूषि-चूसि-	चूसवि, चूस, चूसे, चूसाव, चूसावे ।

इत्यादि

ए रीते उपांत्यगुरुवाळा धातुओनुं प्रेरक अंग बनावी लेवानुं छे.

४ भम (भ्रम) धातुनुं प्रेरक अंग 'भमाड' पण थाय छे:

भम-भमाड, भाम, भामे, भमाव, भमावे ।

ए रीते तैयार थएल प्रेरक अंगोने ते ते पुरुषबोधक प्रत्ययो लगाडवाधी तेनां दरेक प्रकारनां रूपाख्यानो तैयार थाय छे—ए रूपाख्यानो बनाववानी प्रक्रिया आगळ आवेल कर्तरिरूपाधिकारमां आवी गई छे. तो पण अहीं उदाहरण तरीके केटलांक रूपाख्यानो दर्शाववामां आवे छे:

### वर्तमानकाळ

- १ पु०—खामेमि, खामामि, खामामो, -<sup>१</sup>मु, -म, खामिमो, मु, -म,  
 खाममि, खामेमि, खामेमो, -मु, -म, खाममो, मु, -म ।  
 खामेमो-मु, -म,  
 खमावेमि, खमावामि, खमावामो, -मु, -म, खमाविमो, -मु, -म,  
 खमावमि, खमावेमि, खमावेमो, -मु, -म, खमावमो, -मु, -म,  
 खमावेमो, -मु, -म. इत्यादि ।  
 खामेज्ज, खामेज्जा, खमावेज्ज, खमावेज्जा ।

### भूतकाळ

- सर्वपुरुष, सर्ववचन—तोसवि-सी, -ही, -हीअ, तोस-सी, -ही, -हीअ,  
 तोसे-सी, -ही, -हीअ, तोसाव-सी, -ही, -हीअ,  
 तोसावेसी, -ही, -हीअ । इत्यादि ।

### भविष्यत्काळ

- ३ पु०—भक्खवि-हिइ, भक्ख-हिइ, भक्खे-हिइ, भक्खाव-हिइ,  
 भक्खावे-हिइ इत्यादि ।

१ - 'मु' - 'म' वगरे प्रत्ययो मूकेल्या छे, तो मूळ अंगने ए प्रत्ययो लगाडी 'खामामो' नी पेटे 'खामामु' 'खामाम' वगरे रूपो पोतानी मेळे वनाधी लेवां अने हचे पछी ज्यां आबुं आवे त्यां पण आ रीते ज समजी लेवुं.

### क्रियातिपत्ति-

सर्वपुरुष, सर्ववचन-भक्खवित्तो-विमाणो,-विज्ज,-विज्जा ।

भक्खंतो,-क्खमाणो,-क्खज्ज,-क्खज्जा ।

भक्खेत्तो,-क्खेमाणो,-क्खेज्ज,-क्खेज्जा ।

भक्खावंतो,-क्खावमाणो,-क्खावज्ज,-क्खावज्ज ।

भक्खावेत्तो,-वेमाणो,-वेज्ज,-वेज्जा । इत्यादि ।

### विध्यर्थ-आज्ञार्थ

२. पु०-हाससु, -सेसु, हासेज्जसु, हासेज्जहि, हासेज्जे, हास ।

हासेसु, हासेहि ।

हसा-वसु,-वेसु,-वेज्जसु,-वेज्जहि,-वेज्जे, हसाव ।

हसावेसु, हसावेहि ।

हासेज्जइ, हासेज्ज, हासेज्जा, हसावेज्जइ, हसावेज्ज, हसावेज्जा ।

इत्यादि ।

ए रीते प्रत्येक प्रेरक अंगने वधी जातना पुरुषबोधक प्रत्ययो लगाडी तेनां रूपाख्यानां समजी लेवानां छे.

ज्यारे प्रेरकसह्यभेद, प्रेरकवर्तमानकृदंत, प्रेरकभूतकृदंत अने प्रेरकभविष्यत्कृदंत बनाववुं होय त्यारे पण प्रेरकअंगने ज ते सह्यभेद वगेरेना प्रत्ययो लगाडी तेनां रूपाख्यानां बनावी लेवानां छे. ( आ संबधेनी विशेष माहिती सह्यभेदाधिकार अने कृदंताधिकारमां जणाववानी छे ).

## नामधातु

प्रेरकप्रक्रिया सिवाय संस्कृतमां बीजी पण अनेक प्रक्रियाओ छे, जेमके-<sup>१</sup>सन्नंतप्रक्रिया, यङंतप्रक्रिया, यङ्लुबंतप्रक्रिया अने नाम-धातुप्रक्रिया. परंतु प्राकृतमां ए प्रक्रियाओ माटे कोई खास विशेष

१ पालिमां पण सन्नंत, यङन्त, यङ्लुबंत अने नामधातुनी प्रक्रिया संस्कृतनी पेठे थाय छे:—

सन्नंत—	बुभुक्खति	( बुभुक्षते )
	जिघच्छति	( जिघत्सति )
	पिपासति	( पिपासति )
	जिर्णिसति	( जिर्णिषति )
		( जिर्णीषति )
	चिकिच्छति	} ( चिकित्सति )
	तिक्किच्छति	
	वीमंसते	( मीमांसते )
सन्नंतप्रेरक—	बुभुक्खयति	( बुभुक्षयति )
यङंत—	लालप्पति	( लालप्यते )
	दादहति	( जाव्वल्यते )
यङ्लुबंत—	चंकमति	( चङ्कमीति )
	जंगमति	( जङ्गमीति )
	लालपति	( लालपीति )
नामधातु—	पव्वतायति	( पर्वतायते—पर्वत इय आचरति )
	छत्तीयति	( छात्रीयति पुत्रम् )
	अतिहत्थयति	( अतिहस्तयति—हस्तिना अतिक्रामति )
	उपवीणयति	( धीणया उपगायति )
	कुसल्यति	( कुशलं पृच्छति )

विधान तो नहीं अने प्राकृत साहित्यमां ए प्रक्रियाणां रूपाख्याने उपलब्ध थाय छे एथी कल्पी शकाय छेके, ते ते प्रक्रियाणां( संस्कृत ) सिद्ध रूपोमां, आगळ जणावेल वर्णविकारना नियमानुसार फेरफार करी ते रूपोनो प्रयोग करवामां आवे ( ल ) छे. जेमके—

संस्कृत	प्राकृत
शुश्रूषति—	सुस्सुसइ । ( सन्नंत )
लालप्यते—	लालप्पइ । ( यडंत )
चङ्कमीति—	चंकमइ । ( यङ्लुबंत )
	चंकमणं । ( चङ्क्रमणम् )
	इत्यादि ।

मात्र नामधातु माटे विशेषता आ छे :

नामधातुओने लागेल ' य ' प्रत्ययनो लोप विकल्पे थाय छे.

गुरुकायते—गरुआइ, गरुआअइ ( गुरुरिव आचरति—गुरुनी जेवुं  
आचरण करे छे )

दमदमायते—दमदमाइ दमदमाअइ ( दम दम थाय छे )

लोहितायते— लोहिआए—इ, लोहिआअए—इ । ( लाल थाय छे )

हंसायते— हंसाए—इ, हंसाअए,—इ । ( हंसनी जेम आचरे छे )

तमायते— तमाए—इ, तमाअए—इ । ( अंधारा जेवुं छे )

अप्सरायते— अच्छराए,—इ, अच्छराअए—इ ।

( अप्सरानी जेम आचरे छे )

उन्मनायते— उम्मणाए—इ, उम्मणाअए,—इ । ( उन्मना थाय छे )

कष्टायते— कट्टाए,—इ, कट्टाअए,—इ ।

( कष्टने माटे क्रमण करे छे )

धूमायते	धूमाए-इ, धूमाअए-इ । ( धूमने उद्वमे छे )
सुखायते	सुहाए-इ, सुहाअए,-इ । (सुखने अनुभवे छे )
शब्दायते	सहाए, इ, सहाअए-इ । (शब्द करे छे-बोलावे छे)

इत्यादि.

### सहभेद

वर्तमानकाल, विध्यर्थ, आज्ञार्थ अने ( ह्यस्तन ) भूतकालमां धातुने ' ईअ ' अने ' इज्ज ' प्रत्यय लगाडवार्थी तेनुं सहभेदी अंग

१ पालिमां सहभेदी अंग बनाववा माटे ' य ' ' इय ' अने ' ईय ' तथा क्यांय ' इय्य ' ( प्रा० ईअ, इज्ज ) प्रत्ययनो व्यवहार याय छे:—

य—	पच्चते, पच्चति	( पच्यते )
	बुज्जते, बुज्जति	( बुध्यते )
	बुच्चते, बुच्चति	( उच्यते )
य अने इय—	तुस्तते, तुस्तियति	( तुष्यते )
	पुच्छते, पुच्छियति	( पृच्छयते )
	मंजियति	( मज्यते )
इय्य—	करिय्यति, करिय्यते	( क्रियते )
ईय—	महीयति	( मह्यते )
	मथीयति	( मथ्यते )
	करीयति	( क्रियते )
	कथ्यति	
	कथियरति	

बने. छे अने ते अंगने प्राकृत, शौरसेनी, मागधी, पैशाची अने अप-  
भ्रंश भाषाना ते ते पुरुषबोधक प्रत्ययो लगाडवाधी तेनां रूपारूयानो  
थाय छे.

### पैशाचीनी विशेषता

पैशाचीमां धातुनुं सह्यभेदी अंग बनाववुं होय तो पुरुषबोधक  
प्रत्ययो लगाडता पहेलां धातुने 'ईअ' 'इज्ज' ने बदले 'इय्य'  
प्रत्यय लगाडवो जोईए. जेमके,

सं०	प्रा०	शौ० मा०	पै०
गीयते	गिज्जए	गिज्जदे	गिय्यते
दीयते	दिज्जए	दिज्जदे	दिय्यते
रम्यते	रमिज्जए	रमिज्जदे	रमिय्यते
पठ्यते	पठिज्जए	पठिज्जदे	पठिय्यते

### कृ

'कृ' धातुनुं सह्यभेदी अंग बनाववुं होय तो पुरुषबोधक  
प्रत्ययो लगाडता पहेलां एने ('कृ' धातुने) ज 'इय्य' ने बदले  
'ईर' प्रत्यय लगाडवो जोईए.

सं० क्रियते प्रा० करिज्जए शौ० मा० करिज्जदे पै० कीरते  
करीअए करीअदे

### अपभ्रंशनी विशेषता

संस्कृतमां यता प्रथम पुरुषना 'क्रिये' रूपने बदले अपभ्रंशमां  
'कीसु' रूप पण वपराय छे अने पक्षे यथाप्राप्त.

## साधारण सहाभेदी अंगो

धातु	सहाभेदी अंग	धातु	सहाभेदी अंग
भण्—	भणीअ, भणिज्ज ।	पा—	पाईअ, पाइज्ज ।
हस्—	हसीअ, हसिज्ज ।	दा—	दाईअ, दाइज्ज ।
कथ्—कह्—	कहीअ, कहिज्ज ।	ला—	लाईअ, लाइज्ज ।
पत्—पड्—	पडीअ, पडिज्ज ।	ध्या—झा—	झाईअ, झाइज्ज ।
कथ्—बोल्—	बोलीअ, बोलिज्ज ।	हो—	होईअ, होइज्ज ।
		सू—	सूईअ, सूइज्ज ।
			इत्यादि ।

ए रीते धातुमात्रनां सहाभेदी अंगो बनावी लेवानां छे. आ अंगोनां रूपाख्यानो बनाववानी प्रक्रिया, कर्तरिरूपाधिकारमां जणावेल प्रक्रिया जेवी छे. जेमके—

## वर्तमानकाळ

( भण्यते ग्रन्थः )

३ पु०—( गंथो ) भणीअइ,—एइ, अए, एए, एज्ज, एज्जा  
भणिज्जइ, जेइ, ज्जए, ज्जेए, ज्जेज्ज, ज्जेज्जा ।

( भण्यन्ते ग्रन्थाः )

( गंथा ) भणीअंति, ते, एंति, एंते, भणीअइरे, एइरे  
भणिज्जंति, ते, ज्जेति, ज्जेते, ज्जइरे, ज्जेइरे,  
भणीएज्ज, एज्जा, भणिज्जेज्ज, ज्जेज्जा ।

इत्यादि ।

( कथ्यसे त्वम् )

२ पु०—( तुमं ) बोलीअसि, एसि, असे, एसे,  
बोलिज्जसि, ज्जेसि, ज्जसे, ज्जेसे



( कथ्यध्वे यूयम् )

( तुम्हे ) बोलीअह, एह, बोलीएइत्था, अइत्था ।

( त्वया अहं सूये )

त्वया वयं सूमहे

- १ पु०—( अहं ) सूईआमि, एमि, अमि, ( अम्हे ) सूईआमो, मु, म,  
 सूइज्जामि, जेमि, जामि      सूईइमो, मु, म,  
 सूईएज्ज, एज्जा      सूईएमो, मु, म,  
 सूइजेज्ज, जेज्ज ।      सूईअमो, मु, म,  
    सूइज्जामो, मु, म,  
    सूइज्जिमो, मु, म,  
    सूइजेमो, मु, म,  
    सूइज्जमो, मु, म,  
    सूईएब्ब, ज्जा,  
    सूइजेज्ज, ज्जा ।

विध्यर्थ

- |                  |                          |
|------------------|--------------------------|
| भणीअउ, एउ        | भणीअंतु, एंतु ।          |
| भणिज्जउ, जेउ     | भणिज्जंतु, जेंतु ।       |
| भणीएज्ज, ज्जा    | भणीएज्ज, ज्जा, ज्जइ ।    |
| भणीएज्जइ         |                          |
| भणिल्लेज्ज, ज्जा | भणिल्लेज्ज, ज्जा, ज्जइ । |
| भणिल्लेज्जइ      |                          |

आज्ञार्थ

- |                  |                      |
|------------------|----------------------|
| भणीअउ, एउ        | भणीअंतु, एंतु ।      |
| भणिल्लउ, जेउ     | भणिल्लंतु, ज्जेंतु । |
| भणीएज्ज, ज्जा    | भणीएज्ज, ज्जा ।      |
| भणिल्लेज्ज, ज्जा | भणिल्लेज्ज, ज्जा ।   |

भूत—( ह्यस्तनभूत )

भणीअसी, ही, हीअँ ।

भणिज्जसी, ही, हीअ ।

१ जे काळमां सह्यभेदसूचक 'ईअ' अने 'इज्ज' प्रत्यय धातुने नथी लागता ते काळमां तेनां सह्यभेदी रूपो कर्तारिरूपो जेवां समजवानां छे, जेमके—

( अद्यतन ) भूतकाळ—भण—भणीअ ।

भविष्यत्काळ—भण—भणिहिइ, भणिहिए, इत्यादि ।

क्रियातिपत्ति—भण—भणेज्ज, ज्जा, भणंतो, भणमाणो, इत्यादि ।

### प्रेरक सह्यभेद

१ धातुनुं प्रेरक सह्यभेदी रूप करवुं होय त्यारे धातुने प्रेरणा-सूचक एक मात्र ' आवि ' प्रत्यय लगाडी, ते तैयार थएल अंगने सह्यभेदसूचक 'ईअ' अने 'इज्ज' प्रत्यय पूर्वोक्त काळमां लगाडी प्रत्येक धातुनुं प्रेरक सह्यभेदी अंग बनाववानुं छे.

२ प्रेरणासूचक कोइ पण प्रत्यय लगाड्या विना मात्र उपांत्य 'अ' नो दीर्घ करी अने सह्यभेदसूचक 'ईअ' अने 'इज्ज' प्रत्यय पूर्वोक्त काळमां लगाडीने पण प्रत्येक धातुनुं प्रेरक सह्यभेदी अंग तैयार थाय छे.

( आ सिवाय बीजी रीते प्रेरक सह्यभेदी अंग बनी शकतुं नथी )

ए रीते तैयार थएल प्रेरक सह्यभेदी अंगनां रूपाख्यानोनी प्रक्रिया कर्तारि रूपाख्यानोनी प्रक्रिया जेवी छे.

प्रे० सङ्घ० प्रे०स०अंग-

कर + आवि-करावि + ईअ- करावीअ- करावीअइ, ए, सि, से,  
इत्यादि.

कर- कार + ईअ- कारीअ- कारीअइ, ए, सि, से,  
इत्यादि.

कर + आवि-करावि + इज्ज-कराविज्ज-कराविज्जइ, ए, सि, से,  
इत्यादि.

कर- कार + इज्ज- कारिज्ज- कारिज्जइ, ए, सि, से,  
इत्यादि.

हस + आवि-हसावि + ईअ- हसावीअ- हसावीअइ, ए, सि, से,  
इत्यादि.

हस + हास + ईअ- हासीअ- हासीअमि, आमि, एमि  
इत्यादि.

हस + हसावि + इज्ज-हसाविज्ज-हसाविज्जित्था, -विज्जेह,  
ज्जह, इत्यादि.

हस + हास + इज्ज-हासिज्ज-हासिज्जन्ति, न्ते, ज्जइरे,  
इत्यादि.

ए रीते धातु मात्रनां प्रेरक सङ्घभेदी अंगो तैयार करी सर्व  
काळनां रूपाख्यानो समजी लेवानां छे.

ज्यां प्रेरक अंगने 'ईअ' अने 'इज्ज'प्रत्यय नथी लागता त्यां  
प्रेरक अंगथी सीधा पुरुषबोधक प्रत्ययो लगाडी कर्तरिरूपाख्यानोनी  
पेठे प्रेरक सङ्घभेदी रूपाख्यानो समजवानां छे.

जेमके-भविष्यत्काळ

प्रे०

कर + आवि-करावि-कराविहि-इ, ए, -सि, -से, -मि,  
विहामि, विस्सामि, विस्सं

कर- कार -कारेहि-इ, ए, -सि, -से, -मि,  
रेहामि, रेस्सामि, रेस्सं

हस + आवि-हसावि-हसाविहि-न्ति, -न्ते, -इरे-त्था, ह,  
विस्सामो, विहामो, विस्सामु, विहामु,  
विस्साम, विहाम, विहिमो, विहिमु,  
विहिम, विहिस्सा, विहित्था

हास- हास -हासेहि-इ, ए, सि, से, मि,  
सेहामि, सेस्सामि, सेस्सं । इत्यादि.

क्रियातिपत्ति

कराविज्ज, ज्जा, करावंतो, करावमाणो ।

कारिज्ज, कारिज्जा, कारंतो, कारमाणो । इत्यादि.

### अनियमित सङ्घभेदी अंगो

दश- <sup>१</sup>दीस- दीसइ, दीसिज्जइ, दीसउ, दीससी, ही, हीअ ।

वच- <sup>१</sup>वुच्च- वुच्चइ, वुच्चिज्जइ, वुच्चउ, वुच्चसी, ही, हीअ ।

सङ्घ०

प्रे० प्रे० भ०

चि- चिच्चै- चिच्चइ, चिच्चिहिइ, चिच्चाविइ, चिच्चाविहिइ, इत्यादि.

चि- चिम्म- चिम्मइ, चिम्मिहिइ, चिम्माविइ, चिम्माविहिइ, इत्यादि.

हन्- हम्म- हम्मइ, हम्मिहिइ, हम्माविइ, हम्माविहिइ, इत्यादि.

खन्- खम्म- खम्मइ, खम्मिहिइ, खम्माविइ, खम्माविहिइ, इत्यादि.

दुह्- दुब्भ- दुब्भइ, दुब्भिहिइ, दुब्भाविइ, दुब्भाविहिइ, इत्यादि.

१ वर्तमानमां, विध्यर्थमां, आज्ञार्थमां अने ह्यस्तनभूतमां ज आ  
वे आदेशो वपराय छे.

२ आ वधा आदेशो वैकल्पिक छे अने मात्र सङ्घभेदनी ज गमे  
ते जातनी रचनामां वपराय छे.

लिह्- लिठ्-लिठ्भइ, लिठ्भहिइ, लिठ्भाविइ, लिठ्भाविहिइ, इत्यादि.  
 वह्- वुठ्भ-वुठ्भइ, वुठ्भहिइ, वुठ्भाविइ, वुठ्भाविहिइ, इत्यादि.  
 रुध्- रुठ्भ-रुठ्भइ, रुठ्भहिइ, रुठ्भाविइ, रुठ्भाविहिइ, इत्यादि.  
 दह्- डउझ-डउझइ, डउझहिइ, डउझाविइ, डउझाविहिइ, इत्यादि.  
 बन्ध्-वउझ-वउझइ, वउझहिइ, वउझाविइ, वउझाविहिइ, इत्यादि.  
 सं+रुध् संरुउझ-संरुउझइ, संरुउझहिइ, संरुउझाविइ, संरुउझाविहिइ, इत्यादि.  
 अणु+रुध्-अणुरुउझ-अणुरुउझइ, अणुरुउझहिइ, अणुरुउझाविइ,

अणुरुउझाविहिइ, इत्यादि.

उप+रुध्-उवरुउझ-उवरुउझइ, उवरुउझहिइ, उवरुउझाविइ,

उवरुउझाविहिइ, इत्यादि.

गम्- गम्म-गम्मइ, गम्महिइ, गम्माविइ, गम्माविहिइ, इत्यादि,

हम्- हस्स-हस्सइ, हस्सहिइ, हस्साविइ, हस्साविहिइ, इत्यादि.

भण्-भण्ण-भण्णइ, भण्णिहिइ, भण्णाविइ, भण्णाविहिइ, इत्यादि.

लुप्-लुप्प-लुप्पइ, लुप्पिहिइ, लुप्पाविइ, लुप्पाविहिइ, इत्यादि.

रुध्-रुव्व-रुव्वइ, रुव्विहिइ, रुव्वाविइ, रुव्वाविहिइ, इत्यादि,

लभ्-लठ्भ-लठ्भइ, लठ्भहिइ, लठ्भाविइ, लठ्भाविहिइ, इत्यादि.

कथ्-कत्थ-कत्थइ, कत्थिहिइ, कत्थाविइ, कत्थाविहिइ, इत्यादि.

भुज्-भुज्ज-भुज्जइ, भुज्जिहिइ, भुज्जाविइ, भुज्जाविहिइ, इत्यादि.

ह्- हीर-हीरइ, हीरिहिइ, हीराविइ, हीराविहिइ, इत्यादि.

तृ- तीर-तीरइ, तीरिहिइ, तीराविइ, तीराविहिइ, इत्यादि.

कृ- कीर-कीरइ, कीरेहिइ, कीराविइ, कीराविहिइ, इत्यादि.

[ प्राकृतमां 'कृ' नां सङ्ख्यभेदी अंगो बे थाय छे-कृ= 'कीर'  
 अने 'करीअ' 'करिउज,' त्यारे पैशाचीमां तो 'कृ'नुं 'कीर' अंग  
 ज वपराय छे: कीरते, कीरति ]

ज-जीर-जीरइ, जीरेहिइ, जीराविइ, जीराविहिइ, इत्यादि.

अर्ज-विढप्प-विढप्पइ, विढप्पेहिइ, विढप्पाविइ, विढप्पाविहिइ, इत्यादि.

ज्ञा-णव्व-णव्वइ, णव्वेहिइ, णव्वाविइ, णव्वाविहिइ, इत्यादि,

ज्ञा-णज्ज-णज्जइ, णज्जेहिइ, णज्जाविइ, णज्जाविहिइ, इत्यादि.

वि+आ-व्या+ह्-वाहिप्प-वाहिप्पइ, वाहिप्पेहिइ, वाहिप्पाविइ,

वाहिप्पाविहिइ, इत्यादि.

ग्रह-व्रेप्प-व्रेप्पइ, व्रेप्पेहिइ, व्रेप्पाविइ, व्रेप्पाविहिइ, इत्यादि,

स्युश-छिप्प-छिप्पइ, छिप्पेहिइ, छिप्पाविइ, छिप्पाविहिइ, इत्यादि,

सिच्  
स्निह् } सिप्प-सिप्पए, सिप्पेहिए, सिप्पाविइ, सिप्पाविहिइ, इत्यादि,

आरभ्-आढप्प-आढप्पेइ, आढप्पेहिए, आढप्पाविइ, आढप्पाविहिइ,

इत्यादि.

जि-जिच्च-जिच्चए, जिच्चेहिए, जिच्चाविइ जिच्चाविहिइ इत्यादि.

श्रु-सुच्च-सुच्चए, सुच्चेहिए, सुच्चाविइ, सुच्चाविहिइ, इत्यादि.

हु-हुच्च-हुच्चए, हुच्चेहिइ, हुच्चाविइ, हुच्चाविहिइ, इत्यादि.

स्तु-थुच्च-थुच्चइ, थुच्चेहिइ, थुच्चाविइ, थुच्चाविहिइ, इत्यादि.

लु-लुच्च-लुच्चइ, लुच्चेहिइ, लुच्चाविइ, लुच्चाविहिइ, इत्यादि.

पू-पुच्च-पुच्चइ, पुच्चेहिइ, पुच्चाविइ, पुच्चाविहिइ, इत्यादि.

धू-धुच्च-धुच्चए, धुच्चेहिइ, धुच्चाविइ, धुच्चाविहिइ, इत्यादि.

## પ્રકરણ ૧૩

### કૃદંત

#### વર્તમાનકૃદંત

૧ ધાતુના અંગને 'ન્ત' 'માણ' અને 'ઈ' પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું કર્તરિ-વર્તમાન-કૃદંત બને છે.

૨ ધાતુના પ્રેરક અંગને 'ન્ત' 'માણ' અને 'ઈ' પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું પ્રેરક-કર્તરિ-વર્તમાન-કૃદંત બને છે.

૩ ધાતુના સહ્યભેદી અંગને 'ન્ત' 'માણ' અને 'ઈ' પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું સહ્યભેદી-વર્તમાન-કૃદંત બને છે.

૪ ધાતુના પ્રેરક સહ્યભેદી અંગને 'ન્ત' 'માણ' અને 'ઈ' પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું પ્રેરક-સહ્યભેદી-વર્તમાન-કૃદંત બને છે.

૫ વર્તમાન કૃદંતના 'ન્ત' 'માણ' અને 'ઈ' પ્રત્યય પર રહેતાં પૂર્વના 'અ' નો વિકલ્પે 'એ' થાય છે.

#### કર્તરિ વર્તમાન કૃદંત

પું૦

ન૦

સ્ત્રી૦

મળ-મળંતો, મળમાગો । મળંતં, મળમાણં । મળંતી, મળંતા ।

( શૌ૦ મા૦ મળંદો )

૧ કૃદંતના રૂપાલ્યાનોની પ્રક્રિયા નામની જેવી છે.

૨ પાલિમાં પણ વર્તમાન કૃદંત બનાવવા માટે સર્વત્ર 'અંત' અને

'માન' પ્રત્યયનો ઉપયોગ થાય છે:—

મચ્છંતો, મચ્છમાનો

સ્ત્રી૦ મચ્છંતી,  
મચ્છતી.

કરોંતો, કુવ્યંતો, કુરુમાનો, કરાનો.

સ્વાદંતો, સ્વાદમાનો

—પાલિપ્ર૦ પૃ૦ ૨૪૮-૨૪૯.

૩ આ પ્રત્યયવાહ્યું રૂપ સ્ત્રીલિંગમાં જ વપરાય છે.

भणेतो, भणेमाणो । भणेतं, भणेमाणं । भणेंती, भणेंता ।  
 भणमाणी, भणमाणा ।  
 भणेमाणी, भणेमाणा ।  
 भणई, भणई ।

पा- पाअंतो, पाअमाणो । पाअंतं, पाअमाणं । पाअंती, पाअंता ।

( शौ० मा० पाअंदो )

पाएंतो, पाएमाणो । पाएंत्तं, पाएमाणं । पाएंती, पाएंता ।  
 पांतो, पामाणो । पांतं, पामाणं । पांती, पांता ।  
 पाअमाणी, पाअमाणा ।  
 पाएमाणी, पाएमाणा ।  
 पामाणी, पामाणा ।  
 पाअई, पाएई ।  
 पाई ।

रु-रवंतो, (शौ० मा० रवंदो) रवमाणो । रवंत्तं, रवमाणं । रवंती, रवंता ।

रवेंतो, रवेमाणो । रवेंत्तं, रवेमाणं । रवेंती, रवेंता ।  
 रवमाणी, रवमाणा ।  
 रवेमाणी, रवेमाणा ।  
 रवई, रवेई ।

ह० हरंतो (शौ० मा० हरंदो) हरमाणो । हरंतं, हरमाणं । हरंती, हरंता ।

हरेंतो हरमाणो । हरेंत्तं हरेमाणं । हरेंती, हरेंता ।  
 हरमाणी, हरमाणा ।  
 हरेमाणी, हरमाणा ।  
 हरई, हरेई ।

१ भणित्तो- जूओ दीर्घस्वर=ह्रस्वस्वर पृ० ४

२ रवंतो + रवंदो जूओ पृ० ३५ न्त=न्द,



वृष्-वरिसंतो, (शौ०मा०वरिसंदो) वरिसमाणो । वरिसंतं, वरिसमाणं ।

वरिसंती, वरिसंता ।

वरिसंतो, वरिसेमाणो । वरिसंतं, वरिसेमाणं । वरिसंती, वरिसंता ।

वरिसमाणी,

वरिसमाणा ।

वरिसेमाणी,

वरिसेमाणा ।

वरिसई, वरिसेई ।

नी-नेंतो, <sup>२</sup>(नेंदो शौ०मा०) नेमाणो । नेंतं, नेमाणं । नेंती, नेंता ।

नेमाणी, नेमाणा ।

नेई ।

तूस्-तूसंतो, (शौ०मा०तूसंदो) तूसमागो । तूसंतं, तूसमाणं ।

तूसंती, तूसंता ।

तूसंतो, तूसेमाणो । तूसंतं, तूसेमाणं । तूसंती, तूसंता ।

तूसमाणी, तूसमाणा ।

तूसेमाणी, तूसेमाणा ।

तूसई, तूसेई ।

दा-<sup>१</sup>देंतो (शौ०मा०देदो ) देमाणो । देंतं, देमाणं । देंती, देंता ।

देमाणी, देमाणा ।

देई ।

१ वरिसंतो + वरिसंदो - जूओ पृ० २७ स-श.

ए प्रमाणे तूशंदो,

शुशुशंदो,

शोशुशंदो वगेरे ।

२ जूओ पृ० २४६ नि० ६

३ दा+अ+अंतो=दा+ए-न्तो=देंतो ।

दा+अं+माणो=दा+ए+माणो=देमाणो ।

चल्-चलंतो, चलमाणो । चलंतं, चलमाणं । चलंती, चलंता ।

( शौ० मा० चलंदो )

चलेंतो, चलेमाणो । चलेंतं, चलेमाणं । चलेंती, चलेंता ।

चलमाणी, चलमाणा ।

चलेमाणी, चलेमाणा ।

चलई, चलेई ।

खिद्-खिजंतो, खिजमाणो । खिजंतं, खिजमाणं । खिजंती, खिजंता ।

( शौ० मा० खिजंदो )

खिजेंतो, खिजेमाणो । खिजेंतं, खिजेमाणं । खिजेंती, खिजेंता ।

खिजमाणी, खिजमाणा ।

खिजेमाणी, खिजेमाणा ।

खिजई, खिजेई ।

त्वर { तुर-<sup>१</sup>तुरंतो, तुरमाणो । तुरंतं, तुरमाणं । तुरंती, तुरंता ।  
तूर (शौ० मा० तुरंदो)

तुरेंतो, तुरेमाणो । तुरेंतं, तुरेमाणं । तुरेंती, तुरेंता ।

तुरमाणी, तुरमाणा ।

तुरेमाणी, तुरेमाणा ।

तुरई, तुरेई ।

शुश्रूष्-सुस्संतो, ( शौ० मा० सुस्संदो ) <sup>२</sup>सुस्समाणो ।

लालप्प-लालप्पंतो, ( शौ० मा० लालप्पंदो ) लालप्पमाणो ।

( पै० <sup>३</sup>ळळप्पंतो )

गुरुकाय<sup>४</sup>-गरुअंतो, ( शौ० मा० गरुअंदो ) गरुअमाणो ।

१ 'तुरंतो' नी पेडे 'तूरंतो' वगेरे रूपो पण करी लेवां.

२ सुस्ससंतं, सुस्ससंती वगेरे रूपो पण करी लेवां.

३ जूओ पृ० २६ ल-ळ.

४ 'गुरुकायते' नामधातुनु रूप छे, ए उपरथी 'गुरुकाय' ए वर्तमान कृदंतनु अंग बन्युं छे,

### प्रेरक कर्तरि वर्तमान कृदंत

कर—कारंतो<sup>१</sup>, ( शौ० मा० कारंदो ) कारमाणो ।

कारंतो, कारमाणो ।

करावंतो, करावमाणो ।

करावैतो, करावैमाणो ।

शुष—सोसर्वितो, ( शौ० मा० सोसर्विंदो ) सोसंतो, सोसंतो,

सोसावंतो, सोसावंतो

सांसविमाणो, सोसमाणो, सोसेमाणो, सोसावमाणो,

सोसावेमाणो इत्यादि.

### सहभेदी वर्तमान कृदंत

भण—भणिज्जंतो, भणिज्जमाणो, भणीअंतो, भणीअमाणो । पुं०—

( शौ० मा० भणिज्जंदो ) ( १प० भनिर्ण्यंतो )

भणिज्जंतं,—ज्जमाणं, भणीअंतं,—अमाणं । न०—

भणिज्जंती,—ता, ज्जई; भणीअंती,—ता, —णीअई } स्त्री०—

भणिज्जमाणी—णा; भणीअमाणी, भणीअमाणा ।

पुं०—

न०—

स्त्री०—

हन्—हम्मंतो, हम्ममाणो; हम्मंतं, हम्ममाणं; हम्मंती, ता,

हम्ममाणी,णा,हम्मई ।

१ 'कार' अंग उपर्युक्ती कारंती, करेई, कारमाणी, कारंतं वगैरे रूपो लपजायी लेवां.

२ जूओ पृ० २९१ पैशाचीनी विशेषता.

३ जूओ पृ० २३ णं-न.

## प्रेरक सहाभेदी कृदंत

( प्रेरक सहाभेदी अंग वनाववानी प्रक्रिया ' प्रेरकसहाभेद ' ने जणावतां जणावी छे. )

कर—करावि + ईअ—करावीअंतो,—अमाणो, इत्यादि ।

( शौ० मा० करावीअंदो ) ( पै० कराविद्यंतो )

कर—करावि + इज्ज— कराविज्जंतो, कराविज्जमाणो, इत्यादि ।

कर—कार + ईअ— कारीअंतो, कारीअमाणो, इत्यादि ।

कर—कार + इज्ज— कारिज्जंतो, कारिज्जमाणो, इत्यादि ।

चि— चिच्च + आवि— चिच्चावितो, चिच्चाविज्जमाणो, इत्यादि ।

प्राकृत अने पैशाचीमां वर्तमान कृदंतनां रूपो सरखां थाय छे, शौरसेनी अने मागधीमां जे विशेषता छे ते उदाहरणो साथे जणावी छे, अपभ्रंशमां शौरसेनी अने प्राकृत प्रमाणे समजवानुं छे.

शौरसेनी, मागधी के पैशाचीनां उदाहरणो मात्र एक ज लिंगमां मूकेलां छे पण अभ्यासिए एनां त्रणे लिंगी रूपो पोतानी मेले समजी लेवां.

पैशाचीना सहाभेदी वर्तमान कृदंतनी विशेषता जणावेली छे.

( कोइ पण भाषानुं रूप करती वखते ' वर्ण-विकार ' ना नियमो लक्ष्यमां राखवा )

## भूतकृदंत

कर्तार भूतकृदंत—सहाभेदी भूतकृदंत

१ धातुना अंगने 'अ' 'द' अने 'त' लागवाथी तेनुं ( बन्ने जातनुं ) भूतकृदंत बने छे.

२ 'अ' 'द' अने 'त' प्रत्यय पर रहेतां पूर्वना 'अ' नो 'इ' थाय छे. ( 'द' शौरसेनी, मागधी अने अपभ्रंशमां वपराय छे अने 'त' पैशाचीमां वपराय छे. )

कर्तरि भू०कृ०—गम+अ=गमिओ गमिदो, गमितो (गतः)

चल+अ=चलिओ चलिदो, चलितो(चलितः)इत्यादि.

सह्यभेदी भू०कृ०—कर+अ=करिओ करिदो, करितो कडो (कृतःकटः)

पढ+अ=पढिओ पढिदो, पढितो गंथो (पठितो

ग्रन्थः ) इत्यादि.

हस+अ=हसिअं हसिदं, हसितं (हसितम्)

लस+अ=लसिअं लसिदं, लसितं (लसितम्)

तुर+अ=तुरिअं तुरिदं, तुरितं (त्वारितम्) इत्यादि.

सुस्सूस+अ=सुस्सूसिअं सुस्सूसिदं, सस्सूसितं

( शुश्रूषितम् )

चंकम+अ=चंकमिअं चंकमिदं, चंकमितं (चङ्कमितम्)

ज्ञा +अ=ज्ञायं ज्ञादं, ज्ञातं ( ध्यातम् )

१ प्राकृतमां भूतकृदंतने माटे मात्र 'त (अ)' प्रत्यय वपराय छे, पालिमां ए 'त' उपरांत संस्कृतना 'कवतु' नी पेठे वीजो 'तवंतु' प्रत्यय पण वपराय छे:

त—हुतो ( हुतः )

तवंतु-हुतवा ( हुतवान् ) स्त्री० हुतवती ( हुतवती )

—भूतकृदंतने लगती पालिनी प्रक्रिया संस्कृतनी प्रक्रिया साथे मळती आवे छे—पालि प्र० पृ० २५१-२५३

लु +अ=लुअं लुदं, लुतं ( लूनम् )

हू +अ=हूअं हूदं, हूतं ( भूतम् )

प्रेरक भू० कृ०—

१ धातुने प्रेरणासूचक ' आवि ' प्रत्यय लगाड्या पछी अथवा धातुना उपान्त्य 'अ' नो दीर्घ कर्या पछी भूतकृदंतनो 'अ' प्रत्यय लगाड्याथी तेनुं प्रेरक भूतकृदंत बने छे.

कर— कराषि+अ-कराविअं कराविदं, करावितं ( कारितम् )

कारि+अ-कारिअं कारिदं, कारितं

हस— हसाषि+अ-हसाविअं हसाविदं, हसावितं ( हासितम् )

हासि+अ-हासिअं हासिदं, हासितं इत्यादि

आर्ष ग्रंथोमां के अवर्त्तान प्राकृतमां केटलेक स्थळे संस्कृतनां सिद्धरूपो उपरथी पण भूतकृदंतनां रूपो बनाववामां आल्यां छे:

गतम्— गयं ।

मतम्— मयं ।

कृतम्— कृदं ।

हृतम्— हृदं ।

मृतम्— मृदं ।

जितम्— जिअं ।

तप्तम्— तप्तं । वगेरे

भविष्यत्कृदंत—

धातुना अंगने ' स्संत ' ' स्समाण ' अने ' स्सई ' प्रत्यय लगा-

१ जूओ धातुं ६६-त=ड.

२ स्स + अंत = स्संत । स्स + माण = स्समाण ।

स्स + ई = स्सई. जूओ पृ० २९९ वर्तमानकृदंत.

डवाथी तेनुं भविष्यत्कृदंत' बने छे:

करिष्यन्-करिस्संतो ( शौ० मा० करिस्संतो ) इत्यादि ।

करिष्यमाणः-करिस्समाणो इत्यादि ।

### हेत्वर्थकृदंत

१ धातुना अंगने ' तुं ' ' दुं ' अने ' तए ' प्रत्यय लगाडवाथी तेनुं हेत्वर्थकृदंत' बने छे.

२ उपर जणावेला त्रणे प्रत्ययो ( ' तुं ' ' दुं ' अने ' तए ' ) पर रहेतां पूर्वना ' अ ' नो ' इ ' अने ' ए ' धाय छे.

( ' दुं ' शौरसेनी, मागधी अने अपभ्रंशमां वपराय छे अने प्राकृत तथा पैशाचीमां ' तुं ' वपराय छे. )

१ भविष्यत्कृदंतनां पालिरूपो आ प्रमाणे छे:

-गमिस्सं ( गमिष्यन् ) स्त्री-गमिस्सती  
गमिस्संती

करिस्सं ( करिष्यन् )

चरिस्सं ( चरिष्यन् )

' गमिष्यन् ' वगेरे सिद्धरूपोने छेडे रहेला ' न् ' नो अनुस्वार करवाथी पालिनां ' गमिस्सं ' वगेरे रूपो तैयार थयेलां छे-पालिप्र० पृ० २४८-२४९

२ पालिभाषामां हेत्वर्थकृदंत करवाने माटे धातुने ' तुं ' ' तवे ' ' ताथे ' अने ' तुये ' प्रत्ययो लगाडवामां आवे छे :

मंतुं । कातवे ( कर्तुम् ) नेतवे ( नेतुम् )

दक्खिताथे ( द्रष्टुम् ) गणेतुये ( गणयितुम् ) वगेरे.

—जूओ पालिप्र० पृ० २५७-२५८.

तुं—दुं—

भण्-भण+तुं-भणितुं भणेतुं, भणितुं, भणितुं (भणितुम्-भणवाने माटे)  
 हस्-हस+तुं-हसितुं, हसेतुं हसितुं, हसितुं (हसितुम्-हसवाने माटे)  
 हो-होअ-तुं-होइतुं, होएतुं होइतुं, होइतुं (भवितुम्-थवाने माटे)  
 भण्-भणौवि+तुं-भणावितुं, भणावितुं, भणावितुं ( भणाववा माटे )  
 कर-करावि+तुं-करावितुं, करावितुं, करावितुं ( कराववा माटे )  
 कर-कार+तुं-कारितुं, कारेतुं कारितुं, कारितुं ( कराववा माटे )  
 हस्-हास+तुं-हासितुं, हासेतुं हासितुं, हासितुं ( हसाववा माटे )  
 शुश्रूष्-सुस्सूस+तुं-सुस्सूसितुं, सुस्सूसेतुं सुस्सूसितुं, सुस्सूसितुं  
 ( शुश्रूषा करवा माटे )

चङ्गम्य-चंकम+तुं-चंकमितुं, चंकमेतुं चंकमितुं, चंकमितुं

( चंकमण करवा माटे ) इत्यादि.

### अनियमित हेत्वर्थकृदन्त

कृ + तुं	-	का + तुं	=	कातुं	( कर्तुम् )
ग्रह् + तुं	-	घेत् + तुं	=	घेतुं	( ग्रहीतुम् )
त्वर् + तुं	-	तुर् + इतुं	=	तुरितुं	} ( त्वरितुम् )
	-	तुर् + एतुं	=	तुरेतुं	
दृश् + तुं	-	दृङ् + तुं	=	दृङ्गुं	( द्रष्टुम् )
भुञ् + तुं	-	भोत् + तुं	=	भोत्तुं	( भोक्तुम् )
मुञ् + तुं	-	मोत् + तुं	=	मोत्तुं	( मोक्तुम् )
रुद् + तुं	-	रोत् + तुं	=	रोत्तुं	( रोदितुम् )
वच् + तुं	=	वोत् + तुं	=	वोत्तुं	( वक्तुम् )

१ प्रेरकहेत्वर्थकृदन्तनी रचनां प्रेरक भूतकृदन्तनी जेवी ज छे,



१	त्तए				
	कर	-	कर	+	त्तए = करेत्तए करित्तए
	सिज्झ	-	सिज्झ	+	त्तए = सिज्झित्तए (सेद्धुम्)
	उववज्ज	-	उववज्ज	+	त्तए = उववज्जित्तए (उपपत्तुम्)
	विहर्	-	विहर	+	त्तए = विहरित्तए (विहर्तुम्)
	पास्	-	पास	+	त्तए = पासित्तए (द्रष्टुम्)
	गम्	-	गम	+	त्तए = गमित्तए (गन्तुम्)
	पव्वज्	-	पव्वज	+	त्तए = पव्वइत्तए (प्रव्रजित्तुम्)
	आहर्	-	आहार	+	त्तए = आहारित्तए (आहर्तुम्)
	दल्	-	दल	+	इत्तए = दलइत्तए (दातुम्)
	अच्चासाद्	-	अच्चासाद्	+	त्तए = अच्चासादेत्तए (अत्याशात- यित्तुम्)

१ विशेषे करीने आ प्रत्ययनो उपयोग आर्षग्रंथोमां थएलो छे. वैदिक संस्कृतना अने पालिना तुमर्थक ' तवे ' प्रत्ययनी साथे आ ' त्तए ' प्रत्ययनी विशेष समानता छे ( जूओ पाणिनि-३-४-९ वैदिक प्र० तथा पृ० ३०७ नी १ टिप्पणी.

२ " अंतं करेत्तए " " सिज्झित्तए " " देवत्ताए उववज्जित्तए " " भुंजमाणे विहरित्तए " - भगवतीसू० श० ७, उ० ७ पृ० ३११ स०  
३ रुवाइं पासित्तए " देवलोगं गमित्तए " - भगवतीसू० श० ७, उ० ७ पृ० ३१२ स०.

४ " पव्वजाए पव्वइत्तए " " अप्पणा आहारित्तए " " सुण-याणं दलइत्तए " - भगवतीसू० श० ३, उ० २ पृ० १७१ स०.

५ आर्षताने लीधे ' हर् ' नो ' हार ' थयो छे.

६ आर्षताने लीधे अर्ही ' इ ' आगमरूपे थयो छे.

७ " सयमेव अच्चासादेत्तए " - भगवतीसू० श० ३, उ० २ पृ० १७२ स०.

‘समभिलोक्-’ समभिलोक + तए = समभिलोएत्तए ( समभिलो-  
कितुम् )

### अपभ्रंश

धातुना अंगने ‘ एवं ’ ‘ अण ’ ‘ अणहं ’ ‘अणहिं’ ‘एप्पि’  
‘ एप्पिणु ’ ‘ एवि ’ अने ‘ एविणु ’ प्रत्यय लगाडवाथी अपभ्रंशानुं  
हेत्वर्थकृदंत बने छे.

#### एवं—

चय्	+	एवं	=	चएवं	( त्यक्तुम् )
दा	+	एवं	=	देवं	( दातुम् )

#### अण—

भुंज्	+	अण	=	भुंजण	( भोक्तुम् )
कर	+	अण	=	करण	( कर्तुम् )

#### अणहं—

सेव्	+	अणहं	=	सेवणहं	( सेवितुम् )
भुंज्	+	अणहं	=	भुंजणहं	( भोक्तुम् )

#### अणहिं—

मुंच्	+	अणहिं	=	मुंचणहिं	( मोक्तुम् )
भुंज्	+	अणहिं	=	भुंजणहिं	( भोक्तुम् )

#### एप्पि—

कर्	+	एप्पि	=	करेप्पि	( कर्तुम् )
जि	+	एप्पि	=	जेप्पि	( जेतुम् )

८ “ सपडिदिस्तिं समभिलोएत्तए ”—भगवतीसू० श० ३,  
उ० २ पृ० १६८ स०,

## एप्पिणु—

कर्	+	एप्पिणु	=	करेप्पिणु	( कर्तुम् )
चय्	+	एप्पिणु	=	चएप्पिणु	( त्यक्तुम् )

## एवि—

कर्	+	एवि	=	करेवि	( कर्तुम् )
पाल्	+	एवि	=	पालेवि	( पालयितुम् )

## एविणु—

कर्	+	एविणु	=	करेविणु	( कर्तुम् )
ला	+	एविणु	=	लेविणु	( लातुम् )

केटलेक स्थले संस्कृतनां सिद्ध रूपो उपरथी पण हेत्वर्थकृदं-  
तनां रूपोने बनावेलां छे:

लळ्युम्	-	लळुं ।	
रोद्धुम्	-	रोद्धुं ।	
योद्धुम्	-	जोद्धुं ।	
कर्तुम्	-	कट्टुं ।	वगेरे

## संबंधकभूतकृदंत—

१ धातुना अंगने ' तुं ' ' अ ' ' तूण ' ' तुआण ' ' इत्ता '

१ जूओ पातुं ३५ त-ट्ट नि० २९

२ ' इत्ता', ' इत्ताण', ' आय' अने ' आए' प्रत्ययनो उपयोग खास करीने आर्षप्राकृतमां थएलो छे. पालिमां आ अर्थमां ' त्वा ' ( क्यांय ' इत्वा ' ( आर्षप्रा०—' इत्ता ' ) ' त्वान ' ( क्यांय ' इत्वान ' ) ( आर्षप्रा०—' इत्ताण ' ) अने ' तून ' ( प्रा० ' तून ' के ' ऊण ' ) प्रत्ययनो उपयोग थाय छे:—

त्वा-कत्वा, करित्वा ( आर्षप्रा० करित्ता ) ( कृत्वा )

गत्वा ( गत्वा )

‘ इत्ताण ’ • आय ’ અને ‘ आए ’ प्रत्यय लगाडवाधी तेनुं संबंधक भूतकृदंत बने छे.

शौरसेनी અને मागधीमां संबंधकभूतकृदंत करवा माटे धातुने ‘ इय ’ અને ‘ दूण ’ प्रत्यय लागे छे तथा प्राकृतना ‘ त ’कारादि प्रत्ययो पण ‘ द ’कारादि करीने लगाडाय छे અને ‘ इत्ता ’

हंत्वा	( हत्वा )
जहित्वा }	( हित्वा )
जहत्वा }	( हात्वा )
छिदित्वा ( आर्षप्रा० छिदित्ता )	( छित्वा )
सुणित्वा ( ,, सुणित्ता )	( श्रुत्वा )
जिणित्वा ( ,, जिणित्ता )	( जित्वा )
पापुणित्वा ( आर्षप्रा० पापुणित्ता )	( प्राप्य )
त्वान— कत्वान	
गंत्वान	
हंत्वान	
जहित्वान ( आर्षप्रा० जहित्ताण )	
तून— कत्तून	
गंतून	
हंतून	

संस्कृतमां जेम उपसर्गवाळा धातुने माटे ‘ क्त्वा ’ ने बदले ‘ य ’ वपराय छे तेम पालिमां ( पालिमां उपसर्ग होवानो कांइ नियम नथी ) पण बनेलुं छे: उपनीय ( नी + त्वा )

अभिवंदिय ( वन्द् + इत्वा )

अभिज्जाय ( ज्ञा + त्वा )

आर्षप्राकृतमां पण ‘ आय ’ અને ‘ आए ’ छेडावाळां संब-  
ધક ભૂતકૃદંતો મઢે છે તે આ પાલિનાં ‘ ય ’ છેડાવાळाં રુપો સાથે  
મઢતાં આવે છે:—પાલિ પ્રા० પૃ० ૨૫૫-૨૫૬

‘इत्ताण’ प्रत्ययो षण वपराय छे.

पैशाचीमां ए अर्थमां ‘तून’ प्रत्यय वपराय छे.

अपभ्रंशमां ए अर्थमां ‘इ’ ‘इउ’ ‘इवि’ अने ‘अवि’ तथा ‘एप्पि,’ ‘एप्पिणु,’ ‘एवि’ अने ‘एविणु’ प्रत्ययनो व्यवहार थाय छे.

२ अपभ्रंश सिवायना उपर जणाविला बीजा प्रत्ययो पर रहेतां प्रयोगानुसारे पूर्वना ‘अ’ नो ‘इ’ अने ‘ए’ थाय छे.

३ केटलेक ठेकाणे प्राकृतना ‘त’कारादि प्रत्ययोना ‘त’ नो लोप षण थइ जाय छे (जूओ असंयुक्त ‘कादि’ लोप पृ० १० नि० २ )

४ उपर जणाविला प्रत्ययोमां जे प्रत्ययो ‘ण’ छेडावाळा छे तेने अंते विकल्पे अनुस्वार थाय छे.

**अपवाद—शौरसेनी**

शौरसेनीमां ‘कृ’ अने ‘गम्’ धातुनुं संबधक भूतकृदंत ‘कडुअ’ अने ‘गडुअ’ बने छे: ( कृ + अडुअ = कडुअ-कृत्वा ( गम् + अडुअ = गडुअ-मत्वा )

**अपवाद—पैशाची**

‘द्वा’ छेडावाळां संस्कृत रूपोनुं संबधक भूतकृदंत करवा माटे पैशाचीमां ए ‘द्वा’ ने बदले ‘दून’ अने ‘त्थून’ वापरवामां आवे छे:

नदून, नत्थून ( सं० नद्वा )

तदून, तत्थून ( सं० तद्वा ) वगेरे

**अपवाद—अपभ्रंश**

मात्र एक ‘गम्’ धातुनुं संबधक भूतकृदंत कश्वा माटे अप-

અંશના ઉપર્યુક્ત પ્રત્યયો લગાડવા ઉપરાંત 'પિ' અને 'પિણુ' પ્રત્યયો પણ લગાડવાના છે:

ગમ્ + પિ = ગમ્પિ - ગત્વા ।

ગમ્ + પિણુ = ગમ્પિણુ - ગત્વા ।

## ભાષાવાર ઉદાહરણો

પ્રાકૃત

હસ- હસ + તું = હસિતું, હસેતું, ( હસિત્વા )

હો- હોઅ + તું = હોઈતું, હોઈતું, ( ભૂત્વા )

હસ્- હસ + અ = હસિઅ, હસેઅ, ( હસિત્વા )

હો- હોઅ + અ = હોઈઅ, હોઈઅ, ( ભૂત્વા )

હસ્- હસ + તૂણ = હસિઝ્ણ, હસિઝ્ણ, હસેઝ્ણ, હસેઝ્ણ  
( હસિત્વા )

હો- હોઅ + તૂણ = હોઈઝ્ણ, હોઈઝ્ણ, હોઈઝ્ણ, હોઈઝ્ણ  
( ભૂત્વા )

હસ્- હસ + તુઆણ = હસિઝાણ, હસિઝાણ, હસેઝાણ, હસેઝાણ  
( હસિત્વા )

હો- હોઅ + તુઆણ = હોઈઝાણ, હોઈઝાણ, હોઈઝાણ, હોઈઝાણ  
( ભૂત્વા )

મળ્-મળાવિ + તું = મળાવિતું ( માળયિત્વા )

„ + અ = મળાવિઅ

„ + તૂણ = મળાવિઝ્ણ, મળાવિઝ્ણ

„ + તુઆણ = મળાવિઝાણ, મળાવિઝાણ

૧. આ પ્રેરક સંબંધક ભૂતકૃદંત છે અને એની રચના પ્રેરક ભૂત-કૃદંતની જેવી છે.

- भण्-भाण + तुं = भाणितं, भाणेतं  
 ,, + अ = भाणित, भाणेत  
 ,, + तूण = भाणित्ठण, भाणित्ठणं; भाणेत्ठण, भाणेत्ठणं  
 ,, + तुआण, = भाणित्ताण, भाणित्ताणं, भाणेत्ताण,  
 भाणेत्ताणं

कर-करावि + तुं = करावितं ( कारयित्वा )

- ,, + अ = करावित  
 ,, + तूण = करावित्ठण, करावित्ठणं  
 ,, + तुआण, = करावित्ताण, करावित्ताणं  
 ,, कार + तुं = कारितं, कारेतं  
 ,, + अ = कारित, कारेत  
 ,, + तूण = कारित्ठण, कारित्ठणं, कारेत्ठण, कारेत्ठणं  
 ,, तुआणं, कारित्ताण, कारित्ताणं, कारेत्ताण, कारेत्ताणं

शुश्रूष्-सुस्सूत्त + तुं = सुस्सूत्तितं, सुस्सूत्तेतं

- ,, + अ = सुस्सूत्तित, सुस्सूत्तेत  
 ,, + तूण = सुस्सूत्तित्ठण, सुस्सूत्तित्ठणं, सुस्सूत्तेत्ठण,  
 सुस्सूत्तेत्ठणं  
 ,, + तुआण = सुस्सूत्तित्ताण, सुस्सूत्तित्ताणं, सुस्सूत्तेत्ताण  
 सुस्सूत्तेत्ताणं.

चङ्कम्य-चंकम + तुं = चंकमितं, चंकमेतं

- ,, + अ = चंकमित, चंकमेत  
 ,, + तूण = चंकमित्ठण, चंकमित्ठणं; चंकमेत्ठण, चंकमेत्ठणं  
 ,, + तुआण = चंकमित्ताण, चंकमित्ताणं, चंकमेत्ताण,  
 चंकमेत्ताणं.

कर-	इत्ता	= करित्ता	( कृत्वा )
कर-	इत्ताण	= करित्ताण, करित्ताणं	
कह-	इत्ता	= कहित्ता,	( कथयित्वा )
कह-	इत्ताण	= कहित्ताण, कहित्ताणं	
गम-	इत्ता	= गमित्ता,	( गत्वा )
गम-	इत्ताण	= गमित्ताण, गमित्ताणं	
गह+	आय	= गहाय	( गृहीत्वा )
संपेह+	आए	= संपेहाए	( संप्रेक्ष्य )
आया+	आए	= आयाए	( आदाय )

### शौरसेनी, मागधी—

हो	+ इय	= हविय,	होत्ता	( भूत्वा )
”	+ दूण	= होदूण	”	
पढ	+ इय	= पढिय,	पढित्ता	( पठित्वा )
पढ	+ दूण	= पढिदूण	”	
रम	+ इय	= रमिय,	रंता	( रन्त्वा )
रम	+ दूण	= रंदूण	”	

### पैशाची—

गम्	+ तून	= गंतून	( गत्वा )
रम्	+ तून	= हसितून	( हसित्वा )
पढ	+ तून	= पढितून	( पठित्वा )
कध	+ तून	= कधितून	( कथयित्वा )

१ भगवतीसूत्र० रा० श० ३, उ० २—“ रयणाणि गहाय ”

“ पढिग्गहियं गहाय ”—पृ० १७०—१७१.



## अपभ्रंश—

लह	+ इ	= लहि	( लब्ध्वा )
कर	+ इउ	= करिउ	( कृत्वा )
कर	+ इवि	= करिवि	( " )
कर	+ अवि	= करवि	( " )
कर	+ एप्पि	= करेप्पि	( " )
कर	+ एप्पिणु	= करेप्पिणु	( " )
कर	+ एविणु	= करेविणु	( " )
कर	+ एवि	= करेवि	( " )

## अनियमित संबंधक भूतकृदंत ( प्राकृत )

कृ	+ तुं	= काउं,
„	+ तूण	= काऊण, काऊणं,
„	+ तुआण	= काउआण, काउआणं.
ग्रह्	+ तुं	= घेतुं,
„	+ तूण	= घेतूण, घेतूणं,
„	+ तुआण	= घेतुआण, घेतुआणं.
त्वर्	+ तुं	= तुर + उं = तुरिउं, तुरेउं,
„	+ अ	= „ + अ = तुरिअ, तुरेअ,
„	+ ऊण	= „ + ऊण = तुरिऊण, तुरिऊणं; तुरेऊण, तुरेऊणं.
„	+ उआण	= „ + उआण = तुरिउआण, तुरिउआणं; तुरेउ- आण, तुरेउआणं.
दृश्	+ तुं	= दृद्ध + उं = दृद्धुं
„	+ तूण	= दृद्ध + ऊण = दृद्धूण, दृद्धूणं

- ,, + तुआण = दड् + उआण = दडुआण, दडुआणं.  
 भुञ् + तुं = भोत् + तुं = भोत्तुं,  
 ,, + तूण = ,, + तूण = भोत्तूण, भोत्तूणं,  
 ,, + तुआण = ,, + तुआण = भोत्तुआण, भोत्तुआणं.  
 मुच् + तुं = मोत् + तुं = मोत्तुं  
 ,, + तूण = ,, + तूण = मोत्तूण, मोत्तूणं  
 ,, + तुआण = ,, + तुआण = मोत्तुआण, मोत्तुआणं.  
 रुद् + तुं = रोत् + तुं = रोत्तुं  
 ,, + तूण = रोत् + तूण = रोत्तूण, रोत्तूणं  
 ,, + तुआण = रोत् + तुआण = रोत्तुआण, रोत्तुआणं.  
 वच् + तुं = वोत् + तुं = वोत्तुं,  
 ,, + तूण = वोत् + तूण = वोत्तूण, वोत्तूणं,  
 ,, + तुआण = वोत् + तुआण = वोत्तुआण, वोत्तुआणं.  
 वन्द + तुं = वंदित्तुं, बंदित्तुं.

[ संस्कृतनां सिद्ध संबंधक भूतकृदंतो षण थोडा फेरफार साथे प्राकृतमां वपरायां छे:

आदाय—आयाय	वन्दित्वा--वंदित्ता.
गत्वा—गत्ता, गच्चा.	विप्रजहाय—विप्पजहाय.
ज्ञात्वा—नच्चा.	श्रुत्वा—सोच्चा.
नत्वा—नच्चा.	सुत्प्त्वा—सुत्ता.
बुद्ध्वा—बुज्झा.	संहत्य—साहट्ट.
भुक्त्वा—भोच्चा.	हत्वा—हंता
मत्वा—मत्ता, मच्चा.	

इत्यादि ]

### विध्यर्थ-कृदंत—

विध्यर्थ कृदंतनी साधना विध्यर्थ कृदंतना संस्कृत सिद्ध रूपो उपरथी करवानी छे, तो पण तेने लगता केटलाक प्राकृत प्रत्ययो आ रीते छे:

१ धातुने 'तव्,' ( शौ० 'दव्' ) 'अणिज्ज' अने 'अणीअ' 'प्रत्यय' लगाडवार्थी तेनुं विध्यर्थ-कृदंत बने छे.

२ 'तव्' अने 'दव्' प्रत्यय पर रहेतां प्रायः पूर्वना 'अ' नो 'इ' तथा 'ए' थाय छे.

१ विध्यर्थ कृदंतो सह्यभेदी होय छे.

२ विध्यर्थ कृदंत माटे पालिमां 'तव्य,' 'तथ्य,' 'य' अने 'अनीय' प्रत्यय वपराय छे:--

तव्य—	भवितव्वं	( भवितव्यम् )
	बुज्झितव्वं	( बोद्धव्यम् )
	सयितव्वं	( शयितव्यम् )
तथ्य—	जातथ्यं	( शातव्यम् )
	पत्तथ्यं	( प्राप्तव्यम् )
	दद्वथ्यं	( द्रष्टव्यम् )
य—	देश्यं	( देयम् )
	मेय्यं	( मेयम् )
	कच्चं	( कृत्यम् )
	भच्चो	( भृत्यः )
वृद्धिवाळो य	} कारियं हारियं	( कार्यम् ) ( हार्यम् )
अनीय--		भवनीयं सयनीयं पापणीयं

३ विध्यर्थ—कृदन्तने लागेल संस्कृत 'य' प्रत्ययने स्थाने प्राकृतमां 'ज्ज' पण लागे छे.

सिद्ध रूपो उपरथी बनतां विध्यर्थ—कृदन्तो—

कार्यम् — कज्जं ।	वाच्यम् — वच्चं ।
कृत्यम् — किच्चं ।	वाक्यम् — वक्कं ।
ग्राह्यम् — गेज्जं ।	जन्यम् — जज्जं ।
गुह्यम् — गुज्जं ।	भृत्यः — भिच्चो ।
वर्ज्यम् — वज्जं ।	भार्या — भज्जा ।
वद्यम् — वज्जं ।	अर्थः — अज्जो ।
भव्यम् — भव्वं ।	आर्यम् — अज्जं ।
अवद्यम्— अवज्जं ।	पाच्यम् — पच्चं । इत्यादि ।

तव्य—हस—हंसिअव्वं, हसेअव्वं, हसितव्वं, हसेतव्वं । हसाविअव्वं, हसावितव्वं ।

शौ० हसिदव्वं, हसेदव्वं, हसाविदव्वं ।

सुस्सूसितव्वं, सुस्सूसेतव्वं, सुस्सूसिअव्वं, सुस्सूसेअव्वं ।

चंक्रमितव्वं, चंक्रमेतव्वं, चंक्रमिअव्वं, चंक्रमेअव्वं ।

हो—होतव्वं, होअव्वं । चि—चिच्चिअव्वं, चिच्चेअव्वं,

ज्ञा—नातव्वं, नायव्वं । चिच्चितव्वं, चिच्चेतव्वं ।

अणिज्ज { हसणिज्जं, हसणीअं, हसावणिज्जं, हसावणीअं,  
अणीअ { करणिज्जं, करणीअं,

सुस्सूसणिज्जं, सुस्सूसणीअं,

चंक्रमणिज्जं, चंक्रमणीअं,

वच—वयणिज्जं, वयणीअं । इत्यादि ।

य—पेयम्—पेज्जं, पेअं । पेया—पेज्जा, पेआ ।

गेयम्—गेज्जं, गेअं । इत्यादि ।

## —अनियमित विध्यर्थ कृदंत—

ग्रह्-तव्व-घेतव्वं ।	रुद्-तव्व-रोत्तव्वं ।
भुज्-तव्व-भोत्तव्वं ।	कृ-तव्व-कात्तव्वं
वच्-तव्व-वोत्तव्वं ।	कायव्वं
मुच्-तव्व-मोत्तव्वं ।	त्वर-तव्व-तुरितव्वं, तुरेतव्वं ।
दृश्-तव्व-दृष्टव्वं ।	तुरितव्वं, तुरेतव्वं ।

## विध्यर्थ कृदंत ( अपभ्रंश )—

प्राकृतमां वपराता 'तव्व' प्रत्ययने बदले अपभ्रंशमां 'इएव्वउं,'  
'एव्वउं' अने 'एवा' प्रत्यय वपराय छे:

कर	+	इएव्वउं	=	करिएव्वउं	-	कर्तव्यम् ।
कर	+	एव्वउं	=	करेव्वउं		
कर	+	एवा	=	करेवा		
मर	+	इएव्वउं	=	मरिएव्वउं	-	मर्तव्यम् ।
मर	+	एव्वउं	=	मरेव्वउं		
मर	+	एवा	=	मरेवा		
सह	+	इएव्वउं	=	सहिएव्वउं	-	सोढव्यम् ।
सह	+	एव्वउं	=	सहेव्वउं		
सह	+	एवा	=	सहेवा		
सो	+	एवा	=	सोएवा	-	स्वप्तव्यम् ।
जग्ग	+	एवा	=	जग्गेवा	-	जागरितव्यम् ।

### कर्तरिकृदंत'

धातुने 'इर' प्रत्यय लगाडवाथी तेनुं कर्तृसूचक कृदंत बने छे:  
हस-इर-हसिरो (हसनार), हसिरा, री (हसनारी), हसिरं  
(हसनारं) ।

हसाव-इर-हसाविरो (हसावनार)-रा, री (हसावनारी), रं  
(हसावनारं) ।

त्वर-इर-तुरिरो (त्वरा करनार) इत्यादि.

कर्तृसूचक कृदंतनी साधना, कर्तृसूचक कृदंतनां संस्कृत सिद्ध  
रूपो उपरथी पण थाय छे:

पाचकः-पायगो, पायओ । नायकः-नायगो, नायओ । नेता-नेआ ।  
कर्ता-कत्ता । वक्ता-वत्ता । भर्ता-भत्ता । कुम्भकारः-कुंभआरो ।  
कर्मकरः-कम्मगरो । स्तनंधयः-थणंधयो । परंतपः-परंतवो ।

लेखकः-लेहओ इत्यादि ।

### कर्तरिकृदंत (अपभ्रंश)

प्राकृतमां वपराएला 'इर' ने बदले अपभ्रंशमां 'अणअ'  
प्रत्यय लगाडवाथी कर्तृसूचक कृदंत बने छे:

मार + अणअ = मारणअ = मारणउ - मारकः

बोल्ल + अणअ = बोल्लणअ = बोल्लणउ - वाचकः

१ कर्तरिकृदंतनुं रूप बनाववा माटे पालिमां प्राकृतना 'इर' ने  
बदले केटलाक खास धातुथी 'ऊ' प्रत्यय वपराय छे अने एज अर्थनुं  
भुक्तकृदंतुं रूप साधवा माटे साधारण रीते 'तावी' प्रत्यय वपराय छे:-

ऊ- विदू (वेत्ता) स्त्री० विदुनी.

तावी- भुक्तावी (भुक्तवान्) स्त्री० भुक्ताविनी.

वज्र	+	अणञ	=	वज्रणञ	=	वज्रणउ	-	वादक :
भस	+	अणञ	=	भसणञ	=	भसणउ	-	भषक :
जा	+	अणञ	=	जाणञ	=	जाणउ	-	ज्ञायक :

## प्रकरण १४

### तद्धित

१ 'तेनुं आ' ए अर्थमां नामने 'केर' प्रत्यय लागे छे  
अने अपभ्रंशमां 'आर' प्रत्यय लागे छे.

अस्मद् + केर = अम्हकेरं ( अस्माकमिदम् अस्मदीयम् )

अप० अम्हारु, महारु,

युष्मद् + केर = तुम्हकेरं ( युष्माकमिदम् युष्मदीयम् )

अप० तुम्हारु, तुहारु,

पर + केर = परकेरं ( परस्य इदम् परकीयम् )

राज + केर = रायकेरं ( राज्ञः इदम् राजकीयम् )

२ 'तेमां थएल' ए अर्थमां नामने 'इल' अने 'उल' प्रत्यय लागे छे:

इल—गाम + इल = गामिलं ( ग्रामे भवम् ) स्त्री० गामिल्ली ।

१ संस्कृतनी पेठे पालिमां आ अर्थमां 'ईय' प्रत्यय वपराय छे:

मदनीयं ( मदनस्य स्थानम् )—

पालिप्र० पृ० २६०

२ आ 'आर' प्रत्यय प्रायः 'युष्मद्', 'अस्मद्', 'त्वत्' अने 'मत्' शब्दोने लागे छे.

३ 'तन्निश्चित' अर्थमां पालिमां 'ल्ल' प्रत्यय वपराय छे:

दुष्टु निश्चितम् = दुष्टुल्लं

वेदनिश्चितम् = वेदल्लं

पालिप्र० पृ० २६०

पुर + इल्ल = 'पुरिल्लं' (पुरे भवम्) स्त्री० पुरिल्ली ।

अधस् + इल्ल = हेडिल्लं (अधो भवम्) स्त्री० हेडिल्ली ।

उपरि + इल्ल = उवरिल्लं (उपरि भवम्)

उल्ल—आत्म + उल्ल = अप्पुल्लं (आत्मनि भवम्)

तरु + उल्ल = तरुल्लं (तरौ भवम्)

नगर + उल्ल = नयरुल्लं (नगरे भवम्)

इत्यादि ।

३ 'तेनी जेवुं' ए अर्थमां नामने 'व्व' प्रत्यय लागे छे:

महुरव्व पाडलिपुत्ते पासाया (मथुरावत् पाटलिपुत्रे प्रासादाः)

४ 'पणुं' अर्थमां नामने 'इमा' 'त्त' अने 'त्तण' प्रत्यय लागे छे अने अपभ्रंशमां 'प्पण' प्रत्यय पण लागे छे:

पीण + इमा = पीणिमा (पीनत्वम्)

पीण + त्तण = पीणत्तणं, पीण + त्त = पीणत्तं ।

पुप्फ + इमा = पुप्फिमा (पुप्पत्वम्)

पुप्फ + त्तण = पुप्फत्तणं, पुप्फ + त्त = पुप्फत्तं ।

अप० वड्डु + प्पण = वड्डुप्पणु, वडत्तणु वगेरे (वृद्धत्वम्)

विहु + प्पण = विहुप्पणु, विहुत्तणु वगेरे (विभुत्वम्)

१ 'जात' अर्थमां पालिमां 'इम' प्रत्यय आवे छे:-

पश्चात् जातः = पच्छिमो । उपरि जातः = उपरिमो ।

पुरा जातः = पुरिमो । अधो जातः = हेडिमो ।

ग्रन्थे जातः = गंथिमो-

पालिप्र० पृ० २५९-२६०.

२ आ अर्थमां पालिमां 'त्तन' (प्रा० त्तण) प्रत्यय आवे छे:

पुथुज्जनस्स भावो पुथुज्जनत्तनं (पृथग्जनत्वम्)

पालिप्र० पृ० २६१



५ 'वार' अर्थमां नामने 'हुत्' (आर्ष-खुत्) प्रत्यय लागे छे:

एक + हुत् = एगहुत्तं ( एककृत्वः—एकवारम् )

द्वि + हुत् = दुहुत्तं ( द्विवारम् )

त्रि + हुत् = तिहुत्तं ( त्रिवारम् )

शत + हुत् = सयहुत्तं ( शतवारम् )

सहस्र + हुत् = सहस्रहुत्तं ( सहस्रवारम् )

६ 'वालुं' अर्थमां आवता नामने लागता 'मतु' प्रत्ययने स्थाने 'आल' 'आलु' 'इत्' 'इर' 'इल्ल' 'उल्ल' 'मण' 'मंत' अने 'वंत' प्रत्यय वपराय छे:

आल- रस + आल = रसालो ( रसवान् )

जटा + आल = जटालो ( जटावान् )

ज्योत्स्ना + आल = ज्योत्सालो ( ज्योत्स्नावान् )

शब्द + आल = शब्दालो ( शब्दवान् )

फटा + आल = फटालो ( फटावान् )

१ सं० कृत्वस्—कुत्—खुत्—हुत्—जओ खादिनो 'ह' पृ० १९.

२ 'वार' अर्थमां पालिमां 'क्खत्तुं' (सं० कृत्वस्) प्रत्यय वपराय छे:

एकक्खत्तुं ( एकवारम् )

द्विक्खत्तुं ( द्विवारम् )

तिक्खत्तुं ( त्रिवारम् )

पालिप्र० पृ० २६१

आर्षप्राकृतमां आ अर्थमां 'खुत्' ( पालि—क्खत्तुं ) प्रत्यय पण आवे छे: तिक्खत्तो—

“ तिक्खत्तो आयाहिणपयाहिणं करेइ ”—

मग० रा० पृ० २३५ पं० २

“ महावीरं तिक्खत्तो आयाहिणपयाहिणं करेइ ”—

( सू० द्वि० श्रु० अ० ७ पृ० ४२५ पं० २ सं० )

“ पत्तो अणंतक्खत्तो ” जीवविचारनी छेह्नी गाथा.

आलु-	इर्ष्या	+	आलु	=	ईसालू	( ईर्ष्यावान् )
	दया	+	आलु	=	दयालू	( दयावान् )
	नेह	+	आलु	=	नेहालू	( स्नेहवान् )
	लज्जा	+	आलु	=	लज्जालू	( लज्जावान् )
					स्त्री० लज्जालुभा	( लज्जावती )
इत्त-	काव्य	+	इत्त	=	कव्वइत्तो	( काव्यवान् )
	मान	+	इत्त	=	माणइत्तो	( मानवान् )
इर-	गर्व	+	इर	=	गव्विरो	( गर्ववान् )
	रेखा	+	इर	=	रेहिरो	( रेखावान् )
इल्ल-	शोभा	+	इल्ल	=	सोहिल्लो	( शोभावान् )
	छाया	+	इल्ल	=	छाइल्लो	( छायावान् )
	याम	+	इल्ल	=	जामइल्लो	( यामवान् )
उल्ल-	विचार	+	उल्ल	=	वियारुल्लो	( विचारवान् )
	विकार	+	उल्ल	=	वियारुल्लो	( विकारवान् )
	श्मश्रु	+	उल्ल	=	मंसुल्लो	( श्मश्रुमान् )
	दर्प	+	उल्ल	=	दप्पुल्लो	( दर्पवान् )
मण-	धन	+	मण	=	धणमणो	( धनवान् )
	शोभा	+	मण	=	सोहामणो	( शोभावान् )
	भी	+	मण	=	बीहामणो	( भीमान् )
मंत-	हनु	+	मंत	=	हणुमंतो	( हनुमान् )
	श्री	+	मंत	=	सिरिमंतो	( श्रीमान् )
	पुण्य	+	मंत	=	पुण्यमंतो	( पुण्यवान् )
वंत-	धन	+	वंत	=	धणवंतो	( धनवान् )
	भक्ति	+	वंत	=	भत्तिवंतो	( भक्तिमान् )

७ संस्कृतमां आवता ' तस् ' प्रत्ययने स्थाने ' तो ' अने ' दो ' विकल्पे वपराय छे;

सर्व + तस्	=	सर्वतो, सर्वदो, सर्वओ (सर्वतः)
एक + तस्	=	एकतो, एकदो, एकओ (एकतः)
अन्य + तस्	=	अन्रतो, अन्रदो, अन्रओ (अन्यतः)
किम् + तस्	=	कतो, कुदो, कुओ (कुतः)
यत् + तस्	=	जतो, जदो, जओ (यतः)
तत् + तस्	=	ततो, तदो, तओ (ततः)
इदम् + तस्	=	इतो, इदो, इओ (इतः)

८ संस्कृतमां वपराता 'ध्रप्' प्रत्ययने स्थाने प्राकृतमां 'हि', 'ह' अने 'त्थ' प्रत्यय वपराय छे:

यत् + त्र	=	जहि, जह, जत्थ (यत्र)
तत् + त्र	=	तहि, तह, तत्थ (तत्र)
किम् + त्र	=	कहि, कह, कत्थ (कुत्र)
अन्य + त्र	=	अन्रहि, अन्रह, अन्रत्थ (अन्यत्र)

९ 'अङ्कोठ' शब्द सिवाय बीजा शब्दने लागता 'तैल' प्रत्ययने स्थाने 'एल्ल' प्रत्यय वपराय छे:

कटु + तैल	=	कटुएल्लं (कटुतैलम्)
[ अङ्कोठ + तैल	=	अंकोल्लतेल्लं (अङ्कोठतैलम्) ]

१० नामने स्वार्थमां 'अ,' 'इल्ल' अने 'उल्ल' प्रत्यय विकल्पे लागे छे:

अ-	चन्द्र + अ	=	चंदओ, चंदो (चन्द्रकः)
	हृदय + अ	=	हिअयअं, हिअयं (हृदयकम्)
	बहुक + अ	=	बहुअयं, बहुअं (बहुकम्)
	पल्लव + इल्ल	=	पल्लविल्लो, पल्लवो (पल्लवः)
	पुरा + इल्ल	=	पुरिल्लो, पुरा (पुरा)

पितृ + उल्ल = पिउल्लो, पिआ ( पिता )

हस्त + उल्ल = हत्युल्लो, हत्यो ( हस्तः )

### विशेषता

पैशाचीमां स्वार्थिक 'अ' ने बदले संस्कृतनी पेटे 'क' वपराय छे:

सं० वदनकम्— प्रा० वयणयं— पै० वतनकं ।

“ वतनके वतनकं समप्पेत्तून ”

प्रा० व्या० पा० २ सू० १६४ पृ० ७०

अपभ्रंशमां स्वार्थमां 'अ,' 'अड,' 'उल्ल' 'अडअ', 'उल्लअ' अने 'उल्लडअ' प्रत्ययो' वपराय छे:

दिट्ट + अ = दिट्टउ ( दृष्टकः )

दोस + अड = दोसडु ( दोषकः )

कुटी + उल्ल = कुडुल्ली ( कुटिका )

हिअय + अडअ = हिअडउं ( हृदयकम् )

चूड + उल्लअ चूडुल्लओ ( चूडकः )

बाहुबल + उल्लडअ=बाहुबलुल्लडउ ( बाहुबलकः )

११ संस्कृतमां वपराता 'पणुं' अर्थवाळा ( त्व, तल् ) प्रत्ययो नामने लाया पळी तैयार थएल ए ज नामने स्वार्थमां एना ए ज प्रत्ययो फरीवार पण लागे छे:—

मृदुक + त्व = मउअत्त + ता =  $\left\{ \begin{array}{l} \text{मउअत्तता} \\ \text{मउअत्तया ( मृदुकत्वता )} \end{array} \right.$

१ प्राकृतरूपावतारमां 'अडड' 'डडअ' 'अडुल' 'डुल्लअ' 'डडडुल्ल' 'डुल्लडड' 'अडडडुल्ल' 'अडुल्लडड' 'डडअडुल्ल' 'डुल्लअडड' 'डडडुल्लअ' 'डुल्लडडअ' आ रीते वार प्रत्ययो पण जणावेला छे: पृ० ९५-९६-सू० ५.

## अनियमित तद्धितांत रूपो

एक + सि = एकसि  
 एक + सिअं = एकसिअं } ( एकदा )  
 एक + इआ = एकइआ

भ्रू + मया = भ्रुमया  
 भमया } ( भ्रूः )

शनैः + इअ = सणिअं ( शनैः )

उपरि + ह्य = अवरिल्लो ( उपरि )

ज + एत्तिअ = जेत्तिअं  
 ज + एत्तिल = जेत्तिलं } ( यावत् )  
 ज + एद्दह = जेद्दहं

अप० जेवडु, जेतुलो

त + एत्तिअ = तेत्तिअं  
 त + एत्तिल = तेत्तिलं } ( तावत् )  
 त + एद्दह = तेद्दहं

अप० तेवडु, तेत्तुलो

एत + एत्तिअ = एत्तिअं  
 एत + एत्तिल = एत्तिलं } ( एतावत् )  
 एत + एद्दह = एद्दहं } ( इयत् )

अप० एवडु, एत्तुलो

क + एत्तिअ = केत्तिअं  
 क + एत्तिल = केत्तिलं } ( कियत् )  
 क + एद्दह = केद्दहं

अप० केवडु, केत्तुलो

- पर + क = परकं ( परकीयम् )  
 राय + क = राइकं ( राजकीयम् )  
 अम्ह + एच्चय = अम्हेच्चयं ( अस्मदीयम् )  
 तुम्ह + एच्चय = तुम्हेच्चयं ( युष्मदीयम् )  
 सव्वंग + इअ = सव्वंगिओ ( सर्वाङ्गीणः )  
 पह + इअ = पहिओ ( पान्थः )  
 अप्प + णय = अप्पणयं ( आत्मीयम् )

### वैकल्पिक रूपो

- नव + ल = नवल्लो, नवो ( नवकः )  
 एक + ल = एकल्लो, एको ( एककः )  
 मनाक् + अय = मणयं  
 मनाक् + इय = मणियं, मणा } ( मनाक् )  
 मिश्र + आलिअ = मीसालिअं, मीसं ( मिश्रम् )  
 दीर्घ + र = दीहरं, दीहं ( दीर्घम् )  
 विद्युत् + ल = विज्जुला, विज्जू ( विद्युत् )  
 पत्र + ल = पतलं, पतं ( पत्रम् )  
 पीत + ल = पीअलं  
 पीवलं, पीअं } ( पीतम् )  
 अन्ध + ल = अंधल्लो, अंधो ( अन्धः )

संस्कृतनां सिद्ध तद्धितांत रूपो उपरथी पण प्राकृत रूपो बने ले:—

- धनिन् = धनी=धणी । तपस्विन् = तपस्वी = तवस्सी ।  
 आर्थिकः = अत्थिओ । राजन्यः = रायण्णो ।

आस्तिकः = अत्थिओ । आर्षम् = आरिसं ।

कानीनः = काणीणो । भैक्षम् = भिक्खं ।

मदीयम् = मईयं । वाङ्मयम् = वम्मयं ।

पीनता = पीणया (शौ० पीणदा) कौशेयम् = कोसेयं ।

(पै० पीनता) पितामहः = पिआमहो ।

यदा = जया ।

तदा = तथा ।

कदा = कया ।

अन्वदा = अण्णया ।

सर्वदा = सव्वया ।

सर्वथा = सव्वहा ।

इत्यादि.

### धातुपाठ ( परिशिष्ट )

आठमा अध्यायना चोथा पाठमा आचार्य हेमचंद्र प्राकृत धातु-  
ओने आ रीते आपे छे:

सूत्रांक	अर्थनी दृष्टिए हेमचंद्रे	मूल रूपना
	मूकेलुं मूल रूप	आदेशो

२ कथ् प्रा० कह्

{	वज्जर
	पज्जर
	उप्पाल
	पिसुण
	संघ
	बोह्ल
	चव
	जंप
गिब्बर (दुःखकथने)	

४	जुगप्स् प्रा० जुउच्छ	{ झुण दुगुच्छं दुगुञ्छ
५	बुभुक्ष् प्रा० बुहुक्ख वजि	णीरव वोज्ज
६	व्या प्रा० ज्ञा मै	ज्ञा गा
७	ज्ञा	{ जाण मुण
८	उत् + ध्मा	उद्धुमा
९	श्रत् + धा	सद्दह
१०	पा प्रा० पि	{ पिज्ज डल्ल पट्ट घोट्ट
११	उत् + वा प्रा० उव्वा	{ ओरुम्मा वसुआ
१२	नि + द्रा प्रा० निदा	{ ओहीर उंघ
१३	आ + घ्रा प्रा० अग्घा	आइग्घ
१४	स्ना प्रा० ण्हा	अब्भुत्त
१५	सम् + स्त्या	संस्वा
१६	स्था	{ ठा थक्क चिट्ठ तिष्ठ (मा०चिष्ठ) निरप्प



१७	उत् + स्या	{ उड उक्कुुर
१८	म्लै प्रा० मिन्	{ वा पवाय
१९	निर् + मा	{ निम्माण निम्मव
२०	दि प्रा० डि	णिउङ्गर
२१	ऊद प्रा० ऊय	{ णुम नूम, णूम सन्नुम ढक ओम्वाल पवाल
२२	नि + वृ-निवार प्रा० निवार पात प्रा० पाड	णिहोड ॥
२३	दू	दूम
२४	धवल	दुम, दूम
२५	तुल	ओहाम
२६	विरेच प्रा० विरेअ	{ ओलुंड उलुंड पलहत्थ
२७	ताड	{ आहोड विहोड
२८	मिश्र प्रा० { मांस मिस्स	{ वीसाल मेलव

२९	उत् + धूल प्रा० उद्दूल	गुंठ
३०	भ्राम प्रा० भाम	{ तालिअंट तमाड
३१	नाश प्रा० नास	{ विउड नासव हारव विप्पगाम पलाव
३२	दर्श प्रा० दरिस	{ दाव दंस दक्सव
३३	उत् + घाट प्रा० उग्घाड	उभा
३४	सृह	सिह
३५	सम् + भाव	आसंव
३६	उत् + नम् प्रा० उन्नाव	{ उत्थंघ उल्लाल गुलुगुंल उप्पेल
३७	प्र + स्थाप प्रा० पट्टव	{ पट्टव पेण्डव
३८	वि+ज्ञप प्रा० विण्णव	{ वोक्क अवुक्क

३९	अर्प प्रा० अप्प	{ अल्लिव चच्चुप्प पणाम
४०	याप प्रा० जाव	जव
४१	प्लाव प्रा० पाव	{ ओम्वाल पन्वाल
४२	विकोश प्रा० विकोस	पक्खोड
४३	रोमन्थ	{ ओग्गाल वग्गोल
४४	कम प्रा० काम	णिहुव
४५	प्र+काश प्रा० पय्यास	णुन्व
४६	कम्प	विच्छोल
४७	आन्+रोप प्रा० आरोव	वल
४८	दोल	रंखोल
४९	रंज	राव
५०	घट प्रा० वड	परिवाड
५१	वेष्ट प्रा० वेद	परिआल
५२	क्री वि+क्री प्रा० विक्री	किण { विके विकिण
५३	भी	{ भा बीह
५४	आ+ली	अली

९५	नि+ली	{	णिलीअ णिलुक णिरिग्व लुक लिक्क लिहक्क
९६	वि+ली		विरा
९७	रु प्रा० रव	{	रंज रुंठ
९८	श्रु प्रा० सुण		हण
९९	ध्रु प्रा० धुण		धुव
१००	भू	{	हो हुव (शौ० भू, भुव) हव (भव)
१२	"		णिव्वड (पृथग्भवने, स्पष्टभवने च )
१३	"		हुप्प ( प्रभवने )
१५	कृ प्रा० कर		कुण
१६	कृ		णिआर ( काणेसित- करणे )
१७	कृ		णिट्टुह ( निष्टम्भे ) संदाणि ( अवष्टम्भे )
१८	कृ		वावक्क (श्रमकरणे)
१९	कृ		णिव्वोल ( क्रोधपूर्वे ओष्ठमालिन्ये )
७०	कृ		पयल्ल (शैथिल्यकरणे,

		लम्बने च )
७१	कु "	णीलुंछ ( निष्पाते आच्छोटने च )
७२	कु "	कम्म ( क्षुरकरणे )
७३	कु "	गुल्ल ( चाटुकरणे )
७४	स्मर प्रा० सर	{ झर झूर भर भल ल्ल विम्हर सुमार पयर पम्हह
७५	वि+सृ	{ पम्हुस विम्हर वीसर
७६	व्या+ह प्रा० वाहर	{ कोक, कुक पोक
७७	प्र+सृ प्रा० पसर	{ पयल उवेल
७८	"	महमह (गन्धप्रसरणे)
७९	नि + सृ प्रा० नीसर	{ णीहर नील धाड वरहाड

८०	जागृ प्रा० जागर	जगग
८१	व्या + वृ प्रा० वावर	आजहु
८२	सं + वृ प्रा० संवर	साहर साहट्ट
८३	आ + वृ प्रा० आदर	सन्नम
८४	प्र + ह प्रा० पहर	सार
८५	अव + तृ + ओअर	ओह ओरस
८६	शक	चय तर तीर पार
८७	फक	थक
८८	श्याघ	सलह
८९	खच	वेअड
९०	पच	सोह पउह
९१	गुच	छहु अक्हेड मेह उसिक्क रेअव णिल्लंछ वंसाड

९२	”	णिव्वल ( दुःखमोचने )
९३	वञ्च	{ वेहव वेलव जूरव उमच्छ
९४	रञ्	{ उगह अवह विडविडु
९५	समा + रञ्	{ उवहत्थ सारव समार केलाय
९६	सिञ्	{ सिञ् सिप
९७	प्रच्छ	पुच्छ
९८	गर्ज	बुक्क
९९	”	दिक्क ( वृषगर्जने )
१००	राज	{ अग्घ छज्ज सह रीर रेह
१०१	मस्स	{ आउड्ड णिउड्ड बुड्ड खुप्प

१०२	पुञ्ज	}	आरोल
			वमाल
१०३	खरुज		जीह
१०४	तिज		ओसुक
१०५	मृज प्रा० मज्ज		उग्धुस
			लुंछ
			पुंछ
			पुंस
			फुस
			बुस
			लुह
			हुल
			रोसाण
			वेमय
१०६	भज्ज		मुसुमूर
			मूर
			सूर
			सूड
			विर
			पविरंज
			करंज
		नीरंज	
१०७	अनु + व्रज		पडिअग्ग
	प्रा० अणुवच्च		
१०८	अर्ज		विहव
१०९	युज	}	जुंज
			जुज्ज
			जुप्प



११०	भुज	{	भुंज जिम जेम कम्म अण्ह समाण चमढ चड्ड
१११	उप + भुंज		कम्मव
११२	घट		गढ
११३	सम् + घट		संगल
११४	स्फुट		मुर ( हासस्फुटिते )
११५	मण्ड	{	चिच चिचअ चिचिह्ल रीड टिविडिक
११६	तुड	{	तोड तुड खुड खुड उक्खुड उल्लुक णिलुक लुक उल्लूर

११७	घृण	}	शुल
			शाल
			सुम्प
			पहल
११८	वि + वृत् प्रा० विवृ		वंस
११९	क्वथ प्रा० कट		अट्ट
१२०	ग्रन्थ		गण्ठ
१२१	मन्थ	}	बुसल
			विरोल
१२२	ह्लाद		अवअच्छ
१२३	नि + सद		णुमज्ज
१२४	छिद् प्रा० छिद्	}	दुहाव
			णिच्छल
			णिज्जोड
			णिवर
			णिल्लूर
			लूर
१२५	आ + छिद् "	}	ओअंद
			उदाल
१२६	मृद	}	मल
			मद
			परिहृ
			खडु
			चडु
			मडु
			पन्नाड

१२७	स्पन्द प्रा० फंद	चुलुचुल
१२८	निर् + पद् प्रा० निष्पञ्ज	निव्वल
१२९	विसं + वद्	{ विअट्ट विलोट्ट फंस
१३०	शद्	{ झड पक्खोड
१३१	आ + क्रन्द	णीहर
१३२	खिद्	{ जूर विसुर
१३३	रुध प्रा० रुंध	उत्थंघ
१३४	नि + षेध	हक्क
१३५	कुघ प्रा० कुञ्ज	नूर
१३६	जन	{ जा जम्म
१३७	तन	{ तड तड्डु तड्डुव विरड्ड
१३८	तृप्	थिप्प
१३९	उप + सृप्	अह्लिअ
१४०	सं + तप्	झंख
१४१	वि + आप	ओअग
१४२	सम् + आप	समाण

१४३	क्षिप	{	गलत्थ अडक्ल सोल पेल णोल लुह हुल परी घत्त
१४४	उत् + क्षिप	{	गुलुगुञ्छ उत्थंघ अल्लत्थ उब्भुत्त उसिक्क हक्खव
१४५	आ + क्षिप		णीरव
१४६	स्वप	{	कमवस लिस लोड्ड
१४७	वेप		लोड्ड आयज्झ
१४८	वि + लप	{	झंसव वडवड
१४९	लिप		लिंप
१५०	गुप	{	विर णड

१९१	कृप	अवहाव
१९२	प्र + दीप प्रा० पलीव	{ तेअव संदुम संधुक्क अवभुत्त
१९३	लुभ	संभाव
१९४	क्षुभ	{ खउर पङ्कुह
१९५	आ + रभ	{ आरंभ आढव
१९६	उपा + लभ	{ झंख पच्चार पेलव
१९७	जृम्भ विजृम्भ ( वअम्भ )	जम्भा
१९८	नम	णिसुढ ( भारपूर्वकनमने )
१९९	वि + श्रम प्रा० वीसाम	णिव्वा
१६०	आ + क्रम	{ ओहाव उत्थार छुंद

१६१ अम

टिरिटिल

हुंहुल

हंढल

चकम

भम्मड

भमड

भमाड

तलअंट

झंट

झप

भुम

गुम

फुम

फुस

हुम

हुस

परी

पर

१६२ गम्

अई

अइच्छ

अणुवज्ज

अवज्जस

उक्कुस

अक्कुस

पच्चड्ड

पच्छंद

णिम्मह

णी

		{	णीण णीलुक् पदअ रंभ परिअल्ल वोल परिअल णिरिणास णिवह अवसेह अवहर
१६३	आ + गम्		अहिपच्चुअ
१६४	सम् + गम्		अडिभड
१६५	अभ्या + गम्		उभ्मत्थ
१६६	प्रत्या + गम्		पलोट्ट
१६७	शम	{	पडिसा परिसाम
१६८	रम	{	संस्तुड्ड खेड्ड उब्भाव किलिकिंच कोट्टुम मोट्टाय णीसर वेह

१६९	पूर	{ अग्राड अग्रव उबूमा अंगुम अहिरेम
१७०	त्वर	{ तुवर जअड
१७३	क्षर	{ खिर झर पञ्जर पच्चड णिच्चल णिट्टुअ उत्थल
१७४	उत् + छल	
१७५	वि + गल	{ थिप्प णिट्टुह
१७६	दल	विसट्ट
	वल	वंफ
१७७	भ्रंश	{ फिड फिट्ट फुड फुट्ट चुक्क मुल्ल
१७८	नश	{ गिरणास णिवह अवसेह पडिसा अवहर



१७९	अव + काश	ओवास
१८०	सं + दिश	अप्पाह
१८१	दश	{ निअच्छ पेच्छ अवयच्छ अवयज्ज वज्ज सव्वव देक्ख ओअक्ख अवक्ख अवअक्ख पुलोअ पुलअ निअ अवपास पास
१८२	सृश	{ फास फंस फरिस छिव छिह आलुंख आलिह
१८३	प्र + विश	रिअ
१८४	प्र + मृश प्र + मुष	{ म्हुस

१८६	पिष	{	णिवह णिरिणास णिरिणज्ज रोञ्च चडु
१८६	मष		भुक्क
१८७	कृष्	{	कडु साअडु अंच अणक्क अयञ्च आइञ्च
१८८	"		अक्खोड ( असिकर्षणे )
१८९	गवेष	{	दुंदुल्ल दंडोल गमेस घत्त
१९०	श्लिष प्रा० सिलेस	{	सामग अवयास परिअंत
१९१	अक्ष		चोप्पड
१९२	काडक्ष	{	आह अहिलंघ अहिलंघ वच्च वंफ मह सिह विलुंघ

१९३	प्रति + ईक्ष्	{	सामय विहीर विरमाल
१९४	तक्ष	{	तच्छ चच्छ रम्प रम्फ
१९५	वि + कस	{	कोआस वोसट्ट
१९६	हस		गुंज
१९७	संस	{	हिहस डिंभ
१९८	त्रस	{	डर वोज्ज वज्ज
१९९	नि + अस	{	णिम णुम
२००	परि + अस्	{	पलोट्ट पलोट्ट परहत्थ
२०१	निः + श्वस		झंख
२०२	उत् + लस	{	उसल उसुंभ णिल्लस पुलआअ गुजोह आरोअ

२०३	भास	भिस
२०४	ग्रस	विस
२०५	अव + गाह	ओवाह
२०६	आ + रुह	{ चड वलग
२०७	मुह	{ गुम्म गुम्मड
२०८	दह	{ अहिउल आलुंख
२०९	ग्रह	{ वल गेणह हर पंग निरुवार अहिपच्चुअ
२१६	छिद्	छिन्द
	भिद्	भिन्द
२१७	युध	जुज्झ
	बुध	बुज्झ
	गृध	गिज्झ
	क्रुध	कुज्झ
	सिध	सिज्झ
	मुह	मुज्झ
२१८	रुध	{ रुन्ध रुम्भ

२१९	सद	सड
	पत	पड
२२०	क्वथ	कडू
	वर्ध	वडू
२२१	वेष्ट	वेड
२२२	सं + वेष्ट	सं + वेड

### मागधीना धातु

२२७	प्र + ईक्ष = प्रेक्ष प्रा० पेक्ख मा० पेस्क
	आ + चक्ष प्रा० आक्ख मा० आचस्क

### केटलाक अपभ्रंश धातुओ

३९०	भू	हुच्च ( पर्याप्तौ )
३९१	ब्रू	ब्रुव
३९२	ब्रज	वुज
३९३	दश	प्रस
३९४	ग्रह	गृण्ह
३९५	तक्ष	ओल्ल

### देश्य धातुओ

खुडक	गू० खटकवुं
धुडक	„ धडकवुं
झलक	„ झळकवुं
चंप	„ चांपवुं



# ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રકાશિત

## પુરાતત્વ મંદિર ગ્રંથાવલી

પ્રાકૃત અને પાલી ભાષાના અભ્યાસ માટે

૧. પ્રાકૃત-વ્યાકરણ.	લે. પં. ખેચરદાસ. જી. દોશી.	૪—૦—૦
૨. પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ.	સં. સુનિ જિનવિજય	૦—૧૨—૦
૩. પાલીપાઠાવલી.	સં. „	૦—૧૪—૦
૪. અભિધાનપ્પદીપિકા ( પાલીનો સંદ્ધકોષ )	સં. „	૫—૦—૦
૫. અભિધમ્મત્થસંગ્રહો.	સં. અ. ધર્માનંદ કોસંખી.	૨—૮—૦
૬. ધમ્મપદ ( મૂળ, અનુવાદ, કોષ ઇ. )	અ. ધર્માનંદ કોસંખી અને અ. રા. વિ. પાઠક.	૧—૦—૦
૭ ઉપનિષત્ પાઠાવલી	સં. અ. દ. બા. કાલેલકર.	૦—૧૨—૦
૮. સમ્મતિતર્કપ્રકરણ. તત્ત્વબોધિની સાથે ભા. ૧:	સં. પં. સુખલાલજી તથા પં. ખેચરદાસ. જી. દોશી.	૧૦—૦—૦

### ગુજરાતી પુસ્તકો.

૯. આર્યવિદ્યાગ્યાખ્યાનમાળા.		૨—૦—૦
	આમડાની પટ્ટી.	૨—૮—૦
૧૦. પ્રાચીન સાહિત્ય.	અનુવાદકો શ્રીમહાદેવ દેસાઈ તથા શ્રીનરહરિ ડા. પરીખ.	૦—૧૨—૦
૧૧. આર્યોના જીવનનો ઇતિહાસ, લે. ઋગ્વેદી.		૩—૦—૦
૧૨. યુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ. લે. અ. ધર્માનંદ કોસંખી.		૨—૮—૦
૧૩. બૌદ્ધસંઘનો પરિચય,	„	૨—૦—૦
૧૪. સમાધિમાર્ગ	„	૦—૮—૦
૧૫ા કાવ્યપ્રકાશ. અનુવાદ. ઉ. ૧—૬. અનુવાદકો.		} ૧—૮—૦
	અ. રા. વિ. પાઠક.	
	અ. ર. છો. પરીખ.	

છપાય છે.

વૈદિક શાકાવલી. ( અનુવાદ સાથે ) સં. અ, ૨. છા. પરીખ  
આચીન ગૂજરાતી ગદ્ય સંદર્ભ. સં. મુનિ જિનવિજય.  
સમ્ભવિતર્ક. ભા. ૨. સં. પં. સુખલાલજી તથા  
પં. ખેચરદાસ

તૈયાર છે.

પુરાતત્ત્વ. પુસ્તક. ૧ હું.	૫-૧૨-૦.
પુરાતત્ત્વ. પુસ્તક. ૨ બું.	૫-૧૨-૦
પુરાતત્ત્વ. પુસ્તક. ૩ બું.	૫-૧૨-